

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ЕКОНОМІКИ І МЕНЕДЖМЕНТУ:
ТЕОРІЯ, ІННОВАЦІЇ
ТА СУЧАСНА ПРАКТИКА**

Монографія

КНИГА ШОСТА

*За редакцією
доктора економічних наук,
професора Кузнєцова Е.А.*

**Херсон
ОЛДІ-ПЛЮС
2018**

**УДК 658:001.8(477)(043.5)
А 43**

Копіювання, сканування, запис на електронні носії та тому подібне книжки в цілому або будь-якої її частини заборонені

*«Рекомендовано до друку Вченою Радою
Економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
(протокол № 9 від 22 травня 2018 року)»*

Рецензенти:

Запша Г.М. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту у Одеського державного аграрного університету;

Коваленко О.М. – доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту зовнішньоекономічної та інноваційної діяльності Одеського національного політехнічного університету;

Стукаленко О.В. – доктор юридичних наук, професор кафедри адміністративного та господарського права Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

А 43 **Актуальні проблеми економіки і менеджменту: теорія, інновації та сучасна практика.** Монографія, книга шоста / Е.А. Кузнєцов, О.В. Горняк, М.О. Уперенко та ін. ; за ред. д.е.н., проф. Кузнєцова Е.А. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. – 358 с.

ISBN 978-966-289-229-1

Колектив авторів даної наукової монографії пропонує на суд читачів книгу шосту з актуальних проблем економіки та менеджменту. При всіх відмінностях представлених авторами матеріалу і їх наукових позицій, робота має яскраво виражену мету – продовжити наукову дискусію для дослідників і практиків економіки і менеджменту. Книга може бути корисною як для викладачів, аспірантів, студентів управлінських та економічних спеціальностей, так і для представників бізнесу, експертного середовища та практиків управлінської та економічної діяльності.

УДК 658:001.8(477)(043.5)

ISBN 978-966-289-229-1

© Кузнєцов Е.А. та ін., 2018

*Присвячується 20-й річниці
створення кафедри економіки та управління
економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА РЕДАКТОРА.....	6
---------------------------------	----------

ЧАСТИНА I МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМКИ І МЕНЕДЖМЕНТУ

РОЗДІЛ 1. Методологія дослідження віртуальної економіки в сучасній економічній теорії (<i>О.В. Горняк</i>)	10
--	----

РОЗДІЛ 2. От познания инверсионных явлений к инверсионному мышлению в социально-экономических науках (<i>Н.А. Уперенко</i>)	25
---	----

РОЗДІЛ 3. Методологічні засади формування «Менеджера дослідницького типу» (<i>В.І. Борщ</i>)	42
--	----

РОЗДІЛ 4. Теоретико-методологічні особливості формування конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі України (<i>А.В. Андрейченко, Д.В. Завертаний</i>)	52
---	----

ЧАСТИНА II ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

РОЗДІЛ 5. Управлінські інновації у морегосподарському комплексі України (<i>С.А. Горбаченко</i>)	81
--	----

РОЗДІЛ 6. Концептуальні засади організаційно-економічного розвитку безвідходного виробництва в АПК (<i>А.В. Андрейченко</i>).....	110
---	-----

РОЗДІЛ 7. Науково-методичні засади формування механізму професіоналізації менеджменту економічної організації (<i>Е.А. Кузнєцов, О.Р. Павлович</i>)	147
---	-----

ЧАСТИНА III ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

РОЗДІЛ 8. Деякі питання щодо удосконалення кримінально-правової охорони основ національної безпеки України (<i>О.А. Чуваков</i>)	160
--	-----

РОЗДІЛ 9. Экономико-правовое регулирование ответственности в международных морских перевозках (С.М. Минакова, А.А. Латинская)	203
РОЗДІЛ 10. Державне управління та публічне адміністрування як категорії адміністративного права (О.І. Миколенко, М.А. Баламуш)	229
РОЗДІЛ 11. Роль органів державної влади та місцевого самоврядування у формуванні правового статусу іноземців як членів територіальної громади в Україні (А.В. Левенець).....	241
ЧАСТИНА IV СОЦІОКУЛЬТУРНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ І МЕНЕДЖМЕНТУ	
РОЗДІЛ 12. Ментальные аспекты «Слова о законе и благодати» Иллариона Киевского. К тысячелетию памятника духовной культуры (40-е гг. XI в. – 40-е гг. XXI в.) (Н.А. Уперенко).....	268
РОЗДІЛ 13. Особливості демократичної меритократії в процесі професіоналізації управлінської діяльності в Україні (Е.А. Кузнецов).....	297
РОЗДІЛ 14. Концепция несправедливости как меры (Г.П. Гребенник).....	314
РОЗДІЛ 15. Столипінська аграрна реформа і зовнішня торгівля (С.О. Якубовський, М.Ю. Борисов)	336
КОЛЕКТИВ АВТОРІВ	356

ПЕРЕДМОВА РЕДАКТОРА

Дослідження актуальних проблем економіки і менеджменту має на меті знайти орієнтири соціально-економічного зростання та інноваційного розвитку сучасного суспільства. Важливим тут є розробка механізму (менеджменту) цієї діяльності, який повинен включати необхідні елементи системної та професійної дії, в першу чергу, для самих управлінців. Важливо змінити пріоритетно вектор відбору управлінців на вектор їх професійного навчання. Зрозуміло, що відібрати необхідно саме тих, які мають здібності до професійної управлінської діяльності. У більшості розвинутих країн світу управлінських склад відносять до елітної частини суспільства. Така увага пов'язана з все більшою системною відповідальністю управлінських кадрів за розвиток суспільства. Управлінський ресурс стає самим важливим фактором сучасного інноваційного розвитку, але його реальні професійні якості та низькі показники результативності вказують на необхідність змін у підготовці управлінських кадрів. Необхідно зрозуміти, що професійна система менеджменту має свою наукову, аналітичну і практичну сфери діяльності, які повинні складати змістовну базу професійного управлінського навчання. Думаючи про управлінський персонал як еліту сучасного суспільства, важливо зазначити наступне.

Перше. Еліта (від франц. «elite» – краще, добірне) – вищий прошарок соціальної структури суспільства. Управлінська еліта – це сукупність людей, що володіють цінними для виживання в даному суспільстві управлінськими якостями, які по відношенню до населення є дефіцитними. Таким чином, управлінцями можуть бути не всі люди. Потрібними якостями володіє найменша частина людської популяції. За твердженням Ли Яккоки управлінський таланти є найрі-

дшим серед усіх талантів людини і він є що найбільше у семи відсотків людей.

Друге. Поняття «еліта» саме по собі нейтральне. Це не група особливо обдарованих або дуже багатих громадян, які існують як замкнута корпорація інтелектуалів. По суті система управління є нервовою структурою будь-якого суспільства, його «мозковою речовиною» яка повинна вбирати в себе найкращих, найталановитіших. Інакше суспільство чекає деградація. Необхідна реалізація принципів демократичної меритократії в системі управлінської діяльності хоча б у початковому вигляді.

Третє. Щоб система менеджменту працювало як єдиний організм, вона суцільно має бути елітною групою, тобто складатися з кращих представників нації, які працюють у професійній системі менеджменту. У США на формування і постійне оновлення однієї з кращих в світі систем управління – менеджменту – пішли десятки років копіткої праці. Для підтримки високого рівня в країні створені численні школи бізнесу та менеджменту, де готують ефективні кадри керівників. Хоча Генрі Мінцберг сьогодні привертає увагу, насамперед, професійної управлінської спільноти щодо системних проблем якісної управлінської підготовки та необхідності зміни орієнтирів підготовки сучасних менеджерів.

Четверте. Відкритість еліти передбачає: спрямованість кадрової політики і її механізмів на інтереси суспільства, забезпечення соціальної мобільності, поповнення еліти професійно підготовленими і здатними людьми, виховання суспільства в дусі поваги до влади, наявність постійного демократичного контролю над елітою з боку суспільства. Облік перерахованих особливостей дозволить тримати політиків і чиновників демократичними методами в правових рамках і позбавить від соціальних потрясінь.

П'яте. Еліта ніколи не ставить собі за мету отримання надприбутків незаконним шляхом, тобто заради цього вона не організовується в злочинне угруповання. Мафія і еліта – абсолютно різні типи соціальних утворень. Еліта – ознака відкритого суспільства. Мафія –

рудимент закритого суспільства. Якщо мафіозі прийнятий в еліту суспільства, він її компрометує. Тому в цивілізованому суспільстві прагнуть уникати подібного союзу.

Шосте. Суспільством може управляти і еліта, і мафія. Вони також можуть управляти суспільством одночасно. Наявність еліти – ознака відродження менеджменту як соціального інституту. Наявність мафії – ознака виродження позитивного для суспільства професійного менеджменту.

Сьоме. Основою розвитку результативної системи менеджменту є розвиток управлінської науки (менеджменту). Дискусія щодо менеджменту як науки, практики чи мистецтва не повинна впливати на розуміння менеджменту як професійної діяльності. Менеджмент – це є професія, якій необхідно фундаментально (структурно-збалансовано) навчатися на протязі усієї управлінської кар'єри. Необхідно розуміти, що управлінська наука розвивається, коли вона затребувана економікою і суспільством, а також самою практикою управління.

Але виникає важливе запитання – а хто готує такої якості управлінців? Чи можливо підготувати управлінську еліту без якісної сучасної управлінської науки і менеджмент-освіти? Чи можливо комусь підготувати еліту не будучи самим представниками цієї еліти? Відповіді на ці запитання мають процесний характер, тобто знайти їх і погодитись з ними реально можливо коли є позитивний розвиток. Необхідно звернути увагу на деякі передумови, які активно впливають на сучасний розвиток суспільства. Серед таких передумов, в першу чергу, ми визначаємо розвиток науки і освіти та їх системну взаємодію. Це стосується не тільки менеджменту, а усього спектру наукової та освітньої діяльності.

В 2018 році кафедра економіки та управління економіко-правового факультету змінила назву. Починаючи з 1 вересня 2018 року нова назва кафедри – кафедра менеджменту та інновацій. Кафедра вступає в нову стадію розвитку і є надія, що викладачі

кафедри знайдуть свою перспективу і зацікавленість в розвитку саме управлінської науки і менеджмент-освіти.

Також важливо для кафедри інтегрувати матеріали даної монографії в кафедральну науково-дослідну тему № 123 «Стратегічні орієнтири модернізації економіки України та її регіонів» (номер держреєстрації 0114U001554), яка реалізується членами кафедри на протязі 2014-2018 років і є базовою для дослідження проблем модернізації та інноваційного розвитку економіки України.

Зрозуміло, що у нас не було такого завдання, щоб редагувати авторські позиції та змінювати певні погляди на проблему, виходячи із нашого розуміння та представлених раніше концепцій, які формувалися в попередніх п'яти книгах. Наша позиція не змінюється. Як ми зауважили у попередній колективній монографії, що «важливо побачити авторський погляд на проблему, який має науково-дослідницьке підґрунтя поглядів вченого, його дослідницький, освітній та практичний досвід. Креативність в науці – це дослідження перспективних ідей та концепцій, обговорення гіпотез і концепцій соціально-економічного інноваційного розвитку, умов формування інтегрального лідерства. Необхідно розуміти, що змінилася парадигма сучасного розвитку, з'явилися нові орієнтири професіоналізації, в першу чергу, управлінської діяльності. Необхідно знайти професійні засоби результативної діяльності, які мають спроможність можливість відповідати на виклики сьогодення. Співдружність наукової спільноти – це, насправді, велике таїнство індивідуального та групового дослідження наукових проблем, системний розгляд концепцій, теорій, гіпотез, практичних дій щодо впровадження наукових, аналітичних і практичних інновацій. І все це – в умовах прозорих наукових дискусій, креативності та доброзичливості в людських стосунках». Ми впевнені, що ми зможемо разом досягти не тільки наукових вершин, але і знайти вершини людського спілкування. Це почуття дає сили рухатись вперед.

Едуард Кузнєцов

ЧАСТИНА I

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМКИ І МЕНЕДЖМЕНТУ

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІРТУАЛЬНОЇ ЕКОНОМКИ В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

О.В. Горняк

Сучасна економічна теорія складається з багатьох напрямів, течій, концепцій, але майже всі вони в останнє десятиліття приділяють значну увагу феномену віртуальності та віртуальної економіки. Це пов'язано з тим, що головною методологічною установкою економічних досліджень став постмодернізм, який сформувався наприкінці ХХ століття і зміг створити підґрунтя для пояснення процесу переходу до інформаційного, постіндустріального суспільства, сервісної економіки. В контексті цих перетворень, що відбуваються в реальній економіці, пояснюється і віртуальна економіка, яка розвинулася на основі інформаційно-телекомунікаційних технологій, має свою структуру, суб'єктів і перспективи. Дослідження віртуальних процесів і

віртуальної економіки передбачає розробку нових методологічних підходів, які сприяють інноваційному мисленню, здатності думати за самого себе, приймати незалежні рішення [1, с. 51], обґрунтування ідей, що відповідають реальній економіці.

Інноваційність методологічних підходів означає перш за все, своєрідну класифікацію сучасних економічних теорій з точки зору їх смислової навантаженості. Йдеться про те, що є економічні концепції, що пояснюють всю сукупність економічних реалій і несуть основне смислове навантаження, і підходи, які досліджують окремі процеси і явища цієї реальності. Вони взаємодоповнюють одна одну, інтегруються і аналізують економіку на основі методології, розробленою більш загальними концепціями.

Інноваційна методологія передбачає відхід від традиціоналізму в методологічних підходах, який означає монізм у економічних дослідженнях, методологічний індивідуалізм, чисто економічний підхід, побудову теоретичних конструкцій, які є абстрактними і не пов'язаними з реальною економікою. Прикладом такої методології є підхід, що застосовують сучасні неокласики в теорії фірми. Один із її представників Ф. Махлуп вважає, що модель фірми в даній теорії не призначена для пояснення і передбачення поведінки конкретних фірм; навпаки, вона повинна пояснювати і передбачати зміни в цінах, що виникають у результаті певних змін у ринкових умовах [2, с. 82]. Інформаційна постіндустріальна економіка не може досліджуватися на базі таких підходів, особливо, якщо йдеться про віртуалізацію економічних процесів і явищ, про віртуальну економіку, віртуальні підприємства тощо.

Сучасна методологія повинна надавати такий інструментарій, за допомогою якого можна проникати в глибинні процеси сучасної надскладної економіки, розкривати механізми взаємодії економічних, соціальних, психологічних, політичних факторів. При цьому необхідно подолати надумані теоретичні схеми і концепції, які не відповідають сучасним реаліям і потребам розвитку економічної теорії. Сучас-

не раціональне господарювання визначає, в свою чергу, раціональну етику господарювання в умовах «фінансової цивілізації» [3, с. 337].

Формування методології сучасної економічної теорії передбачає розробку методів і підходів щодо місця моралі господарювання в сучасному економічному просторі з його прагматизмом та індивідуалізмом. Тут стикаються два етико-економічні підходи: інституціональний та індивідуалістичний. У зв'язку з цим Дж. Б'юкенен відзначав, що економічне мислення розглядає всі питання у термінах альтернативності. Думка мораліста щодо того, що є щось або істинним, або хибним для економістів є чужою. З точки зору економічного мислення не можна розуміти ситуацію «або-або» чи «все, або нічого». Для економіста ситуація, яку він досліджує, не є ситуацією взаємних привілеїв. Його світ – регуляції і координації конфлікту взаємного виграшу. Економіст професійно вихований мислить в категоріях вертикальності як стосовно практики (дій, вчинків), так і стосовно цінностей [4, с. 168-169]. Для такого мислення слід, перш за все, подолати теоретичні спрощення традиційних концептуальних підходів, які сформували відповідні симптоми суспільно-політичної дезорієнтації і створюють бар'єри для пізнання соціально-економічної реальності, що постійно ускладнюються, породжуючи нові процеси і явища. У зв'язку з цим відомий теоретик А.С. Гальчинський відзначає, що необхідно здійснювати «пошук оптимальних схем взаємозбагачення і взаємопроникнення відповідних наукових дисциплін на рівні методологічних принципів з акцентами на соціологізацію та гуманізацію насамперед економічної теорії, подолання надзвичайно шкідливої методології економічного детермінізму, яке, хочемо ми цього чи ні, донині домінує не лише в теорії, а й у суспільній практиці» [5, с. 11-12].

Методологія і теорія постмодернізму формується в процесі розвитку інформаційного суспільства з його віртуальною реальністю [6], яка виникає в процесі пізнання і відкриття середовища, що є не тілесним, фізично невідчутним, не має просторових і часових вимірів. Оточення сучасної людини складають електричні і магнітні поля, вона користується результатами розщеплення атома, комп'ютерами, нано-

технологіями. Все це в епоху модернізму трактувалося як нематеріальне і при дослідженні економічних процесів та явищ не бралось до уваги. В результаті кардинальних змін у об'єктивному світі, які пояснюються теорією відносності, наука також втрачає наглядність, перестає бути реалістичною і наближається до метафізики [3, с. 307; 7]. Мислення, як вважає В. Кутирьов, «перестаючи бути спогляданням, перетворюється на проектування, безперервно щось винаходить, створює нове, стосовно якого воно первинне» [8, с. 21]. Це виступає важливою передумовою формування віртуальної реальності.

Інші передумови пов'язані з принциповими змінами сучасного світу, перетворенням його на глобальний, пануванням у ньому інформаційних технологій, які оперують віртуальними знаками і розповсюджують на всі сфери життя «мережеві принципи організації, що перетворюють людину на продовження комп'ютера і замінюють особистість на її інформаційне означення» [9, с. 50]. За таких умов змінюється і ринок, який представляє не власне товари, а їх бренди, і люди перетворюються з покупців товарів на покупців етикеток. Ж. Дерріда пише про те, що сформувався новий тип капіталізму, панівною формою якого є не просто фіктивний, а віртуальний фінансовий ринок, а основним інститутом – транснаціональна корпорація, що представляє собою матрицю [10, с. 120]. Цей капітал підкорює людину, мораль, свободу, культуру, життя, і це все свідчення того, що фінансова економіка має реальну силу. Формування і розвиток фінансової економіки тісно взаємопов'язане з віртуалізацією економічних процесів [11, с. 79].

Віртуальність досліджувалася на протязі багатьох століть, починаючи з античної, східної та середньовічної філософії, але використовувати ідею віртуальності почали в останні десятиліття. Об'єктивною передумовою цього є її одночасне виникнення в різних незалежних одна від одної сферах: квантова фізика, літакобудування, ергономіка, психологія, комп'ютерна техніка [3, с. 310].

В літературі з даної проблеми виділяють такі основні трактовки віртуального [12, с. 220]:

- віртуальне як нереальне, що має вигляд реального;
- віртуальне як нематеріальне, що має вигляд реального;
- віртуальне як нематеріальне, що підтримується на основі інформаційно-комунікаційних технологій (наприклад, віртуальний офіс);
- віртуальне як існуюче потенційно;
- віртуальне як існуюче, що постійно змінюється.

Така різноманітність трактовок породжує різні концепції віртуальної економіки та її структури, в якій важливим елементом є віртуальна організація. Даний термін був введений А. Мовшовіцем у 1986 році. В подальшому в науковій обіг були введені інші визначення і терміни: віртуальна компанія (1993 р.), віртуальне підприємництво (1996 р.), віртуальна фабрика (1996 р.), міжорганізаційна адхократія (2002 р.) тощо. Автор терміну віртуальна організація А. Мовшовіц вважає, що вона є способом структурування і управління діяльністю, яка повинна досягти поставленої мети. При цьому необхідно правильно підібрати виконавців, які зможуть виконати поставлені завдання. Розподіл завдань серед виконавців може динамічно змінюватися, але при цьому обов'язково враховуються витрати та інші чинники, що мають значення для створення і підтримки конкурентних переваг [13]. Йдеться про те, що здатність віртуальної організації постійно переключатися, швидко реагувати на нові вимоги забезпечує їй гнучкість і результативність. Критерієм віртуальності є розподіл замовлення між компаніями-учасниками, тобто партнерство, мережевий підхід, що надає можливість використати компетенції найкращим чином, оскільки компанії-партнери допомагають одна одній у їх освоєнні. Вигідним може стати навіть партнерство між компаніями-конкурентами в разі нестачі ресурсів для випуску нових продуктів, забезпечення доступу до певного ринку чи певної групи споживачів. Споживач у такій системі відносин також є партнером. У зв'язку з цим Е. Тоффлер писав про зникнення кордону між покупцем і продавцем [14].

Віртуалізація економічної діяльності є основою для формування розвитку як віртуальної економіки, так і інших організаційних форм підприємництва, які можна трактувати або як підсистеми віртуальної

економіки, або як самостійні елементи економічної системи, які знаходяться на стадії становлення, мають спільні з віртуальною економікою принципи організації, перш за все, принцип мережі, але відрізняється від неї формами і структурою. Серед них можна відрізняється sharing economy (дольова економіка, економіка спільної власності), в основі якої нові форми підприємництва, що відрізняються динамічністю, соціальною відповідальністю, відсутністю посередників і участю споживача як власника у процесі створення продукту [15; 16; 17].

Концепція віртуальної економіки, організації, корпорації базується також на ідеї співробітництва, але тут йдеться про співробітництво команд (груп) спеціалістів, що виконують різні функції (віртуальні команди) і не обмежені часом, простором, організаційними рамками тієї чи іншої компанії. Підтримка в технологічних мережах забезпечує їм необхідну тісноту зв'язку. Віртуальні команди узгоджують розробки і управління продуктами, послугами і процесами. За допомогою постійного співробітництва компаній-партнерів у віртуальній корпорації функціонує система зворотного зв'язку, яка забезпечує взаємне навчання і високу якість продуктів.

В умовах швидких змін на ринках віртуальна корпорація має можливість, змінивши склад команд, переформовуватися і не лише зберегти свої конкурентні переваги, але й підвищити їх. Концепція віртуальної організації передбачає швидке об'єднання без довготривалих переговорів, що створює перевагу, яку конкуренти не можуть запозичити. Швидке об'єднання надає можливість створити унікальний продукт чи послугу і вийти з ним на ринок. Головною проблемою при цьому є пошук компаній-партнерів, які використовують відповідні бізнес-процеси, інформаційні системи, мають схожу організаційну культуру.

Оскільки основою у віртуальній організації є мережа, підбір партнерів здійснюється за допомогою віртуальної мережевої платформи-місця народження віртуальних корпорацій. Віртуальна мережева платформа (ВМП) представляє собою відкриту сукупність партнерів,

можливості і здатності яких попередньо оцінюються і які погоджуються сформувавши об'єднання потенційних учасників віртуальної організації [12, с. 224]. За рахунок цього ВМП акумулює ресурси, ключові компетенції, потенційні здібності, які комбінуючись, формують відповідний до запитів клієнта ланцюжок створення цінності. В результаті ВМП є відносно стабільною, вона має можливість узгодити стандарти, норми, правилами, які будуть орієнтирами для компанії при виконанні тих чи інших проектів.

На основі ВМП віртуальні організації мають можливість досить ефективно функціонувати. При цьому важливими їх характеристиками є наявність динамічного об'єднання малих і середніх підприємств, відносин контрактації між ними, що надає можливість об'єднати ресурси і виконувати діяльність, здійснювати проекти, отримувати результати, які самостійно ними не можуть здійснюватися. Одним з найбільш важливих характеристик при цьому є інноваційність продуктів і послуг та орієнтація на споживача. Тому віртуальну організацію можна трактувати як організаційну структуру нового типу, яка створює і поставляє на ринок інноваційну споживчу цінність, постійно змінюючи учасників у ланцюжку її створення. Ці зміни пов'язані з виявленням і уточненням потреб клієнтів, із забезпеченням їх задоволення і з врахуванням при цьому факторів, які підтримують і підвищують конкурентні переваги організації [12, с. 225; 18].

Організаційна структура віртуальної організації, зазвичай, поліцентрична, оскільки учасники є рівноправними. Вона є відкритою, хоча деякі бар'єри входження все-таки існують, оскільки існують певні вимоги до надійності партнерів з тим, щоб забезпечити певний рівень стабільності. В такому контексті віртуальна організація має схожість з мережею фрілансерів, відрізняючись тим, що базується на співробітництві компаній (фірм), в той час як фрілансерство об'єднує окремих людей. Партнери віртуальної організації зберігають свою гнучкість і водночас розширюють свої можливості, створюють динамічну і водночас відносно стабільну структуру, яка базується на довірі. Тому віртуальну організацію, як вважають дослідники, слід

характеризувати як пул, що представляє широкий спектр компетенцій і у якому кожний партнер може зосередитися на реалізації своїх ключових компетенцій.

Віртуальна організація формується на довгостроковій основі, і якщо з'являється новий споживач, створюється і новий проект під нього, своєрідна короткострокова мережа. Йдеться про те, що склад партнерів постійно змінюється від споживача до споживача. Мережі, що формуються під замовлення, в літературі називають віртуальним підприємством, або віртуальною корпорацією. Віртуальна корпорація, таким чином, є тимчасовою мережею незалежних компаній, поєднаних інформаційно-телекомунікаційними технологіями для спільного використання досвіду, розподілу витрат, ризиків і доступу до ринків одна одної [19]. Йдеться про тимчасові проекти, спрямовані на виконання конкретних замовлень. Віртуальна ж організація представляє собою міжфірмову мережу, яка формується на основі віртуальної мережевої платформи, що означає довгострокові контрактні відносини партнерів.

Віртуальне підприємство (корпорація) – це вертикальна кооперація, де партнери концентрують зусилля кожний на своїх власних компетенціях. Віртуальна організація, крім цього, включає горизонтальну кооперацію, яка може поєднувати партнерів із однаковими ключовими компетенціями, що породжує конкуренцію між ними. У віртуальному підприємстві конкуренція між партнерами відсутня, вони доповнюють один одного в ході реалізації замовлення, але не конкурують між собою. Р. Клюбєр вважає, що віртуальна мережева платформа і віртуальна організація формують інституційні рамки на макроорганізаційному рівні, представляють структуру, що складаються з компаній та ресурсів, які сприяють ефективному формуванню динамічних віртуальних корпорацій у відповідності до вимог споживачів (клієнтів). Віртуальна корпорація представляє собою реальну результативну одиницю на мікроорганізаційному рівні [20].

Віртуальна корпорація (підприємство) функціонує на протязі періоду, коли використання тих чи інших можливостей ринку є вигідним

для партнерів. Після того, як це перестає бути вигідним, віртуальне підприємство перестає існувати, і незалежні компанії формують інші ланцюжки вертикальної кооперації в залежності від особливостей нового замовлення і нових ринкових можливостей та потреб. При цьому компанії-партнери можуть продовжувати свій постійний бізнес, приймати участь у декількох віртуальних підприємствах, найповніше реалізуючи свої ключові компетенції.

Для віртуальної організації вирішальним у досягненні поставлених завдань є забезпечення взаємодії не лише на рівні фірм-партнерів, але й, що найголовніше, на рівні команд. У зв'язку з цим вирішення проблеми координації зусиль партнерів є запорукою успішної діяльності. Тому ідея щодо необхідності координатора в віртуальній організації розробляється, починаючи із зародження ідеї віртуальності, з появою перших віртуальних утворень. Ще у 1986 р. Р. Майзл і Ч. Сноу дійшли висновку, що динамічна мережа потребує координатора, центральної управлінської одиниці, яка в подальшому почала називатися мережевим брокером. Він, на думку вчених, є посередником, аналітиком і каталізатором, що створює важливі партнерські процеси [21]. В подальших дослідженнях Ч. Сноу виокремив три головних функції брокера: архітектор, головний управляючий, доглядач. Як архітектор мережі брокер підбирає нових її учасників. Як управляючий, він відповідає за управління і підтримку формування мережі. Брокер-доглядач слідкує за напрямом розвитку групи партнерів, яка сформувалася і виконує ті чи інші проекти. Він повинен підтримувати їх, якщо виникають технологічні, організаційні чи інші проблеми [12, с. 228].

Мережеві брокери сприяють організації мережевої взаємодії компаній і допомагають визначити нові можливості розвитку їхнього бізнесу. Вони пропагують мережеву концепцію, сприяють співробітництву, формуванню груп, залучають дизайнерів, маркетологів, компанії, що проводять тренінги і займаються наданням галузевих послуг. Все це забезпечує ефективну роботу створених об'єднань. На різних етапах становлення і розвитку віртуальної організації функ-

ції мережевого брокера різні. Як вважає У. Франке, на етапі зародження мережі брокер діє як архітектор, визначає її форму, учасників, конфігурацію, джерела конкурентних переваг. При становленні і розвитку мережі брокер особливу увагу приділяє стратегії. На всіх етапах брокер здійснює постійну підтримку мережі як управляючий і доглядач [18].

Концепція віртуальної організації включає такі елементи як віртуальна мережева платформа, віртуальні корпорації (віртуальні підприємства) та мережевий брокер [22]. Віртуальна мережева платформа формує динамічне і водночас стабільне середовище, яке забезпечує швидке прийняття рішень щодо контрактних відносин, різного роду домовленостей і конфігурацій взаємодій. Віртуальні корпорації є тимчасовими, гнучкими і динамічними проектами, вони є учасниками стабільного пулу і можуть здійснювати одночасно декілька проектів у різній конфігурації. Мережевий брокер є управлінською структурою, що забезпечує гармонічну співпрацю усіх складових віртуальної мережевої платформи як цілісного об'єднання, а також структурує діяльність віртуальних корпорацій. Сучасні мережеві брокери – це фірми, які спеціалізуються на управлінні мережами. Віртуальні організації, як і традиційні фірми, потребують механізмів, що забезпечують їх діяльність, дієздатність, своєчасну модернізацію і трансформацію. У створенні таких ефективних механізмів важливу роль відіграє мережевий брокер.

У віртуальній організації мережевий брокер, перш за все, повинен виконувати такі функції: ініціювати створення віртуальної мережевої платформи, підтримувати віртуальну мережеву платформу і формувати віртуальні корпорації (віртуальні підприємства). Ініціювання створення віртуальної мережевої платформи передбачає виявлення компаній, організацій, інститутів, що володіють комплементарними, конкурентоспроможними ресурсами і здатні співпрацювати між собою. При цьому необхідно мати чітке уявлення про майбутню віртуальну мережу. Реалізація даної функції передбачає встановлення контактів між людьми, проведення діалогу, розвиток процесів соціалізації. В пода-

льшому заключається меморандум між партнерами, де визначається місія, норми і правила діяльності.

Після створення віртуальної мережевої платформи мережевий брокер починає здійснювати її підтримку, тобто він відповідає за стабільність, удосконалення і ефективність діяльності мережі. Спільно з партнерами мережевий брокер розвиває бізнес, формує технічні стандарти стабільності мережі та формування віртуальних корпорацій. Мережевий брокер проводить моніторинг результативності партнерів, підтримує тих, кому не вдається відразу досягти відповідних результатів, але при цьому відслідковує також опортунізм у поведінці учасників, реагує на нього відповідними дисциплінарними заходами. Він є нейтральною стороною між партнерами. Мережевий брокер, реалізуючи функцію підтримки, спостерігає за внутрішнім і зовнішнім середовищем компанії, надає рекомендації щодо адаптації до змін, слідкує за станом ресурсів, компетенцій і результативністю діяльності партнерів, весь час продовжує пошук нових учасників і відповідає за навчання учасників всередині мережі. Реалізація функції формування віртуальних корпорацій вимагає від мережевого брокера ідентифікувати нові ринкові можливості, індивідуальні види діяльності, що необхідні для їх здійснення. Спочатку необхідно сформулювати віртуальний ланцюжок створення вартості на основі знань про ресурси і компетенції учасників, їх сильних та слабких позицій. У відповідності до видів діяльності мережевий брокер вибудовує ланцюжок, інтегруючи в нього учасників мережі, зовнішніх партнерів і споживачів. У результаті формується конкурентоспроможна команда, в якій партнери здатні ефективно співпрацювати. Мережевий брокер передає їй функції корпорації і управління діяльністю, втручаючись лише тоді, коли виникають проблеми чи конфлікти, або виникає потреба в додаткових ресурсах, у заміні учасників мережі тощо.

Розвиток віртуальної організації приводить до ускладнення управлінських завдань, виникають нові управлінські функції, для реалізації яких мережевого брокера недостатньо. У зв'язку з цим з'являються нові функціональні ролі і нові гравці (елементи віртуаль-

ної організації): мережевий тренер, менеджер інсорсингу (аутсорсингу), менеджер з компетенцій, менеджер проекту, аудитор.

Мережевий тренер займається розвитком і підтримкою інфраструктури і проникненням на ринки, входженням у мережу нових учасників і вирішенням конфліктів. Менеджер з інсорсингу (аутсорсингу) забезпечує координацію виробництва всередині мережі і комунікації мережі.

Менеджер з компетенцій координує потужності і компетенції, забезпечує комунікації з клієнтами. Менеджер проекту здійснює управління замовленнями, управління процесами та інжиніринг. Аудитор проводить внутрішні та зовнішні ревізії, а також інспекцію проектів, в результаті уточнюються і функції мережевого брокера, який займається виявленням і оцінкою слабких сигналів ринку щодо нових видів діяльності, маркетингом мережевих компетенцій і розширенням клієнтської бази (отриманням нових замовлень).

Такий розподіл рушійні забезпечує не лише задачі координації, але й формує довірчі відносини в мережі. Діяльність названих менеджерів сприяє неопортуністичній поведінці учасників, підвищуючи тим самим стійкість їх взаємодії.

Якщо проаналізувати функційні сили та причини віртуалізації економічного простору і формування віртуальних організацій, слід, перш за все, відзначити, що ці процеси породжені швидкими змінами, які відбувалися і відбуваються на сучасних галузевих ринках. Віртуальні організації є результатом взаємодії двох тенденцій у світовій і національній економіках: трансформації галузевих ринків та розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Трансформація галузевих ринків відбувається за такими напрямками як поглиблення спеціалізації, скорочення виробничого циклу, інтернаціоналізація та індивідуалізація. Розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій здійснюється шляхом розвитку мікроелектроніки, засобів підтримки групової роботи, формування віртуальної реальності.

Крім названих головних тенденцій та їх взаємодії, на процес створення і розвитку віртуальних підприємств впливає те, що вони усува-

ють або зменшують труднощі, пов'язані з реалізацією будь-якого проекту, що передбачає кооперацію незалежних партнерів. В рамках віртуальної організації забезпечується гнучкість за рахунок концентрації на ключових компетенціях партнерів, оптимізації ланцюжка створення вартості, а також розвиток конкурентних відносин, що забезпечує орієнтацію на запити споживача, на партнерство, на бізнес-процеси. Віртуальна організація забезпечує взаємну організаційну адаптацію партнерів, сприяє зниженню очікувань опортуністичної поведінки, що в кінцевому підсумку надає можливість знизити трансакційні витрати і підвищити ефективність кооперації. В рамках віртуальної організації з'являється можливість ефективно виконувати комплекс управлінських функцій координації діяльності незалежних партнерів і виконання проектів у визначенні строки.

Представляючи собою систему, у якій кожний елемент виконує свої функції, віртуальна організація, не дивлячись на формальну незалежність партнерів, забезпечує злагодженість їх дій у виконанні проекту. При цьому вона відзначається певною аморфністю, оскільки фірми, що входять у віртуальну мережеву платформу, можуть не приймати участь у кожній конкретній момент у діяльності віртуальних підприємств, або приймати часткову участь, здійснюючи свою діяльність поза мережею як незалежні економічні агенти. Вони включаються в здійснення тих чи інших проектів, якщо їх компетенції чи ресурси потрібні, і виходять, якщо такої потреби в них немає. Це створює певні труднощі для постійних учасників віртуальної мережевої платформи і віртуальної організації. Головним у діяльності віртуальної організації є можливість поєднати і спільно використовувати ресурси з метою досягнення високих конкурентних переваг за рахунок масштабів діяльності, тому модель віртуальної організації є найбільш привабливою для малих і середніх підприємств. Вона надає їм можливість отримати переваги великого виробництва, зберегти свою незалежність і гнучкість, конкурувати з транснаціональними компаніями за певні ніші світового ринку.

Література

1. Oser F. *Mozalische Moralische Selbstbestimmung: Modelle der Entwicklung und Erziehung im Wertebereich* / F. Oser, W. Althof. – Stuttgart, 1994.
2. Махлуп Ф. Теории фирмы: маржиналистские, бихевиористские и управленческие / Ф. Махлуп. – В кн.: Вехи экономической мысли. В 6-ти томах. – Т. 2. Теория фирмы / Под ред. В.М. Гальперина. – СПб.: Экономическая школа, 1994.
3. Скотний П. В. Економіко-теоретичне знання в парадигмі методології: монографія / П.В. Скотний. – Дрогобич: Ред. – вид. відділ Дрогобич держ. пед. ун-ту ім. І. Франка, 2011.
4. Buchanan J. N. *Economics and its Scientific Neighbors* / J.N. Buchanan // Krupp I.R. (ed.) *The Structure of Economic Science. Essays on Methodology*. – Englewood Cliffs N. Y., 1966.
5. Гальчинський А. Економічна методологія. Логіка оновлення: курс лекцій / А. Гальчинський. – К.: «АДЕФ – Україна», 2010.
6. Кутырёв В. А. *Философия постмодернизма* / В.А. Кутырёв. – Н. Новгород. 2006.
7. Базилевич В. *Метафізика економіки* / В. Базилевич, В. Ильин. – К.: знання; М.: Рыбари, 2010 – 925 с.
8. Кутырёв В. А. *Оправдание бытия (явление нигитологии и его критика)* / В.А. Кутырёв // *Вопросы философии*. – 2000. – № 5.
9. Бузалимен А. В. *Альтернативы деконструкции: блеск и нищета постмодернизма* / А.В. Бузалимен // *Философия хозяйства*. – 2008. – №5 (59).
10. Деррида Ж. *Призраки Маркса* / Ж. Деррида. – М., 2006.
11. Горняк О.В. *Віртуалізація економічної діяльності в мережевій економіці* / О. В. Горняк // *Вісник Одеського національного університету*. – 2017. – Том 22. – Вип. 7 (60).
12. Шерешева М.Ю. *Формы сетевого взаимодействия компаний. Курс лекций* / М.Ю. Шерешева. – М.: Изд. дом. Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010.

13. Mowshowitz A. Virtual Organisation / A. Mowshowitz // Communications of the ACM, 1997. – Vol 40. – № 9.
14. Тоффлер Э. Третья волна / Э Тоффлер. – М.: АСТ. 2010. – 784 с.
15. Бабич Т.О. Нові форми підприємництва в умовах віртуалізації глобальної економіки / Т.О. Бабич // Вісник Одеського національного університету. – 2017. – Том 22. – Вип. 7 (60).
16. Figures and facts on the sharing economy [Electronic resource]. – Access mode: <http://techcrunch.com/2012/05/29/peer-to-peer-lending-crosses-1-billion-in-loans-issued/>
17. The Sharing Economy: Accessibility Based Business Models for Peer-to-Peer Markets // European Commission project «Business Innovation Observatory». – September 2013.
18. Franke U. (ed) Managing Virtual Web Organizations in the 21st Century: Issues and Challenges / U. Franke. – Hershey, PA: Idea Group Publishing, 2002.
19. Byrne J. A. The Virtual Corporation / J. A. Byrne, R. Brandt, O. Port // International Business Week, 1993. – № 8.
20. Klüber R. The Need for the Function of the Promotor / R. Klüber // Vo Net: The Newsletter. – 1997. – № 1 (4). <http://virtual-organization.net>.
21. Miles R. F. Network Organizations: New Concepts for New Forms / R. F. Miles, C.C. Show // California Management Review. – 1986. – Vol 28. – №3.
22. Franke U. / Is the Net-Broker an Entrepreneur? What Role does the Net-Broker Play in Virtual Webs and Virtual Corporations / U. Franke, B. Hickmann // Electronic Journal of Organizational Virtualness. – 1999. Vol. 1. – № 1.

РОЗДІЛ 2. ОТ ПОЗНАНИЯ ИНВЕРСИОННЫХ ЯВЛЕНИЙ К ИНВЕРСИОННОМУ МЫШЛЕНИЮ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ НАУКАХ

Н.А. Уперенко

Понятие инверсионности, в самом общем плане, отражает объективно существующую, частично используемую человеком, изменчивость объектов, явлений, процессов, систем в природе, обществе, экономике. В основе этих динамических, преимущественно качественных, изменений лежат инверсионные принципы: ветвления, иммитации, превращения, дифференции, комбинации и многие другие.

С инверсией ветвления, к примеру, связано многообразие всего живого, обитающего на Земле. Инверсия иммитации, по Митчеллу [3], позволила человеку создать простейшие орудия труда. Превращение торгового капитала в промышленный стало одной из главных причин перехода от ручного труда к машинному производству. В современной информационной системе перевод информационных потоков в цифровой формат, с переносом их в электронную сеть, обеспечивает ее глобально эффективное функционирование.

Преимущества современной рыночной системы Запада, как свидетельствует Ж. Сапир, связаны с инверсией комбинирования рынка, организационных сетей и администрирования, «которые по разному

сочетаются в конкретных географических и исторических условиях». [6, с. 272].

Успехи инверсионного мышления, особенно в естественных науках, и его воплощение в технике, технологиях – несомненны. Их очевидность, по-видимому, и стала одной из главных причин общего упрощенного понимания этих процессов, исключительно как результатов развития науки и технического прогресса. Но за пределами этих масштабных объяснений осталась инверсионность, как неотъемлемая сторона действительности, а в социально – экономических системах – как долгосрочный усиливающийся процесс качественных изменений, определяющих темпы, качество и результаты развития.

За пределами социально-экономических наук осталось также исследование инверсионных явлений и процессов, включая внутренние механизмы их качественной динамики. Тем самым наглухо перекрывался доступ и постановка проблем проектирования инверсионных процессов в экономике, управлении, истории, социологии, военном деле, образовании, в разработке гуманитарных и социальных технологий.

Все это, в свою очередь, вызвало целый ряд производных отрицательных последствий:

1. Игнорирование инверсионности, как единственно возможного междисциплинарного моста между естественными и социально-экономическими науками усилило локальную замкнутость инверсионного мышления в системе естественно-научных знаний и существенно углубило их давний содержательный и методологический разрыв с гуманитарными знаниями.

2. На десятки лет задержалось формирование теории инверсионных явлений и процессов – одной из главных предпосылок разработки междисциплинарной концепции развития сложных социально-экономических систем.

3. Существенно затормозился процесс дальнейшей разработки теории инверсионного мышления и его прикладных разделов, что

безусловно сказалось на развитии многих гуманитарных наук, системы образования, управления, социальной самозащиты населения.

4. В этих условиях малоопытные гражданские общества стран СНГ, вооруженные устаревшими вариантами полубытового нетворческого мышления, в большинстве своем, потерпели поражение и подчинились своеволию олигархических режимов.

5. Знания, лишённые сердцевины, то есть научного принципа развития и моральной составляющей, перестали быть опорой личности. Усилились процессы ее дегуманизации, зомбирования и деградации.

6. Углубление теоретико-методологического кризиса экономических наук обернулось их отставанием от запросов современной социально-экономической практики, отрицательно сказалось на качестве подготовки экономических кадров.

7. Расширение разрыва между усиливающейся инверсионностью явлений, процессов, систем и традиционным неинверсионным мышлением, знанием, управлением является не просто свидетельством отдаленной угрозы обществу, но явным, реальным показателем уже начавшейся социально-экономической катастрофы. Ее устранение выдвигается в ряды острейших общественных проблем и требует от экономистов, историков, управленцев, философов максимальной концентрации сил. Это тем более необходимо, что наши современные теоретические представления об инверсионности всё еще весьма ограничены. Их основные концептуальные положения, с определенной долей условности, можно представить в виде следующей схемы:

1) инверсионность есть сущностная составляющая процессов развития в природе, обществе, экономике;

2) социально-экономические системы являются инверсионными образованиями. Качественно-количественные изменения инверсионного характера осуществляются в них на макро, мезо, микро и нано уровнях. Различаются базовые (общесистемные), локальные и

маргинальные инверсии, включающие регулируемые инновации, нацеленные на прибыль, и слабoreгулируемые и нерегулируемые качественные изменения положительного и отрицательного характера. В структуру последних, в частности, входят общесистемные производные инверсии: существенного разрыва между доходами верхних прослоек и нижних слоев населения, трансформации доминирования олигархических структур в насилие и агрессию, коммерциализации культуры, превращения в отдельных странах традиционной семьи в «гостевое» сообщество и др. Кроме общесистемных социально-экономических институтов и связанных с ними структур, инверсионность подчиняется ряду относительно независимых законов: усложнения и усиления неустойчивости социально-экономических систем, повышения роли конкуренции качеств и ужесточения отбора, нарастания противоречий между олигархическими кланами и тенденциями развития инверсионной и духовно-инновационной составляющей динамических систем;

3) к основным понятиям рассматриваемой концепции относятся также понятия: качества, качественных изменений, инверсионных принципов, инверсий, инверсионно-полевых явлений и процессов;

4) понимание внутрисистемной динамики начинается с категории качества по той причине, что процесс развития в современной науке трактуется, в основном, как система необратимых качественных изменений. Но определение качества в системе современных экономических знаний носит преимущественно дисциплинарный характер: в отраслевых науках оно сводится к соответствию совокупности свойств «требованиям, которые предъявляются данному продукту его предназначением» [5, с. 161], в общей экономической теории его связывают с потребительской стоимостью и полезностью, в статистике – с системой конкретных показателей. При всей полезности этих аспектов, в целом ряде наук (экономическая история, социальная история, управление производством) за пределами этих подходов остаются многие явления, процессы и пласты соци-

ально-экономической действительности (качество промышленных переворотов, хозяйственных трансформаций, реформ, ментальности, системы институтов, организационной культуры, социальных обязанностей бизнеса, качество процессов развития и др.). Все это говорит о том, что понимание качества на междисциплинарном уровне должно быть переосмысленно таким образом, чтобы обеспечить широкий охват разнокачественных явлений на основе сущностно-сопоставимых параметров, нового уровня познаваемости и взаимоизменяемости. Один из вариантов решения этой задачи, на наш взгляд, связан с системно-кластерным подходом. Качество рассматривается как система, соединяющая качественные характеристики субстанции материального носителя, его структуры, внутренних и внешних связей, свойств, функций, соотношений, уровня себестоимости, моральности, конкурентности, общественной полезности. При этом изменяемость каждого параметра может улучшать или ухудшать остальные составляющие и характеристики системы в целом. С появлением рядоположенных материальных (или духовных) носителей с кардинально новыми характеристиками, проблема дальнейшего существования старого образования решается на основе сопоставления уровней конкурентноспособности, моральности и общественной полезности.

Сказанное, на наш взгляд, позволяет дать следующее определение междисциплинарной категории качества (в рамках социально-экономической системы):

– **качество** (подсистемы, элемента, объекта, процесса, явления) – это уровень общественной, инверсионно-рациональной полезности материального или духовного носителя (его субстанции, структуры, связей, функций, свойств, отношений), отражающий степень инверсионного, технологического, организационно-экономического и личностного воплощения духовных производительных сил, а также степень воздействия полезности на социально-

экономическую и экологическую среду, спрос, конкурентность, производительность и устойчивость развития.

5) В теории инверсионных явлений, процессов, систем изменение качества в целом регулируется общественными социально-экономическими законами и, в том числе, законом конкуренции качеств. Что касается причинности, то она рассматривается как многоуровневое явление (мега, макро, мезо, микро и наноуровни) с присущими каждому из них многочисленными принципами качественных изменений и связей. Среди них, в частности:

– превращение в иное, трансформация в противоположное ветвление, напластование, модификация, иммитация, комбинации, клонирование, разделение ранее неделимого, соединение ранее несоединимого, принцип сетевых образований, однонаправленных разнокачественных структур, биоинженерии, социального проектирования, нанотехнологий и т.д.

На основе перечисленных принципов качественных изменений возникают новые инверсионные объекты, структуры, явления, процессы и системы. Инверсии, лежащие в их основе, оказывают воздействие на окружающую социально-экономическую и природную среду, формируя поле прямых и производных последствий. Поле может оказывать обратное влияние на продолжающийся инверсионный процесс. Некоторые инверсионные образования, например ТНК, виртуальные предприятия, альянсы на определенной стадии развития могут продуцировать инверсионные идеи и процессы, превращаясь в инверсоров.

Все перечисленные особенности, естественно, следует учитывать в ходе традиционного причинно-следственного анализа и, безусловно, в структуре специальных инверсионно-полевых исследований.

6) Инверсионность, открывая перед нами новую, малоисследованную сторону действительности, одновременно существенно углубляет наши представления о внутрисистемной динамике и про-

цессе развития в целом. Главную роль в этом играет многосторонность, многоликость самого содержания инверсии. Она раскрывает внутренний механизм качественных изменений.

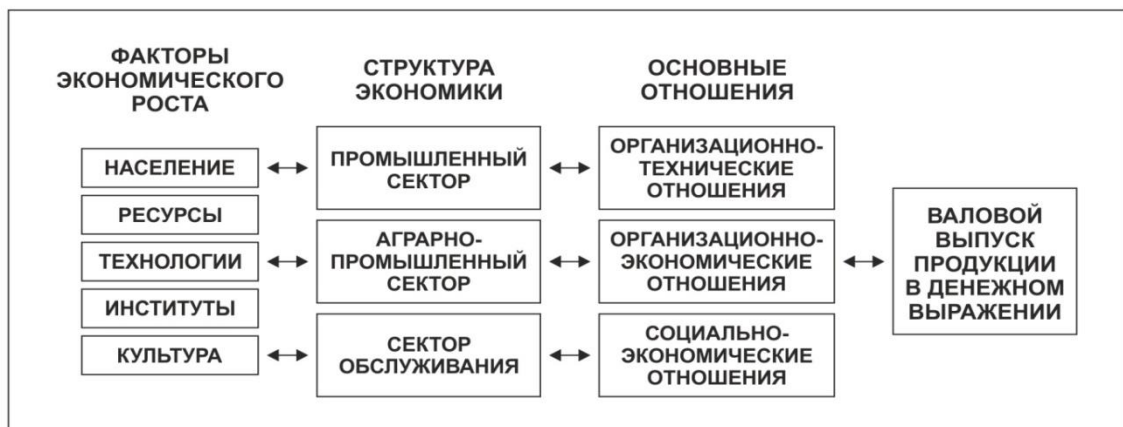
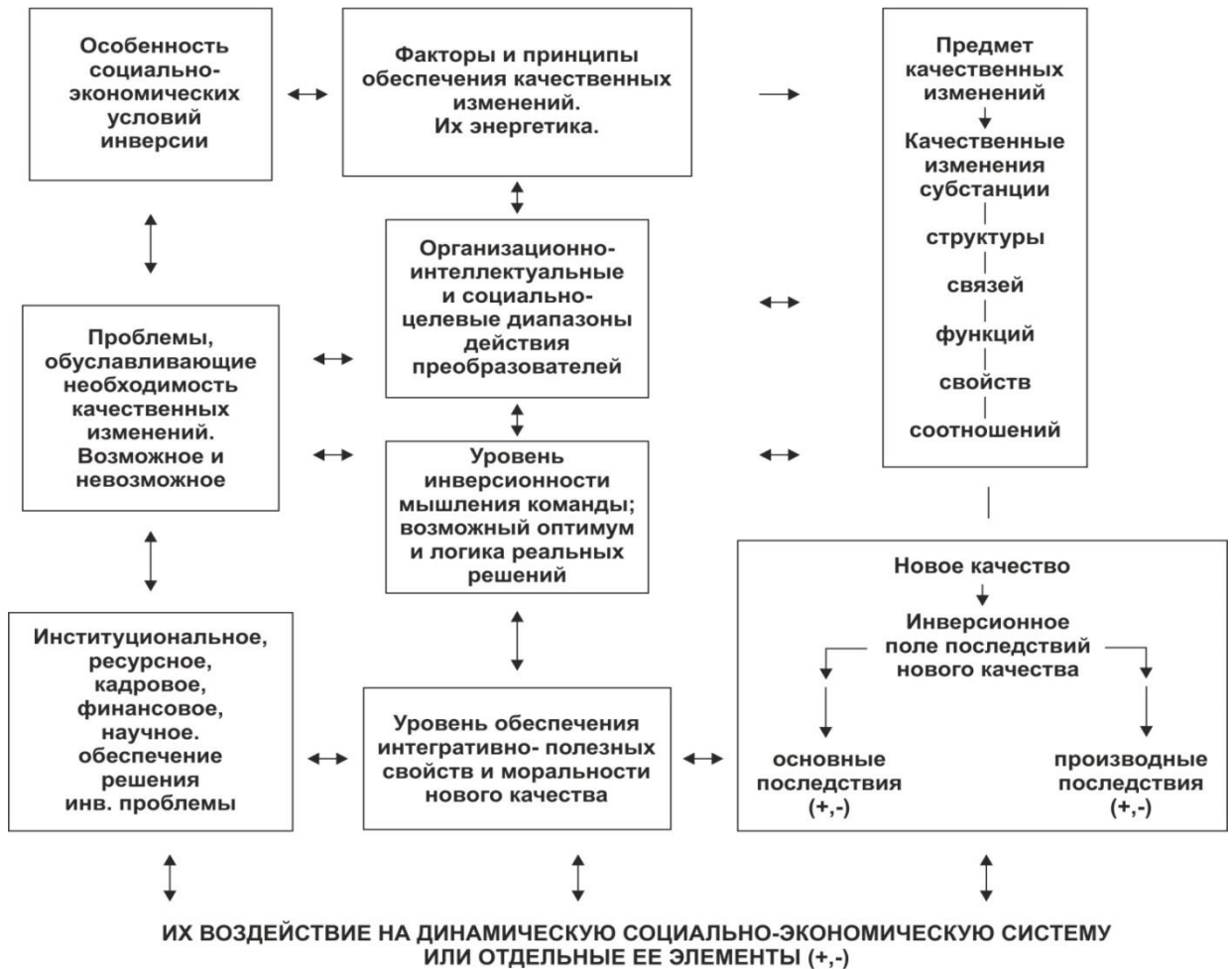
Инверсионная взаимозаменяемость вносит существенный элемент вероятности в динамику окружающей историко-экономической действительности и это тоже связано и с новым аспектом исследований и с расширением междисциплинарных и практических связей экономической истории, теории, управления, права. С этой же стороной инверсий связаны альтернативность и плюрализм в выборе методологических инструментов качественных изменений.

Инверсионность, кроме того, открывает возможность сопоставления качественных сдвигов в разнородных объектах, структурах, явлениях и процессах с выходом на взаимонадаптивность, взаимозаменяемость и кластерность развития.

Особый аспект представляют инверсии, как способ творческого решения изобретательских, социальных, экономических, политических, военных и целого ряда других проблем. Освоение этого аспекта, как и предыдущих задач, предполагает ускоренную детальную разработку теории инверсионных явлений и подготовку специальных практических пособий, таких как «Инверсионность в бизнесе», «Творческие инверсии в менеджменте», «Инверсионное мышление», «Новое мышление в современном образовании», «Инверсионные аспекты теории институтов», «Современная элита в системе инверсионных полей», «Инверсионные технологии самозащиты населения», «Моделирование инверсий» и др.

7) Что касается инверсионного моделирования и прогнозирования, то они включают, как видим, тесно связанные практическое, методологическое и научно-исследовательское направления. Им присущи кластерно-сетевые особенности, междисциплинарность и эвристические подходы. Один из вариантов исследовательской историко-экономической модели инверсии, на наш взгляд, может иметь следующий вид.

**ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ МОДЕЛЬ
ВНУТРИСИСТЕМНОЙ ЛОКАЛЬНОЙ ИНВЕРСИИ**
Суть инверсии. Время инверсии. Пространство инверсии.
Общее соотношение проблематики развития и инверсионности

**СЕБЕСТОИМОСТЬ, КАЧЕСТВО, МОРАЛЬНОСТЬ, ЛОКАЛЬНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ,
УРОВЕНЬ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И
ПОЛЕЗНОСТЬ ИНВЕРСИОННО-ПОЛЕВОГО ПРОЦЕССА**

Как свидетельствует предложенный вариант модели, в экономической истории, теории и менеджменте моделирование рассматриваемых явлений существенно отличается от традиционных подходов. В исследовательский процесс вводится понятие потенциальной вариантности качественных изменений с разграничением возможного и невозможного в данных условиях и сравнением реального потенциала и реального эффекта. Это позволяет осуществить оценку вариантов и выявить неиспользованные резервы. Сравнение общей пролематики развития объекта и уровня его инверсионности, расширяя вспомогательную информацию, дает возможность более точно определить место данной инверсии в структуре развития предмета исследования. К относительно новым аспектам принадлежит также характеристика энергетики изменений, связанная с их скоростью во времени, а в случае массовости инверсий – с воздействием их массы на скорость перемен.

Применение новых параметров оценки изменений, в известной мере, может способствовать сближению естественных и социально-экономических наук. Одним из стимуляторов данного процесса может стать также переосмысление работ Вильгельма Оствальда, посвященных этим проблемам. Рассматриваемое направление поиска интересно и с точки зрения взаимосвязей количественных и качественных инверсий. К пониманию данного феномена в свое время подошел Г. Спенсер, обратив внимание на то, что количественный прирост массы ведет к таким качественным переменам, как усложнение структуры и дифференциация функций.

Обязательность учета этих взаимосвязей в процессе формирования теории инверсионных явлений не вызывает сомнений. Она нацеливает нас не только на исследование количественно-качественных взаимопревращений, но и взаимотрансформативности во времени подавляющего большинства инверсионных явлений.

Особенностью предлагаемого нами подхода является комплексная оценка качественно-результативных параметров инверсии на основе паттерна параметрических взаимосвязей (себестоимости,

качества, моральности, локальной эффективности, уровня общественной безопасности, полезности). К ее преимуществам, кроме объективности, относятся нацеленность на преодоление ситуаций, в которых громадные доходы достаются предпринимателю, а негативные последствия деятельности – обществу.

К сказанному следует добавить, что в методологический инструментарий теории инверсионных явлений входят матрицы инверсионного профиля объектов, процессов, систем витаграммы жизнедеятельности личности, паттерны взаимосвязей, разнокачественные однонаправленные образования, инверсионный континуум, как общая основа исследования и проектирования инверсий.

Понятие инверсионного континуума включает:

- а) основные теоретические положения, инверсионные принципы и виды инверсий;
- б) методологию исследований;
- в) инверсионное проектирование.

В суженном варианте под ним понимается теория, принципы и виды инверсий. Эта часть континуума выполняет особую роль не только по причине своего установочного характера, но и по причине особой связи с исследователем, который мыслится как постоянный соавтор и продолжатель теории, творческим поисковиком новых принципов, видов и способов исследования инверсий.

Со своей стороны континуум дает исследователю общую картину развития инверсионности от упрощенных вариантов к сложным сетевым образованиям, от внешних к преимущественно внутренним инверсиям, от инверсий соединения к ступенчатым, комбинационным био и наноизменениям. Континуум предстает и как творческое поле поиска и самостоятельного экспериментирования, как сфера плюралистических подходов и нестандартных междисциплинарных форм мышления. В ходе этих процессов обогащение континуума может быть достигнуто и путем внимательного отношения к публикациям экономистов – теоретиков, практиков, историков хозяйства. К примеру, представление об инверсионном принципе ветвления

стало более объемным в свете публикации Д. Казакевича «Зарубежная практика структурно-технологических изменений в промышленности» («Проблемы теории и практики управления» 2003, № 3, стр. 92–98).

«Усложнение глубины и разветвленности иерархических структур, подчеркивает он, неизбежно ведет к усложнению проблем координации элементов. Следствие – снижение конкурентноспособности» [2] Это значит, что к нашим знаниям о ветвлении, как одной из форм развития, освоения пространства, условия многообразия и отбора, эвереттических явлений в современной физике, прибавляется понимание опосредованного нивелирования данного качества за счет внутрисистемной среды. Подобную информацию получаем также из книги Дж. Хикса «Теория экономической истории» [11]. Автор ее указывает на роль разнообразия и состава основного капитала в ходе промышленного переворота. Это подвигает нас к осознанию роли внутренней качественной дифференциации в объектах, явлениях, процессах и системах, как особой преобразующей силы.

В рассматриваемой концепции ее можно было бы назвать принципом Дж. Хикса. Сведения, полученные из статьи Р. Бишоффа «О причинах роста малых предприятий» (журн. «Экономика и техника», 1990, № 1, стр. 16–18), среди которых автор вычленяет рост конкуренции, дифференциации вкусов потребителей, увеличение доли женщин, занятых в производстве, отзывчивость мелких фирм на технический прогресс, ликвидацию конгрессом США ряда законодательных актов, сдерживающих прогресс малого бизнеса, побудили нас к инверсионному осмыслению данных явлений. В результате возникло представление о ситуационно-аккумулятивном принципе и связанной с ним инверсии соединения разнокачественных составляющих, оказавших в совокупности, существенное воздействие на малый и крупный бизнес.

Но главное в этой информации состоит и в том, что обнаруженный принцип, включенный в инверсионный континуум, с этого времени стал действенным инструментом поиска, обнаружения и

анализа аналогичных явлений. Подобный же результат был получен путем сопоставления физического эффекта Бозе-Эйнштейна, в ходе которого все элементарные составляющие ведут себя, как одна частица и близким по характеру поведением земледельцев восточно-европейской общины. В итоге в состав инверсионного континуума был включен еще один новый принцип – принцип Бозе-Эйнштейна.

Междисциплинарное исследование связанных с ним инверсий в истории и теории экономики, а также в менеджменте, предполагает разработку причинно-следственного, методологического и практического аспектов с выходом на современные социально-экономические процессы. Следует отметить все же, что при всей результативности влияния междисциплинарного аспекта, дальнейшее развитие понятийного аппарата, содержания и методологии исследования теории инверсионных явлений, на данном этапе, зависит, в основном, от тесноты и разнообразия ее творческих связей с материнской основой – историко-экономическими исследованиями.

Об этом косвенно свидетельствует хотя бы опыт «выхода» в экономическую теорию такого известного историка-экономиста, как Д. Норт, и обращение к истории экономики не менее популярного теоретика Д. Хикса (см. его «Теорию экономической истории») [11].

Движение в рассматриваемом направлении обнаружилось и в нашем отечестве. В 2009 г., к примеру, была опубликована интересная содержательная работа В. В. Небрат и Н. А. Супрун «Отечественная экономическая наука об институциональных факторах кризисных явлений в финансовой сфере на рубеже XIX – XX вв». Исследуя инверсионные, по существу, превратности государственной политики, авторы приходят к следующему выводу: «Правительственная политика защиты большого капитала, которая проводилась путем раздачи различных преференций, гарантий, казенных заказов, то есть фактического перераспределения государственного бюджета и, в целом, национального дохода в пользу финансовой олигархии, была одной из причин перманентных кризисных явлений в отечественной экономике на рубеже XIX – XX вв. Сформировалась спекулятивная

экономика, в которой существовал определенный дисбаланс между производством и потреблением, продуктивным и непродуктивным секторами экономики, реальным и финансовым капиталом, доходами и расходами казны, народным и государственным хозяйством» [4, с. 159].

Рассматривая данную историко-экономическую информацию в плане ее влияния на формирующуюся теорию инверсионных качественных изменений можно прийти к следующим, позитивным на наш взгляд, выводам:

а) поскольку односторонний социально-целевой уклон в экономической политике наблюдался не только на рубеже XIX – XX вв, но в модифицированной форме и в советском и постсоветском периоде, можно предположить, что в теории инверсий возможна интеграция и понятия социально-целевого уклона и представления о долгосрочных процессах, каждый этап которых связан с модификацией содержания и форм уклона. В ходе инверсионных исследований это позволит не только перейти к моделированию данных процессов, но и к детальному анализу качества, моральности и ответственности определивших их социально-экономических институтов.

б) одним из результатов такого инверсионно-полевого подхода станут законодательные инициативы историков-экономистов, управленцев и правоведов, к примеру, «Закон об ответственности правительства перед обществом за проводимую социально-экономическую политику». Такого рода междисциплинарное сотрудничество существенно усилит интеграцию, содержательность и практическую направленность знаний.

Теория инверсионной динамики, как уже было отмечено распространяется не только на объекты, явления, процессы, но и на человека. Он рассматривается в пределах инверсионных социально-экономических систем, и уже поэтому какие бы их уровни мы не рассматривали, все они должны включать его проблематику. Что касается последней, то в наше время она становится все более инверсионной, динамичной и угрожающей. Разрыв между физическим

и умственным трудом усилил физическую деградацию индивида, а превращение в домашнее животное грозит исчезновением вида.

В этом же направлении действует инверсия аккумуляции в окружающей среде тяжелых металлов, ведущая к лавинообразной мутации всех живых организмов. Наряду с этим в сознании современной личности нарушено соотношение виртуального и реального. Стихия фрагментарно-виртуального (теоретическое, должное, желаемое) преобладает и вызывает целый ряд отрицательных последствий: завышение реальных самооценок и возможностей, выхолащивание чувств, деформацию саморегулирования, ослабление жизненно важных навыков и умений, неорганизованность и озлобление собственной бедностью.

Структура знаний об обществе, о себе и окружающем мире во многом остается деструктивно-ложной, мышление – слабологизированным и преимущественно образно-эмоциональным. В данных условиях любая эмоционально-эйфорическая дегуманизирующая идея, сужая мировоззрение до почти катастрофического зашкаливания, вызывает клиническую, по сути, деформацию сознания и поведения. В этой малоработанной части концепции инверсионных явлений, исследований и практических рекомендаций предстоит еще решение очень многих усложненных междисциплинарных задач. Очень важно, чтобы это решение осуществилось на основе теории справедливости, а также нравственности, являющейся по определению А. А. Гусейнова «последним бастионом, который определяет нашу человеческую идентичность. В силу чего мы являемся людьми, имеем человеческое достоинство, обладаем самоуважением и признанием ценностей другого».

Следует подчеркнуть, что наряду с рассмотренным, в теории инверсионных явлений есть и такой аспект связи с практикой, как проектирование инверсий. Идея проектирования в значительной мере связана с историко-экономическим опытом и успехами естественных наук. Речь идет, в первую очередь о процессах и антипроцессах (реформация – контрреформация, реформы – антиреформы, протек-

ционизм – свобода торговли), а также об инверсиях интеграции знаний в естественных науках: возникновение кибернетики на стыке математики, техники, эргономики, нейрофизиологии; микроэлектроники на основе физики твердого тела, химии, прикладной математики; нанотехнологий на почве материаловедения, физики, химии, биологии и т.д.

Что касается реального проектирования, то этот процесс, непосредственно связанный с еще формирующейся концепцией и, в частности, ее начальными стадиями моделирования инверсий, находится в зачаточном состоянии и во многом зависит от энтузиазма и настойчивости новаторов-первопроходцев. Следует отметить, однако, что актуальность инверсионного проектирования и прогнозирования в конкретно-экономических науках, менеджменте, маркетинге, теории права, экономической истории требует финансового и организационного стимулирования с ориентацией на формирование системы потребителей и рынка инверсионных услуг.

Но предварительным условием этого все же является утверждение инверсионного мышления в современных социально-экономических науках. В свете сказанного, на сегодня, его основными преимуществами можно считать:

- 1) многонаправленность, обеспечивающую многосторонний охват объекта исследования;
- 2) ориентировку познания на углубленное исследование развития объектов явлений и систем, как инверсионно-полевых процессов;
- 3) инверсионно-полевое понимание внутрисистемной динамики;
- 4) неразрывность творческих связей инверсионности, инновационности, моделирования, проектирования, нацеленных на познание и практику;
- 5) ориентировку на инверсионный подход, как способ преодоления противоречий, способ когнитивного обобщения и использования «инверсионного опыта» природы, общества, хозяйства;
- 6) открытость к обогащению и накоплению творческого потенциала;

7) единство инверсионно-полевого и кластерно-сетевого аспектов познания;

8) понимание систем, как инверсионных объектов, соединяющих преимущества системного и инверсионного подходов;

9) ориентацию на интеграцию знаний, междисциплинарных способов исследования и преобразования социально-экономической действительности;

10) инновационно-кластерно-сетевой характер генератора инверсионных идей – системы духовных производительных сил личности, организации, семьи;

11) нацеленность, согласно Г. Башляру и познание явлений, а не вещей. Понимание вещи, как ставшего явления.

Утверждение и развитие инверсионного аспекта мышления на уровне личности, вовлекая ее в творческий познавательный процесс с активными инновационными функциями, предполагает ее постоянную творческую работу с инверсионной системой своих духовных производительных сил

Структура системы включает: восприятия, ощущения, инстинкты, чувства, интуицию, память, язык, мышление, знания, умения, навыки, таланты, моральные установки и святыни. При этом работа с сознанием, по Дж. Кришнамурти, мыслится в двух планах: вы должны быть и собственным учителем и учеником, рассматривающим мышление, как результат всего познания (по Т. Дзюну [8]), т.е. как интегрированный итог взаимодействия и взаиморазвития всех элементов вашей духовной системы, являющейся одновременно и кластерно-сетевым образованием.

Сердцевину данного процесса составит уровень изобретательности инноватора, использующего вариативные возможности инверсионных принципов, конструирование разнокачественных однонаправленных структур, изменение в системе духовных координат, информацию о маргинальных качественных переменах, моделирование инверсионного комбинирования и многое другое.

На Западе, как свидетельствовал еще И. Ансофф [1, с. 406], давно составляются методики, определяющие подходящий тип мышления для качественно новых периодов. Это замечательное явление не исключает, однако, известного запаздывания информации. Используя западный опыт и свои преимущества, инверсионный подход, надо думать, не только устранит данный недостаток, но станет надежным инструментом познания и конструктивного преобразования действительности.

Литература

1. Ансофф И. Стратегическое управление. М: Экономика, 1981, 464 с.
2. Казакевич Д. Зарубежная практика структурно-технологических изменений / Казакевич Д. «Проблемы теории и практики управления». – 2003. – № 3. – С. 92–98.
3. Митчем К. Что такое философия техники. М: Аспект, 1995, 149 с.
4. Небрат В. В., Супрун Н. А. Отечественная экономическая наука об институциональных факторах кризисных явлений в финансовой сфере на рубеже XIX – XX ст. – К: Історія народного господарства та економічної думки України, вип 43, 2009, стр. 149–163
5. Осипов В. И. Экономика промышленного производства. – К: 2010. – 611 с.
6. Сапир Ж. Экономическая теория неоднородных систем. – М: ГУВШ 2001. – 248 с.
7. Тоинби Д. Постигание истории. – М: Прогресс, 1992. – 642 с.
8. Тосака Дзюн. Теория науки. – М: Прогресс, 1983. – 298 с.
9. Філіпенко А. С. Економічний розвиток. – К: Знання, 2001. – 284 с.
10. Фуко М. Археологія знання. – К: Основи, 2013. – 324 с.
11. Хикс Д. Теория экономической истории. – М: «Вопросы экономики», 2003. – 256 с.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ «МЕНЕДЖЕРА ДОСЛІДНИЦЬКОГО ТИПУ»

В.І. Борщ

*Ми не можемо управляти
людьми, ми повинні управля-
ти їхнім розвитком.*

Г. Гант

Сучасні світові тенденції в теорії та практиці управління (а саме інтенсифікація бізнес-процесів та залучення аналітичного менеджменту до їх реалізації, впровадження ERP-систем, перехід до економіки знань, тощо) диктують нові вимоги до компетенцій сучасного керівника підприємства. Так раніше була необхідність лише в менеджерах «виконавцях», які виконували поставлене перед ними завдання або інструкції, нормативи, і відповідали прийнятим у компанії типам ділової поведінки; також цінувались ініціативність та самостійність менеджерів. Сьогодні існує потреба в «менеджерах дослідницького типу», інакше їх називають «креативними менеджерами».

Як було сказано вище, сучасна практика управління потребує проведення управлінських досліджень на всіх етапах реалізації стратегії розвитку організації. Ця потреба реалізується в різних проявах, а саме в процесах:

- 1) вдосконалення системи управління діючої організації;
- 2) розробки системи управління новоствореною організацією;
- 3) вдосконалення системи управління в період реконструкції, технічного переозброєння, реструктуризації;
- 4) вдосконалення системи управління внаслідок зміни форми власності, процесів злиття та поглинення;
- 5) вирішення інших питань, пов'язаних з функціонуванням систем та управлінням ними, тощо.

Цей список не є вичерпним. Таким чином, «менеджери дослідницького типу» долучаються у більшість процесів у компанії.

Отже, менеджер має приймати рішення в умовах високої динамічності, невизначеності або ризику [2, с. 82]. Їх особливість полягає у використанні дослідницького (аналітичного) підходу в оцінці зовнішніх і внутрішніх ситуацій, вирішенні всіх проблем і розробці управлінських рішень.

Щодо рис, якими має володіти менеджер, у теорії управління було багато дискусій та значна кількість наукових робіт присвячена цьому питанню. Так наприклад, ще за часів класичних шкіл управління цьому питанню приділяли увагу Ф. Тейлор, А. Файоль і Г. Форд.

Так Ф. Тейлор (представник Наукової школи менеджменту) у своїй книзі «Принципи наукового менеджменту» [7] зазначає, що «ідеальний керівник» має володіти наступними якостями: 1) розум; 2) освіта (спеціальна чи технічна); 3) досвід; 4) такт; 5) енергія; 6) кмітливість; 7) чесність; 8) здоровий глузд та 9) здоров'я.

У рамках Наукової школи менеджменту ще одним визначним представником був Г. Форд. Він конкретно не виділяв ознаки «ідеального керівника», однак, виходячи із його ідей, що були представлені у книгах «Моє життя, мої досягнення» (1922 р.), «Сьогодні і завтра» (1926 р.), ми можемо стверджувати, що за його думкою, керівник має бути зосереджений на: 1) соціальній відповідальності бізнесу; 2) раціональному використанню ресурсів (у т.ч. людських); 3) раціоналізації та стандартизації виробництва; 4) підвищеному

контролі та плануванні; 5) безперервному процесі модернізації та удосконалення виробництва .

А. Файоль у рамках Адміністративної школи менеджменту вирізняє наступні риси «ідеального керівника»: 1) здоров'я та фізична витримка; 2) розум та розумова працездатність; 3) моральні якості, такі як свідомість, тверда та завзята воля, активність, енергія, відвага, відповідальність, почуття обов'язку, турбота про загальний інтерес; 4) значне коло загальних знань; 5) адміністративна установка; 6) загальне знайомство зі всім, що має відношення до виробництва, яким керує управлінець; 7) знання специфіки підприємства [8].

Надалі, із розвитком теорії та практики управління, вивченню питання рис «ідеального керівника» все більше приділялося уваги у науковій літературі. Так, в раціоналістичному напрямленні розвитку управлінської діяльності увагу зосереджували на функціях керівників та визначенні «змісту професійного поля» керівника; в психологічному напрямленні – на феномені лідерства, вивченні стилів управління, форм впливу тощо [6].

На сучасному етапі розвитку управлінської науки можна зазначити підходи таких дослідників, як П. Друкер, М. Вудкок, Д. Френсіс, І. Ансофф.

П. Друкер, порівнюючи функції та вимоги до менеджерів на початку і в середині ХХ ст., прийшов до висновку, що керівник має володіти наступними рисами, щоб бути ефективним: 1) глибоке розуміння принципів сучасного виробництва та їх послідовне використання на практиці; 2) здатність бачити свій бізнес у цілому та вміння управляти ним як єдиним цілим; 3) вміння прогнозувати майбутні події; 4) вміння створювати нові ринки; 5) освоєння абсолютно нового для себе набору управлінських інструментів, багато з яких доведеться розробляти самостійно [3, с. 374-375].

Виходячи з цих тверджень, П. Друкер вважав управління бізнесом, управління менеджерами і управління робітниками основоположними функціями менеджерів. При цьому він сформулював сім завдань менеджерів майбутнього: 1) управлять на основі сформова-

них цілей; 2) ризикувати із розрахунком на тривалу перспективу; 3) бути здатним приймати стратегічні рішення; 4) бути здатним сформувати інтегровані керовані групи; 5) вміти чітко й видно працювати з інформацією; 6) бачити свій бізнес в цілому та інтегрувати з ним свої функції; 7) бачити економічні, політичні та соціальні зміни в глобальному масштабі та враховувати ці тенденції у своїх рішеннях [3, с. 375-376].

М. Вудкок і Д. Френсис в своїй книзі «Розкутий менеджер» виділили наступні якості менеджера: 1) вміє ясно викладати свої думки; 2) впевнений у собі; 3) засновується на взаєморозумінні у колективі; 4) нагороджує; 5) дає чіткі вказівки; 6) прагне бути наполегливим; 7) прислуховується до думки інших [5].

І. Ансофф використав процесний підхід стосовно праці менеджера, так він чітко впорядкував управлінську діяльність, враховуючи стратегічну направленість діяльності, теорію лідерства, управління за цілями, ситуаційний підхід, тощо.

У сучасних реаліях ведення бізнесу є необхідність формування нового типу менеджерів – інноваторів, «дослідницького типу», «креативних менеджерів». Враховуючи ці характеристики теорія управління визначає наступні риси сучасного менеджера, які виділяють його серед інших посередніх представників апарату управління. Так до цих рис належать:

1. Проблемне бачення світу, здатність побачити проблему там, де для інших все ясно;
2. Уміння розпізнавати проблеми превентивно, тобто коли вони ще в зародку;
3. Системне і панорамне сприйняття дійсності, процесів функціонування та розвитку керованого об'єкта;
4. Антиномічність – вміння сприймати, розуміти, приймати і використовувати точки зору, відмінні від власних або навіть протилежні їм;
5. Експрезентність – здатність робити вірні і вдалі висновки при дефіциті інформації;

6. Розвинута психологічна саморегуляція, що визначає ставлення до проблем та їх оцінку;
7. Здатність до імітації функцій різних членів колективу;
8. Психологічна проникливість, що дозволяє визначити, чи здатна людина на щось більше, щодо тих якостей, які він виявляє в процесі своєї діяльності. Компенсатором проникливості є психодіагностика;
9. Інноваційність мислення, здатність вийти за межі формального, звичного, перевіреного, традиційного;
10. Атрактивність – здатність залучати людей до спільної діяльності, не вдаючись до засобів матеріального або адміністративного примусу;
11. Здатність швидко перебудовуватися психологічно при зміні умов діяльності або переході до вирішення принципово нових завдань;
12. Уміння делегувати не тільки владу і відповідальність, а й свій авторитет лідера;
13. Здатність до латентного (прихованого) керівництва, що припускає включення людей до діяльності не на формальній субординаційній основі, а шляхом «відходу в тінь», умінням звернутися за порадою і допомогою [4].

Таким чином, «менеджер дослідницького типу» – це такий керівник, який не просто володіє владними повноваженнями, а той, хто робить «творчий» внесок у діяльність всієї організації і несе за її результати відповідальність. Він має обов'язково володіти лідерськими якостями та технологіями розв'язання конфліктів. Важливою ознакою має бути інноваційне і стратегічне мислення. Отже, головним чинником успішності такого типу менеджерів є їх креативність, тобто «форма творчої активності у проблемному пошуку» [2, с. 86].

Аналізуючи перелік вище зазначених рис, ми можемо стверджувати, що вони мають бути включені у формування моделі наступних керівних кадрів: генеральний директор, менеджер з інноваційного розвитку, менеджер зі стратегічного управління та розвитку, мене-

джер антикризового управління, керівників різних рівнів, які координують діяльність різноманітних підрозділів інноваційної діяльності. Формування таких компетенцій має бути впроваджене як основа професіоналізації сучасних менеджерів, як на момент отримання ними вищої освіти, так і у процесі професійного розвитку на підприємствах, оскільки розвиток креативної інтелектуальної активності у менеджера формує нові конкурентні переваги і забезпечує ринкове лідерство, а присутність творчої компоненти є обов'язковою умовою інноваційної діяльності підприємства.

Таким чином, сучасна практика управління вимагає нової філософії освіти, зміни парадигми педагогічного мислення у сфері підготовки менеджерів, їх практичної зорієнтованості, оскільки конкурентоспроможність в умовах формування економіки знань значною мірою визначається конкурентоспроможністю у сфері науки і освіти. Сьогодні основною задачею процесу професіоналізації управлінців постає формування моделі компетентності менеджерів, враховуючи вище перераховані тенденції. Так, ця модель має бути направлена на формування у майбутніх спеціалістів в сфері управління таких компетенцій, як:

1) практичний інтелект як необхідна умова входження у спеціальність, до нього можна віднести формування наступних спеціальних знань та навичок: глибокі знання теорії та практики управління, достатня підготовленість в галузі технології виробництва, специфічного для керівного об'єкту, а також у необхідному обсязі володіння економічними, правовими, психологічними знаннями, об'єм і характер яких різняться залежно від конкретного виду та рівня управлінської діяльності;

2) специфічні для управлінської діяльності здібності;

3) необхідні для управлінської діяльності практичні вміння та навички;

4) психологічні риси особистості керівника (емоційні компетенції) [1, с. 23].

Складовими моделі компетентності сучасного менеджера мають стати:

1) інтегративна компетентність, тобто здатність до інтеграції знань, умінь і навичок та їх ефективного використання в умовах швидкої адаптації організацій до вимог зовнішнього середовища;

2) соціально-психологічна (емоційна, перцептивна, концептуальна і поведінкова компетентність), тобто здатність до лідерства, до цілепокладання, вміння реалізувати стратегії, плани і здатність до новаторської діяльності, знання і вміння у сфері сприйняття, розуміння поведінки людей, мотивація їх діяльності, високий рівень емпатичності й комунікативної культури;

3) організаційна компетентність у специфічних сферах управлінської діяльності, а саме у прийнятті рішень, збиранні й аналізі інформації, методах роботи з людьми, використанні комп'ютерної та обчислювальної техніки і технології тощо.

Таким чином, ми можемо стверджувати що при підготовці сучасних менеджерів є необхідність у наступних заходах:

– перехід від розвитку традиційних *hard skills* (виробничих, технічних, математичних, комп'ютерних, мовних і інших навичок) до розвитку *soft skills* (лідерство, навички управління людьми, ведення переговорів, ефективної комунікації, тощо);

– перехід на «пожиттєву освіту», де базова освіта періодично доповнюється програмами додаткової освіти, а сама організується не як кінцева, завершена, а лише як база, доповнена іншими програмами, при цьому теж ступенева. Крім цього, слід акцентувати увагу на тому, що вища освіта завжди була і має бути тісно пов'язана із практичною сферою (це зумовлено так званим «періодом напіврозпаду компетентності» чи «періодом зниження компетентності», який дорівнює 50%: за багатьма професіями цей поріг наступає менше ніж через 5 років, тобто в умовах нашої країни, раніше, ніж закінчиться процес навчання);

– перехід до компетентнісної моделі навчання менеджерів, із акцентуванням уваги на стратегічні, аналітичні та інноваційні компетенції.

Системне управління процесом та методологічні засади формування професійної компетентності менеджера повинні включати наступні компоненти:

1. Удосконалення навчального процесу через системне застосування:

– активізованих лекцій, тобто таких лекцій, що спонукають студентів до аналізу та зіставлення фактів, доведення чи заперечення суджень, формулювання висновків та перевірки їх правильності. Такі лекції спрямовані на розвиток аналітичного та управлінського мислення, з використанням елементів активного спілкування, сучасних інформаційних технологій, концентрацію уваги на ключових питаннях теми, надання друкованого матеріалу та електронної версії теми;

– науково-інформаційних лекцій, що покликані висвітлити прогресивні способи виявлення, вимірювання, накопичення, аналізу, підготовки, інтерпретації та передачі інформації, що використовується управлінською ланкою, тобто добування та використання теоретичних знань, важливої наукової інформації з конкретної теми курсу;

– кейс-стаді (аналіз конкретних ситуацій), навчальної практики, мультимедійного навчання, комп'ютерного програмованого навчання, стажування, імітаційного моделювання виробничих процесів, факультативного навчання, науково-практичних конференцій, круглих столів, інтерактивного навчання;

– ігрової організації навчальної діяльності (максимальне «штучне» занурення у професійне середовище бізнесу), що дозволяє моделювати ситуації професійної діяльності. Наприклад, вирішення певної, заданої конфліктної ситуації (вибагливий клієнт), проведення ділової наради, переговорів з партнером, прийом групи та ін.

– виконання навчальних проектів, що сприяє розвитку у студентів дослідницьких вмінь самостійно розробляти професійно значущу проблему, а також формуванню готовності до самоосвіти, яка визначається сформованістю пізнавальних інтересів, навиків самостійного оволодіння знаннями і самоконтролю, що може бути досягнуто в процесі проектної роботи;

– забезпечення міжпредметних зв'язків дисциплін, без чого взагалі неможливо реалізувати професійно-освітні цілі, завдяки яким у студентів формується системність знань, а з іншого боку, встановлення та розширення міжпредметних зв'язків спонукають викладачів до самоосвіти та взаємодії з колегами;

– впровадження дисциплін інноваційної, інноваційно-інвестиційної та аналітичної направленості.

2. Формування пізнавального інтересу з метою набуття професійної компетентності за рахунок впровадження аналітичних бізнес дисциплін та аналітичних робіт (наприклад, бізнес-проект у галузі інноваційної діяльності, інжинірингу та реінжинірингу бізнес-процесів, тощо).

3. Усвідомлена зорієнтованість студентів на подальшу роботу в галузі менеджменту.

Отже, перераховані основні вимоги до знань, умінь та навичок сучасного менеджера є трансформованими знаннями, які реалізуються при здійсненні конкретних управлінських операцій.

Завданням професійної освіти є формування сучасного фахівця як цілісної особистості, яка має систему спеціальних та загальнолюдських якостей. Компетентність сучасного менеджера не має обмежуватися суто професійними рамками; сучасний фахівець має володіти всіма основними компетентностями та повинна складатися із багатьох компонентів: фахового, інтелектуального, творчого, морального, комунікативного, інформаційного, особистісного.

Основним завданням процесу професіоналізації управлінського персоналу є забезпечення плинного, безперервного розвитку, що має здійснюватися як у процесі навчання, так і вже на робочому місці. А особливу увагу маємо звернути на формування аналітичного, критичного мислення та формування креативної особистості, «менеджера дослідницького типу», що у майбутньому буде запорукою сталого розвитку та розквіту організації.

Література

1. Борщ В. І. Формування механізму оцінювання ефективності діяльності управлінського персоналу промислового підприємства : дис... канд. екон. наук : 08.00.04 / В. І. Борщ. – Одеса, 2014. – 256 с.
2. Димченко М. С. Інноваційна поведінка менеджера та її роль в управлінській діяльності / М. С. Димченко // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. – Вип. 1 (16). – 2014. – С. 80-87.
3. Друкер П. Практика менеджмента / П. Друкер ; пер. с англ. – Москва : Вільямс, 2003. – 398 с.
4. Коротков Э. М. Исследование систем управления : учебник и практикум / Э. М. Коротков. – 3-е изд. – Москва : Издательско-консалтинговая компания «ДеКА», 2000. – 130 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://stud.com.ua/22538/menedzhment/doslidzhennya_sistem_upravlinnya (дата 20.03.2018). – Название с экрана.
5. Личностные качества руководителя. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psychologymaster.ru/plms-341-2.html> (дата 20.03.2018). – Название с экрана.
6. Одинцов П. К. Формирование образа идеального руководителя в истории науки управления / П. К. Одинцов, Л. А. Веретенникова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.altspu.ru/Journal/pedagog/pedagog_5/a17.html (дата 20.03.2018). – Название с экрана.
7. Тейлор Ф. У. Принципы научного менеджмента / Ф. У. Тейлор. – Москва : Контроллинг, 1991. – 104 с.
8. Файоль А. Общее и промышленное управление / А. Файоль. – Москва, 1923. – 122 с.

РОЗДІЛ 4

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНИХ СТРАТЕГІЙ ПІДПРИЄМСТВ ХЛІБОПЕКАРСЬКОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

А.В. Андрейченко, Д.В. Завертаний

Трансформаційні процеси, що відбуваються в економіці України викликають необхідність формування принципово нових підходів у діяльності хлібопекарських підприємств, оскільки нагальною стає потреба більш ефективного їх розвитку. Для підвищення ефективності підприємств хлібопекарської галузі необхідно не тільки оптимізувати транспортні та енергетичні витрати, але й розробити ефективну стратегію ціноутворення на продукцію. Потрібно зазначити необхідність запуску сучасних технологічних виробничих ліній, які зроблять можливим зниження собівартості готової продукції. Слід звернути увагу на те, що хлібопекарські підприємства функціонують в умовах жорсткого державного регулювання, що є суттєвим чинником при формуванні систем ефективної діяльності [1].

Незважаючи на те, що хлібопекарська галузь є однією з найбільш динамічних та інвестиційно привабливих галузей харчової промисловості України, багато підприємств не витримують конкуренції, втрачають свою частку ринку, практично не інвестують у модернізацію та

оновлення обладнання. Потрібно відмітити наявність тіньового сектору, внаслідок якого виробничі потужності підприємств не використовуються на оптимальному рівні, що знижує ефективність підприємства і галузі у цілому. Тому державою повинна бути розроблена та впроваджена збалансована стратегія розвитку хлібопекарської галузі України, для узгодження економічних інтересів не тільки підприємств-виробників, а й інтересів споживачів і суспільства в цілому.

Питання розвитку хлібопекарської галузі України постійно досліджували в своїх працях вітчизняні й зарубіжні науковці, такі як О. Васильченко, О. Опря, М. Перелигін, М. Нетяжук, В. Дробот, О. Шубравська, М. Білоусова та ін. Окремо потрібно відмітити праці Л. Карнаушенка, Ю. Труші, С. Петрухи, М. Сичевського, Л. Чернелевського, сферою досліджень яких є стан виробничо-господарської діяльності хлібопекарських підприємств України.

Водночас у сучасній науковій літературі відсутній комплексний підхід до вирішення проблем галузі хлібопекарства, удосконалення політики державного її регулювання, інтенсифікації розвитку промислових хлібопекарських підприємств у депресивних регіонах. Також, потрібно зазначити, що на сьогоднішній день ще недостатньо розкриті питання ефективності функціонування хлібопекарських підприємств на регіональному рівні та напрями підвищення ефективності виробництва хліба і хлібобулочних виробів у нових ринкових умовах господарювання. Важливість подолання економічної кризи на підприємствах хлібопекарської промисловості потребує розроблення комплексного підходу до її проблем і дає підстави стверджувати про необхідність проведення постійного моніторингу й аналізу діяльності підприємств досліджуємої галузі для отримання найбільш повної інформації про реальний стан справ і використання її для розроблення заходів з удосконалення управління цими підприємствами.

Хліб та хлібобулочні вироби – це продукти повсякденного вжитку, які для пересічного споживача мають дуже велике значення. Це зумовлено національними особливостями України та рівнем добробуту населення.

Хлібопекарська промисловість є важливою складовою продовольчого комплексу України, яка виробляє 6,9% продукції харчової промисловості. На діяльність підприємств хлібопекарської галузі впливають чинники зовнішнього середовища: споживчий ринок, активна конкуренція, платоспроможність населення, традиції споживання у регіонах. Внутрішнє середовище характеризується частковим оновленням технологій та модернізацією устаткування, позитивними тенденціями в оновленні продукції, що пропонується ринку. Вагомий чинник – ефективність використання трудових ресурсів. Значний вплив справляє політична та економічна ситуація в державі, зокрема на інвестиційну та інноваційну активність підприємств.

Особливістю хлібопекарської галузі України є те, що вона представлена широкою мережею вітчизняних хлібозаводів і пекарень, що забезпечують хлібом населення. В Україні зареєстровано 1747 підприємств з виробництва хлібобулочних виробів. Близько 80% продукції хлібопекарської галузі виробляється великими промисловими підприємствами. Решта продукції виробляється міні-пекарнями та пекарнями при супермаркетах. Останні дуже активно розвиваються в останні роки. Потрібно, також, відзначити наявність власної сировинної бази, що може слугувати конкурентною перевагою для хлібопекарської галузі України. В Україні працює близько 600 борошномельних підприємств, але більшість з них не завантажено. Особливо зараз, коли виробництво борошна поступово падає [2].

За даними Державної служби статистики, вітчизняні борошномельні підприємства у 2017 році справили 1,94 млн. тонн борошна, що на 2% менше, ніж за аналогічний період роком раніше [3].

Якщо аналізувати причини падіння внутрішнього виробництва борошна, то головної з них, на наш погляд, є зменшення населення України. Через напружену політичну ситуацію у країні, борошномельні підприємства втратили такі ринки збуту як АР Крим та окремі райони Донецької та Луганської області.

Більш того, чисельність населення України на 1 січня 2018 року скоротилася до 42,4 млн осіб, що на 198,1 тис осіб менше показника на аналогічну дату минулого року [4].

На рис. 1. представлена динаміка випуску борошна в Україні. Як видно з наведених даних найбільший обсяг випуску борошна спостерігався у 2008 р. (3030 тис. т.) [5].

Можна прогнозувати, що обсяг випуску борошна стабілізується у 2018 р., так як у грудні 2017 р. він склав 162 тис. т, що на 11,6% більше показника 2016 р. і на 11,2% більше ніж обсяг виробництва листопада 2017 р. [3].

Місткість ринку хліба в Україні складає приблизно 4-4,5 млн. т. на рік. Проте, за даними Державної служби статистики України, станом на 2017 р. випікається його вдвічі менше (рис. 2).

Як видно з наведених даних, порівняно з 2007 р., у 2017 р. обсяги виробництва знизились на 48% або 985 тис. т. Обсяг виробництва хліба та хлібобулочних виробів в Україні у 2017 році склав 1 049 тис. т., що на 6,9% менше, ніж за аналогічний період роком раніше [6].

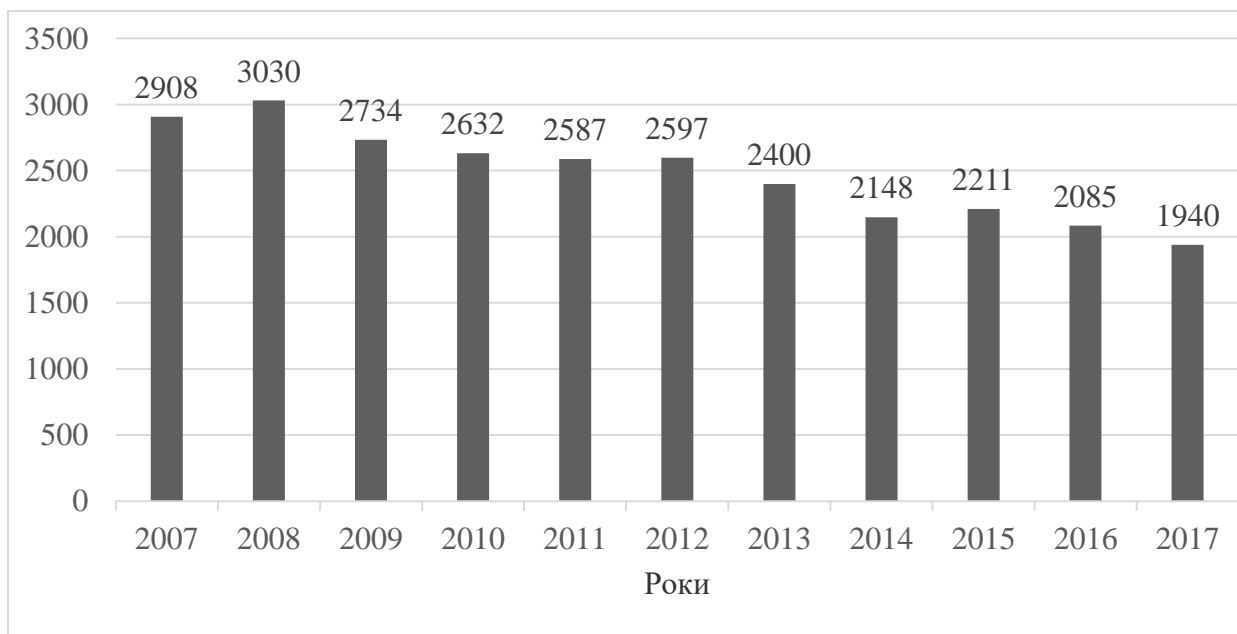

Рис. 1. Динаміка виробництва борошна в Україні за 2007–2017 рр., тис. т.

Джерело: розроблено авторами на основі [5]

Можна виділити наступні чинники, які, на нашу думку, вплинули на зниження обсягів виробництва хліба та хлібобулочних виробів в Україні:

1. Вартісний. У 1990-х рр. виробництво хліба було дотаційним. Зі зниженням рівня дотацій із державного бюджету, багато підприємств зіткнулись із неефективною організацією виробництва, яка вилилась у надмірну собівартість продукції. Як наслідок, рівень виробництва знизився.

2. Технічний. Сучасний стан технічного обладнання та виробничих ліній на підприємствах хлібопекарської галузі є катастрофічним, адже ступінь зносу складає від 60% до 70%.

3. Демографічний. Втрата таких ринків збуту як АР Крим та окремі райони Донецької та Луганської області, у купі зі зниженням чисельності населення України, природньо позначилось на ринку хліба та хлібобулочних виробів.

4. Етнічно-культурний. У багатьох регіонах України, зокрема на Західній Україні громадяни віддають перевагу домашній випічці або продукції виробленій невеликими приватними підприємствами, що у свою чергу приводить до зміни культури споживання хліба.

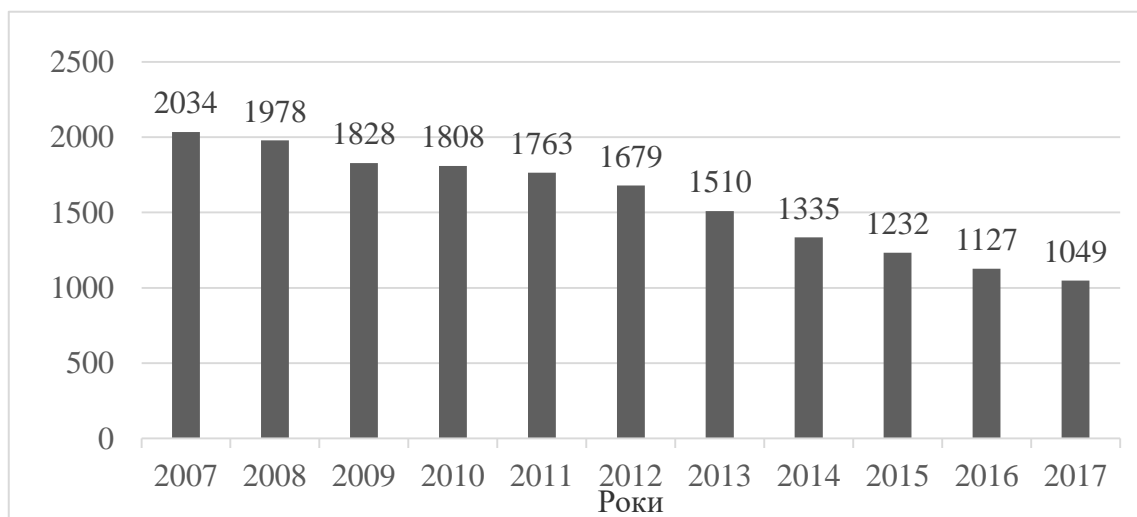

Рис. 2. Динаміка виробництва хліба та хлібобулочних виробів в Україні за 2007–2017 рр., тис. т.

Джерело: розроблено авторами на основі [5]

5. Структурний. Порівняно із 2010 р. у 2017 р. структура ринку хлібу та хлібобулочних виробів перетерпіла значних змін, зокрема експерти та аналітики констатують збільшення тіньової частки ринку хлібу та хлібобулочних виробів. Станом на жовтень 2017 р. за оцінками експертів, у тіні перебувало до 60% ринку хлібобулочних виробів [7].

6. Споживчий. В останні роки спостерігається розвиток сегменту заморожених хлібних напівфабрикатів. Зокрема, потрібно відзначити ріст попиту на заморожену випічку з боку HoReCa та супермаркетів.

На нашу думку, вплив економічних факторів на ціну хліба та хлібобулочних виробів буде ще більш відчутним у 2018 р., у зв'язку із недостатнім відновленням економіки країни.

Загалом у сучасній скрутній ситуації тільки у 2017 р. ціни на хліб та хлібобулочні вироби зросли на 20% у порівнянні із аналогічним періодом 2016 р. [5].

Аналізуючи стан хлібопекарської галузі України, потрібно також проаналізувати структуру собівартості готової продукції. Як видно з рис. 5, вартість сировини, матеріалів та енергії складає близько 62% собівартості готової продукції.

До того ж, з березня 2018 р., встановлено нові ціни для промислових споживачів природного газу – 7 352 грн за 1000 м³. Для порівняння, можемо навести наступний приклад: у 2015 р., відповідно до постанови № 2229 «Про встановлення граничного рівня ціни на природний газ для промислових споживачів та інших суб'єктів господарювання» Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП) було встановлено граничний (максимальний) рівень ціни на природний газ, що реалізується промисловим споживачам та іншим суб'єктам господарювання – 6 600,00 грн. за 1000 м³. Отже, у 2018 р. ціна зросла на 23%, у порівнянні із 2015 р.

Зазначений фактор має суттєвий вплив на формування собівартості готових виробів.

Таким чином, новий граничний (максимальний) рівень ціни на природний газ збільшує собівартість виробництва 1 кг хліба на 0,08 грн.

Як наслідок, дрібні виробники були вимушені вийти з ринку, або піти «у тінь», однак великі підприємства (наприклад, ПАТ «Холдингова компанія «Хлібні інвестиції») збільшили обсяги виробництва на 4-7% [8].

Більш того, у лютому 2016 р. ПАТ «Холдингова компанія «Хлібні інвестиції» запустила новий завод з виробництва хліба, а також дві нові лінії з виробництва батонів потужністю до 25 т. продукції на добу. Загальний обсяг інвестицій складе близько 12 млн. долл. США [9].

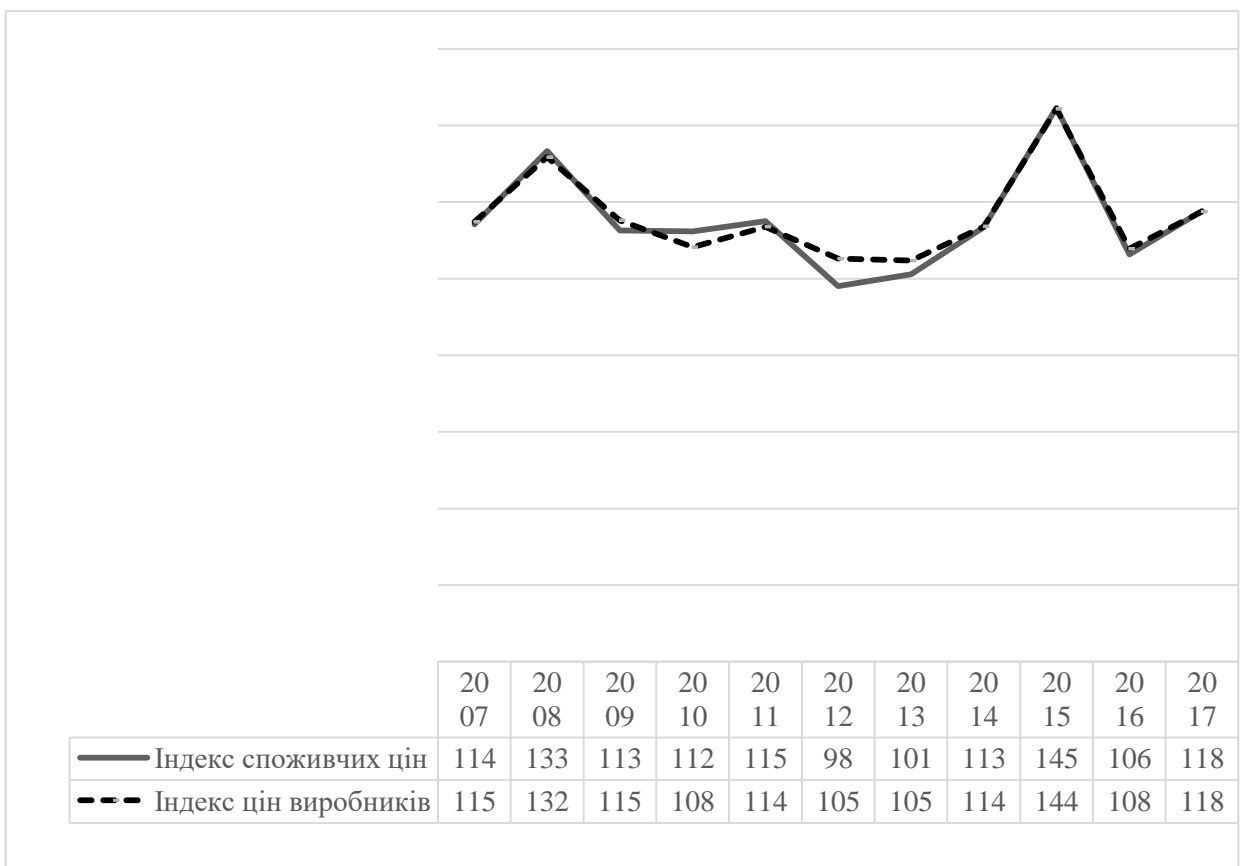

Рис. 4. Динаміка індексу споживчих цін та індексу цін виробників на хліб та хлібобулочні вироби в Україні за 2007–2017 рр.

Джерело: розроблено авторами на основі [3]

На нашу думку, жорстке регулювання ринку хліба України державою стало причиною незацікавленості іноземних інвесторів у розвитку цього ринку: сьогодні в Україні практично немає хлібозаводів з іноземними інвестиціями. Хоча у тому, що стосується крупних підприємств, то в деяких зустрічається іноземний капітал, але зовсім у незначній мірі. Значна частина заводів не можуть собі дозволити впроваджувати на виробництві якісні передові технології, тому що це відразу ж позначиться на збільшенні собівартості хліба, і за умов обмеженої рентабельності виявиться просто не вигідним.

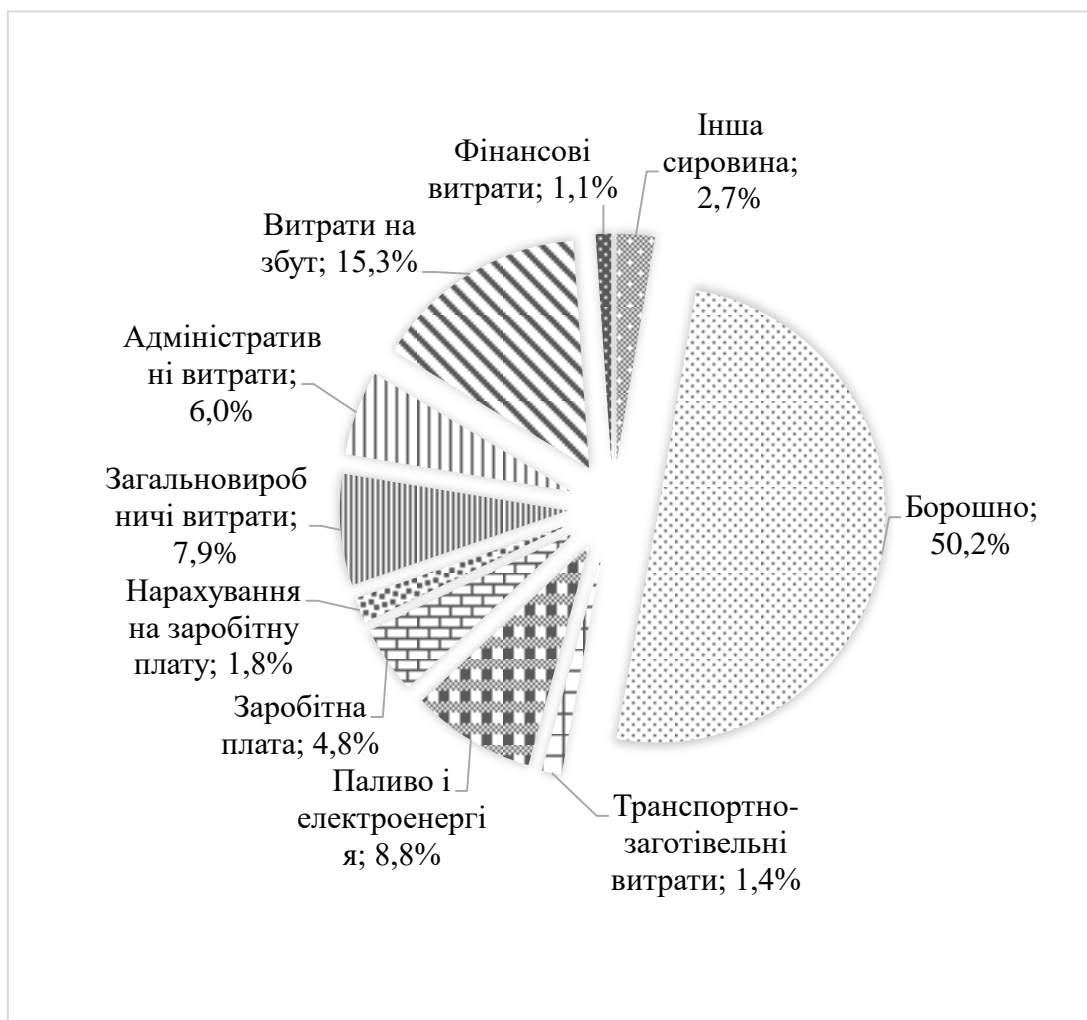

Рис. 5. Структура собівартості випічки хліба простої рецептури у 2017 р.

Джерело: розроблено авторами на основі [1; 5]

Для більш детального опису впливу зовнішніх чинників на формування собівартості виробництва хліба та хлібобулочних виробів, потрібно дослідити процеси, що відбуваються на ринку агропромислового комплексу України. Аналіз тенденцій розвитку цього ринку, чинників впливу, причинно-наслідкових зв'язків і наслідків змін, що відбуваються, дає підстави сформулювати чітке уявлення щодо його кон'юнктури, а також визначити пріоритетні стратегічні напрями подальшого розвитку.

Провідну роль у комплексних дослідженнях ринку АПК слід відвести детальному аналізу кон'юнктури, що визначає кількісні параметри розвитку й загальну якісну характеристику стану ринку. Сьогодні, категорія «кон'юнктура ринку» немає єдиного однозначного визначення. Представники наукових шкіл висловлюють різні погляди на предмет, методи і цілі кон'юнктурних досліджень.

Питання формування системи оцінки кон'юнктури, її інфраструктурного забезпечення, а також аналіз кон'юнктури АПК освітлювалось у дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців: В. Андрійчука, О. Варченко, М. Губи, А. Діброви, С. Дусановського, Г. Калетніка, С. Кваші, Ю. Кирилова, М. Корецького, М. Латиніна, Ю. Лопатинського, Ф. Лассаля, Ф. Шульца-Деліча, А. Шеффле, А. Вагнера, В. Зомбарта, В. Репке, С. Первушина, В. Громана, М. Кондратьєва та ін.

Ці наукові дослідження є не тільки фундаментом моніторингу та оцінки функціонування кон'юнктури агропродовольчого ринку, а й роблять істотний внесок у розвиток теоретичних основ та розробку заходів, направлених на реалізацію стратегічних ініціатив з управління кон'юнктурою ринку.

Притаманна ринковому господарству багатогранна характеристика мінливих умов, у яких відбувається відтворювальний процес, зумовлює необхідність постійних досліджень цих змін у поточному періоді й оцінки їх у майбутньому. Для проведення аналізу кон'юнктури АПК України, доцільно визначити необхідний понятійний апарат та охарактеризувати специфічні його особливості [10, с. 6].

Ринок та кон'юнктура є базовими економічними категоріями. Однак серед економістів немає єдиного розуміння сутності цих категорій.

В сучасних реаліях ринок повинен бути об'єктом постійного спостереження. Але, самі по собі ринкові дослідження не мають ніякої цінності, якщо вони не пов'язані із прийняттям управлінських рішень. Тому результатом таких досліджень є інформація, яка несе відповідь на питання, що цікавить суб'єктів ринку.

Нині в науковій літературі можна спостерігати безліч трактувань поняття «ринок», котре з розвитком суспільства змінювалося. Наведемо деякі з них:

– ринок – це будь-яка взаємодія, в яку вступають люди для торгівлі один з одним [11, с. 19];

– ринок – це сукупність відносин (актів) купівлі-продажу товарів і послуг; спосіб взаємодії виробників і споживачів, заснований на децентралізованому, безособовому механізмі цінових сигналів. Він є механізмом розподілу товарів і послуг між членами суспільства шляхом добровільного обміну [3, с. 67];

– ринок – це тісний взаємозв'язок і взаємодія багатьох людей, домашніх господарств, підприємств, галузей і видів виробництва, їхні ринкові зв'язки створюють єдине ціле, а тому ринкова економіка належить до типу органічних систем [13, с. 5];

– ринок – це складний механізм руху благ і послуг в формі товарів та грошей в рамках суспільного відтворення на всіх рівнях економічної системи суспільства [14, с. 28].

За ступенем організації ринкової інфраструктури ринки розділяються на організовані й неорганізовані. До організованих ринків варто віднести біржову й банківську системи, товарні ярмарки, систему науково-технічних послуг і т.п. Неорганізовані ринки функціонують в основному за допомогою прямих зв'язків контрагентів ринку [15, с. 71].

Головною особливістю організованих ринків, з погляду вивчення кон'юнктури, є наявність певної інформації про характер попиту та пропозиції. Наприклад, на товарно-сировинних і фондових біржах

інформація про складну кон'юнктуру є більше повної, чим про позабіржовий ринок за рахунок сформованої системи обліку біржових угод. Біржі публікують інформацію про торги й дають певний аналіз кон'юнктури на основі індексів.

З іншого боку, повна інформація про напрямок ринкової кон'юнктури дає можливість більше швидкого реагування на її зміни, що, у свою чергу, робить кон'юнктуру більше нестійкої стосовно середніх величин. Разом з тим, біржові коливання мають меншу дисперсію коливань. Неорганізовані ринки в меншому ступені піддаються різким коливанням кон'юнктури, однак розкид показників кон'юнктури більше значний, чим на організованому ринку.

Класифікація ринків залежно від функціонального призначення товарів розглядається взаємозв'язком товарних ринків, ринків факторів виробництва та ринків послуг.

У свою чергу, кон'юнктура як економічне поняття – це процес капіталістичного відтворення в конкретних історичних умовах у всій його сукупності та ринковому прояві. Вона являє собою сформовану на ринку економічну ситуацію, що характеризує співвідношення між попитом і пропозицією, рівень цін, товарні запаси та інші економічні показники [9, с. 10].

Кон'юнктурою ринку можна вважати економічну ситуацію, яка склалася на ринку і характеризується рівнями попиту та пропозиції, ринкової активності, цінами, обсягами продажу [16, с. 12].

Кон'юнктура – це стан певної економічної системи, який формується в кожний конкретний момент часу під дією об'єктивних і суб'єктивних чинників, завдяки яким створюється певна ринкова ситуація [14, с. 11].

Кон'юнктура – це найважливіші ознаки, специфічні риси, показники, які характеризують поточний і перспективний стан розвитку економіки АПК, його окремих галузей або ринку продуктів і послуг. Це поняття охоплює сукупність взаємопов'язаних умов, що визначають (зумовлюють) перехід з одного стану в інший.

З погіршення кон'юнктури у певній галузі АПК посилюються тенденції зміни видів сільськогосподарської діяльності серед фермерів або відтоку їх із галузі. Багато у чому, це викликано й умовами низької рентабельності у сільському господарстві ряду країн. Під економічною кон'юктурою слід розуміти вектор і ступінь зміни сукупності елементів економічних процесів на основі зіставлення змін їхніх окремих елементів у динамічній сукупності [14, с. 11].

Кон'юнктура являє собою сукупність економічних умов, стану речей, збігу обставин, що може впливати на перебіг і результати процесів у галузі, діяльності окремих товарних або регіональних ринках. Фактично, її можна визначити як стан економіки, що характеризується рівнем ділової активності, динамікою виробництва і споживання, рухом цін, процентних ставок, валютного курсу, кредитно-банківської діяльності, підвищення доходів, заробітної плати, дивідендів тощо [14, с. 15].

Основні принципові ознаки кон'юнктури ринку це: варіабельність, циклічність і динамічність. У зв'язку з цим суттєвого значення набуває тривалість періоду, впродовж якого доцільно досліджувати ситуацію на ринку.

Агропромисловий комплекс України належить до базових елементів економічної системи, його стан та ефективний розвиток якого безпосередньо впливає на функціонування всієї національної економіки. В агропромисловому комплексі нині працює майже 28% усіх зайнятих, і в ньому разом з харчовою промисловістю створюється понад 70% загальнодержавного фонду споживання [5].

Структура АПК України зображена на рис. 6.

Дослідження кон'юнктури агропромислового комплексу України охоплює широке коло найрізноманітніших питань виробничого, комерційного, технічного й економічного характеру, що дає змогу виявити основні напрямки господарського розвитку кожного суб'єкта ринкових відносин і ситуацію, що склалася в певний момент часу в результаті взаємодії різноманітних кон'юктуроутворюючих факторів [17, с. 6].

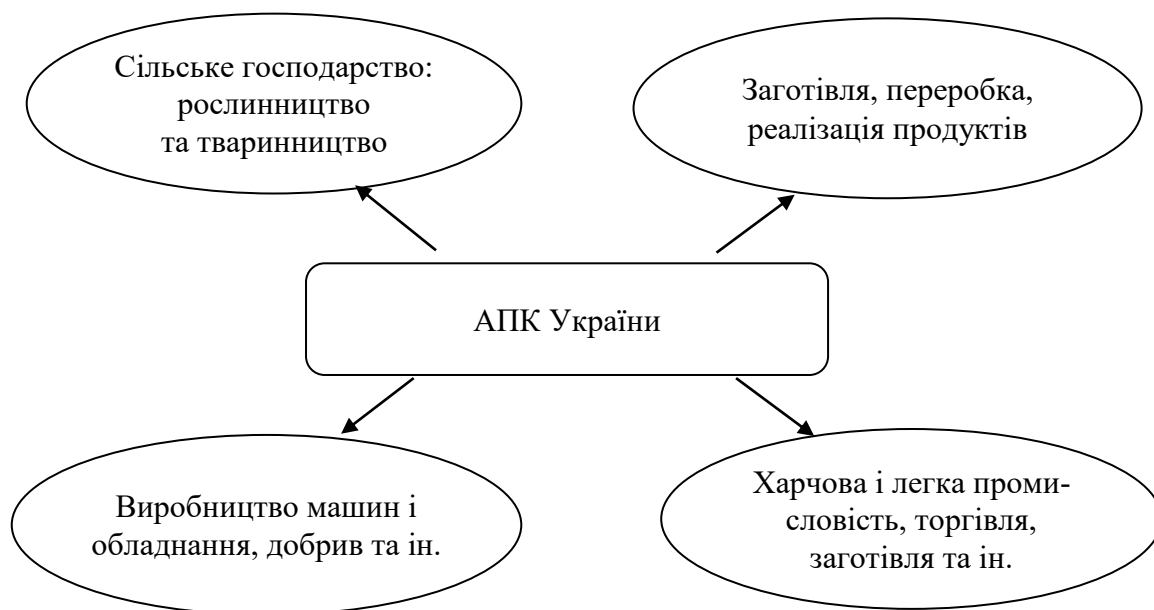

Рис. 6. Структура АПК України

За 2010 – 2017 рр. у сільськогосподарському виробництві України значно загострилися кризові явища: знизилися обсяги всієї валової продукції, погіршилося використання природних ресурсів, знизилася родючість ґрунтів, поглибився дисбаланс між галузями рослинництва і тваринництва. Зменшення поголів'я худоби досягло критичної межі при значному зниженні його продуктивності.

Майже у всіх галузях агропромислового комплексу спостерігається поступова деградація, що негативно впливає не тільки на загальний стан господарства країни, а й послаблює торговельні позиції України на світовому ринку (рис. 7, 8).

Серед основних проблем також можна виділити диспаритет закупівельних цін на продукцію сільського господарства, що сформувався під впливом випереджувального зростання цін на матеріально-технічні ресурси та послуги, що споживаються у сільському господарстві, у порівнянні з підвищенням цін на продукцію галузі. Як наслідок, рівень рентабельності підприємств агропромислового комплексу знижується та робить його непривабливим для подальшого комерційного розвитку.

За даними Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», рівень рентабельності у рослинництві у 2017 р. знизився проти результату 2016 р. майже удвічі – до 25,3%. По зернових вона знизилась до 20,8% проти 40,1% у 2016 р. Рентабельність виробництва сої зменшилась майже удвічі – до 25,4%, а виробництва овочів відкритого ґрунту – майже утричі і становить 7,4%. Рентабельність цукрових буряків зменшилась до 6,1% проти 24,9% у 2016 р. Зростає рентабельність виробництва вівса (51,0% у 2017 р, проти 34,4% – у 2016 р., та 21,5% у 2015 р.), ягід (70,5%), хмелю (83,0%), картоплі (35,2%) та сорго (12,9%) [18]. Динаміка рівня рентабельності у рослинництві зображена на рис. 9.

Рівень рентабельності у тваринництві у 2017 р. збільшився майже удвічі проти минулорічного показника (7,7%) і становить 14,6%. Очікується, що – вперше за часів незалежності України – стане рентабельним виробництво м'яса великої рогатої худоби. За попереднім прогнозом науковців Інституту аграрної економіки, внаслідок різкого зростання цін на внутрішньому ринку його рентабельність у 2017 році може скласти 6,7% проти минулорічного показника у – 24,8%. Внаслідок прогнозованого зростання собівартості яєць на 20% при незначному зменшенні (-2,1%) ціни їх реалізації виробництво цього виду тваринницької продукції 2017 року було збитковим. Його рентабельність становила –13,2%. Це перший з 2006 року випадок збитковості виробництва яєць. Тоді його рентабельність склала – 6,8%. Зберігатиметься тенденція збільшення прибутковості виробництва м'яса птиці (без промислової переробки). Його рентабельність зросте до 17,3% – майже у 3,5 рази проти 5,0% торік.

Рентабельність м'яса свиней, виробництво якого торік було збитковим (-4,5%), 2017 року складе 13,4%, перевищивши показник 2015 року у 12,7%.

Рентабельність виробництва молока збільшиться до 20,6% проти 18,2% минулого року [18].

Динаміку рівня рентабельності у тваринництві можна побачити на рис. 10.

Таким чином, можна дійти висновку, що суттєвий вплив на рівень рентабельності справили зростання економіки та сприятлива ситуація на світовому ринку. У комплексі, це дало змогу компенсувати зростання собівартості виробництва сільськогосподарської продукції.

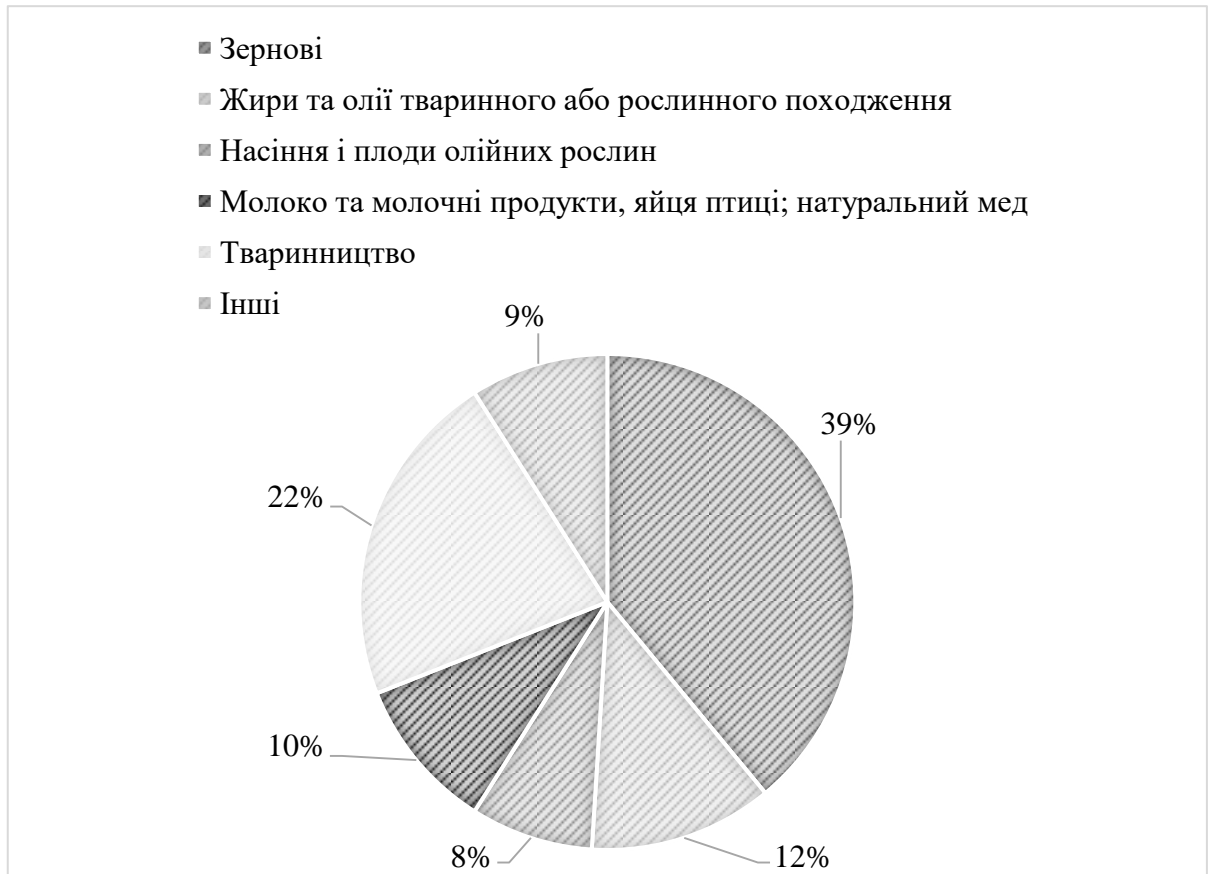

Рис. 7. Структура аграрного ринку України у 2016 р., %

Джерело: розроблено авторами на основі [5]

Відповідно до прогнозів експертів, посіви зернових у 2018 р. зростуть на 1,8 млн га, а площі під олійними – на 0,7 млн га в порівнянні з минулим роком. Проте зростання площ є тільки одним з основних факторів формування врожаю у 2018 р., величина якого буде значною мірою залежати від погодних та економічних умов зими і весни. Беручи до уваги прогнозовані розміри площ і врожай-

ність, оптимістичний прогноз врожаю ярих зернових культур у 2018 р. знаходиться на рівні 35 млн. тонн, а песимістичний – 26,9 млн тонн. Що стосується олійних культур, то у випадку виправдання оптимістичного прогнозу урожай складе 17 млн. тонн. При цьому навіть у разі виправдання песимістичного прогнозу, розмір врожаю у 2018 р. буде не нижчим, ніж у 2017 р [19].

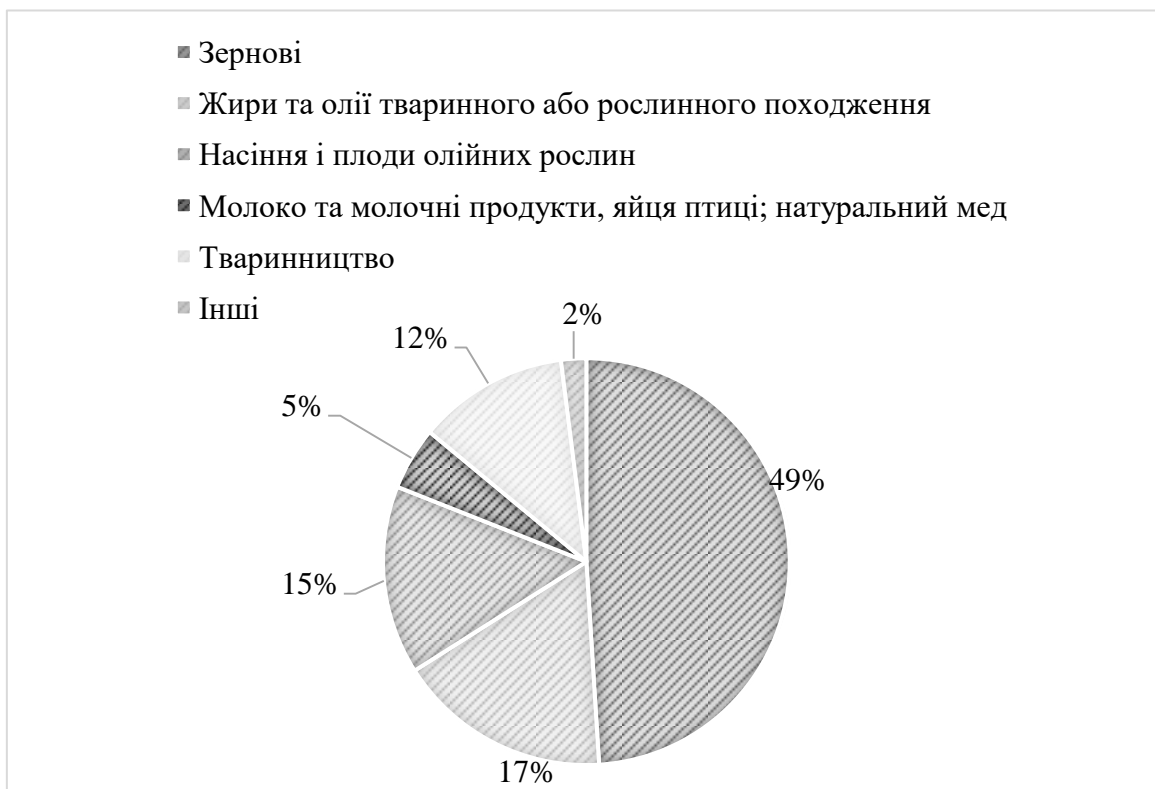

Рис. 8. Структура аграрного ринку України у 2017 р., %

Джерело: розроблено авторами на основі [5]

Відповідно до Держбюджету на 2018 рік, усього для агропромислового комплексу України виділено 7,3 млрд грн, що на 16% більше ніж у 2017 році (у 2017 р. – 6,3 млрд грн). Таке збільшення відбулося за рахунок суттєвого покращення умов підтримки малих та середніх фермерських господарств – закладено понад 1 млрд грн. Також в 1,7 рази збільшиться обсяг коштів, що направляються на здешевлення вартості вітчизняної сільськогосподарської техніки. На цю про-

граму в 2018 році у бюджеті передбачено майже 1 млрд гривень. Таким чином, є надії на подальше відновлення та розвиток агропромислового комплексу у 2018 р. [20].

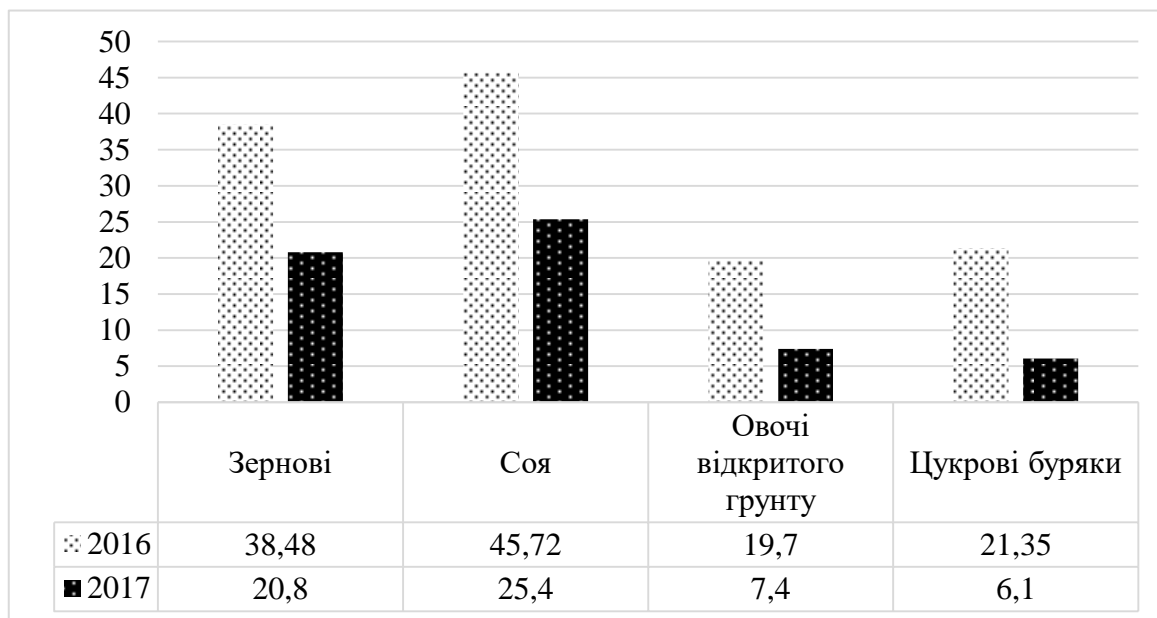

Рис. 9. Рівень рентабельності у рослинництві у 2016–2017 рр.

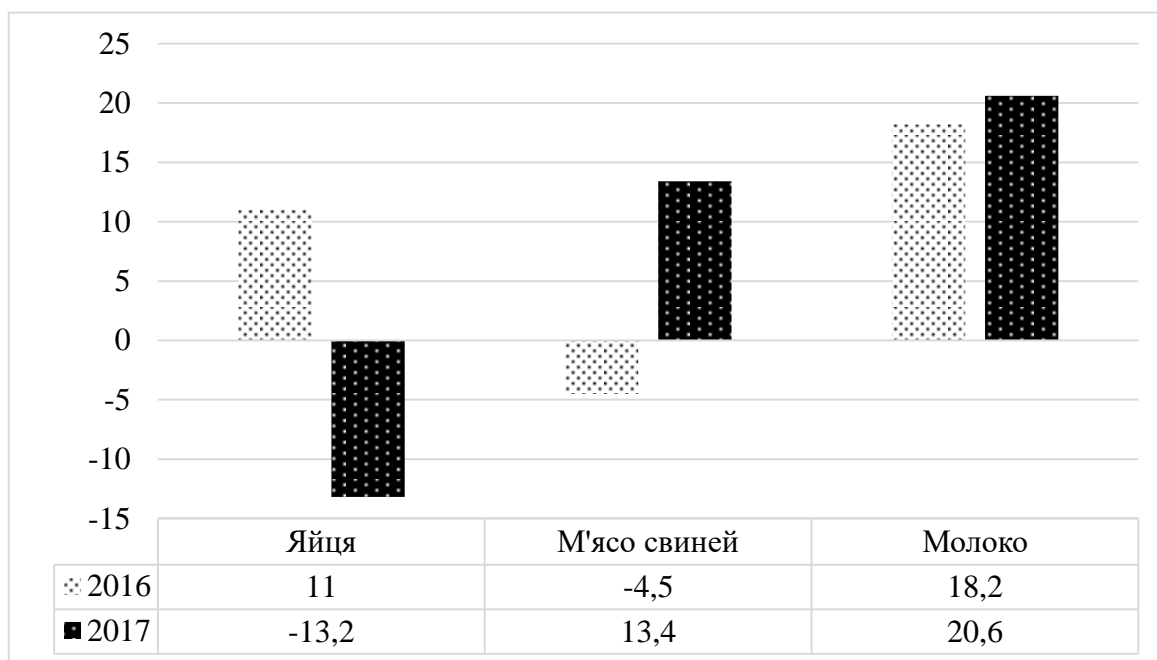

Рис. 10. Рівень рентабельності у тваринництві у 2016–2017 рр.

У сучасних умовах роль і значення дослідження методології формування та оцінки динамічної конкурентної стратегії хлібопекарських підприємств зростає. Аналіз тенденцій розвитку хлібопекарської галузі України, чинників впливу, причинно-наслідкових зв'язків і наслідків змін, що відбуваються, дає підстави сформулювати чітке уявлення щодо її кон'юнктуру, а також визначити пріоритетні напрями подальшого розвитку методології формування конкурентної стратегії.

Провідну роль у формуванні методології стратегічного планування відіграє система методологічних принципів, що визначає якісні параметри стратегічного планування, а також обґрунтовує нові наукові підходи та методи, що застосовуються при формуванні динамічної конкурентної стратегії. Сьогодні, немає єдиного однозначного підходу до визначення методології формування та оцінки ефективності динамічних конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі. Науковці висловлюють різні погляди на предмет, методи і цілі методологічних досліджень.

Питання методології формування конкурентних стратегій розглянуті у працях вітчизняних та зарубіжних вчених Г. Азоева, В. Андрійчука, Г. Багієв, С. Кваші, Д. Легези, М. Малика, В. Месель-Веселяка, Л. Михайлової, П. Саблука, О. Віханського, І. Герчикова, Є. Голубкова, Г. Гольдштейна, Ф. Буккереля, А. Дайана, Ф. Котлера, Ж. Ламбена, Г. Мінцберга, М. Портера, А.Дж. Стрікленда, А.А. Томпсона та ін.

Питання оцінки ефективності конкурентної стратегії, а також її інфраструктурного забезпечення, освітлювалось у дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців: В. Андрійчука, О. Варченко, М. Губи, А. Діброви, С. Дусановського, Г. Калетніка, С. Кваші, Ю. Кирилова, М. Корецького, М. Латиніна, Ю. Лопатинського, Ф. Лассалья, Ф. Шульца-Деліча, А. Шеффле, А. Вагнера, В. Зомбарта, В. Репке, С. Первушина, В. Громана, М. Кондратьєва та ін.

У працях науковців були сформульовані різні погляди щодо методології стратегічного планування, а також запропоновані

власні підходи до формування та розвитку принципів і вирішення проблем оцінки базових конкурентних стратегій. Були описані принципи їх формування та особливості впровадження в умовах ринкової економіки.

Кожна галузь знань має власні засоби наукового пізнання, що у цілому становить методологію конкретної галузі науки, що включає в себе систему принципів і способів організації та побудову теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему. Тому методологія формування динамічних конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі містить у собі систему методологічних принципів, за допомогою яких здійснюється їх створення, а також обґрунтовуються нові наукові підходи і методи, що використовуються під час розробки конкурентних стратегій [21, с. 207].

Виділення методології формування динамічних стратегій підприємств хлібопекарської галузі обумовлено специфікою форм руху дійсності, особливостями об'єктів конкурентних стратегій, необхідністю формування сукупності принципів і прийомів, що впливають із них, методів, методик, за допомогою яких вирішуються специфічні завдання динамічних конкурентних стратегій та реалізуються їх функції:

- отримання і створення нових знань в області динамічних конкурентних стратегій;
- перетворення цих знань у систему нових понять, категорій, законів, гіпотез, ідей, теорій;
- організація використання нових знань у процесі формування динамічних конкурентних стратегій.

У зв'язку із цим методологія є найважливішим компонентом процесу формування динамічних конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі України. При цьому слід враховувати, що формування динамічних конкурентних стратегій розглядається як відносно нова наукова дисципліна, яка перебуває у процесі формування, тому вона далека від повного теоретико-методологічного завершення.

На нашу думку, в цілому проблематика методології формування динамічних конкурентних стратегій повинна охоплювати такі основні питання:

- дослідити структуру теорії динамічних конкурентних стратегій;
- опрацювати закони формування знання про динамічну конкурентну стратегію і методи її формування;
- проаналізувати функціонування та зміну наукових теорій, що відносяться до формування конкурентних стратегій;
- розробити понятійний апарат формування динамічних конкурентних стратегій;
- дослідити структуру і склад методів динамічних конкурентних стратегій;
- проаналізувати сфери і умови застосовності методів динамічних конкурентних стратегій;
- дослідити умови і критерії науковості в процесі формування динамічних конкурентних стратегій;
- підготувати опис і дослідження етапів процесу формування динамічних конкурентних стратегій;
- розробити застосування дослідницьких принципів, концепцій пізнання щодо динамічних конкурентних стратегій.

Методологічною особливістю формування динамічних конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі є те, що ця діяльність багато в чому носить в силу своєї специфіки дослідний характер, так як розробка динамічної конкурентної стратегії базується на даних, які можуть бути отримані при проведенні не просто вивчення будь-яких чинників, але саме дослідження, тобто отримання абсолютно нових знань про внутрішнє і зовнішнє середовище організації. Стратег, перш ніж приступити до творчого формування динамічної конкурентної стратегії, повинен отримати нові наукові знання за допомогою спеціальних методів економічного дослідження [22, с. 171].

Динамічна конкурентна стратегія ґрунтується на пізнанні майбутнього, яке може розглядатися як пізнання, в першу чергу, наукове, тобто засноване на використанні наукових методів. Тому формування

динамічних конкурентних стратегій як наукова дисципліна і складова частина економічних і управлінських наук має ґрунтуватися і на методології наукового пізнання [23, с. 204].

Оскільки в науковому пізнанні умовно виділяють два рівня дослідження: емпіричний і теоретичний, то формування динамічних конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі ґрунтується на цих двох рівнях (видах) досліджень. На емпіричному рівні здійснюється виявлення і отримання фактів економічної діяльності підприємства на основі спостереження і фіксації даних. Потім проводиться первинна їх обробка, яка полягає в осмисленні кожного факту, в його критичній оцінці і перевірці, в описі науковою мовою, в класифікації за різними підставами і систематизації. На заключному етапі осмислення фактів виявляються найбільш очевидні зв'язки і відносини між ними, емпіричні закономірності, яким підкоряються об'єкти, що досліджуються [24, с. 68].

Теоретичний рівень передбачає аналіз отриманих фактів, уявне розуміння сутності явищ, розкриття і формування якісних та кількісних законів і закономірностей, які пояснюють досліджувані явища. Отримані закони і закономірності дозволяють прогнозувати поведінку і розвиток об'єкта або явища, розробляти принципи і способи дій, що впливають на них.

Таким чином, наукове дослідження у формуванні динамічних конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі у кожному циклі робить рух від емпіричної бази до теорії і від теорії до практики. Завершення даного циклу є одночасно і початком нового циклу, що забезпечує безперервний процес збільшення знань, необхідних для здійснення формування динамічних конкурентних стратегій.

Формування динамічних конкурентних стратегій – це діяльність, яка не може розглядатися як чисто економічна, оскільки стратегія є інструментом прийняття управлінських рішень, а значить, формування стратегії необхідно розглядати також і як управлінський процес [25, с. 88].

Звідси можна зробити висновок про те, що формування динамічних конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі знаходиться на стику управлінської та економічної наук і являє собою підгалузь цих наук, а точніше наукову дисципліну, яку відрізняють наступні ознаки:

- постійне оновлення;
- прагнення до істинності, тобто об'єктивності і достовірності;
- критицизм, тобто постійна перевірка отриманих знань на достовірність;
- логічна обґрунтованість, тобто використання у формуванні динамічних конкурентних стратегій процедур обґрунтування істинності знань;
- досвідчена обґрунтованість, яка передбачає поєднання теоретичних результатів досліджень з їх практичною перевіркою. Це властивість, однак, далеко не завжди означає необхідність проведення експериментів, оскільки підприємство є соціальним інститутом і не може бути представлено як експериментальний полігон.

Розглядаючи формування динамічних конкурентних стратегій, як частину науки, яка включає у себе перераховані вище властивості, необхідно враховувати наступне:

- формування динамічних конкурентних стратегій являє собою не просто суму знань про особливості економіки і управління підприємством, а систему сформульованих положень про явища і їх глибинні зв'язки, тобто про економічні і соціальні закони, які враховуються у плануванні, та виражаються за допомогою особливих наукових понять і показників;
- динамічна конкурентна стратегія – це результат практичної наукової діяльності, підпорядкованої цілям удосконалення управління підприємством;
- провідною тенденцією у розвитку формування динамічних конкурентних стратегій є синтетична, інтеграційна тенденція;

- суб'єктивність у процесі виробництва нових знань і співвіднесеність характеру отриманих знань з особливостями пізнавального суб'єкта;
- парадигмою формування динамічних конкурентних стратегій є парадигма становлення і самоорганізації, системність і розвиток;
- значущість методології науки.

Становлення формування динамічних конкурентних стратегій як наукової дисципліни виражається в тому, що висувуються наукові ідеї та гіпотези щодо способів розробки конкурентних стратегій, розуміння сутності динамічних стратегій, структури управління підприємством, підходів до прийняття управлінських рішень тощо [26, с. 153].

У працях із формування конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі методологічною базою розглядають системний і ситуаційний підходи, однак відсутній однозначний перелік методологічних принципів.

На нашу думку, доцільним є розділення методологічних принципів формування динамічних конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі на дві групи:

- 1) загальні методологічні принципи формування динамічних конкурентних стратегій;
- 2) окремі методологічні принципи формування динамічних конкурентних стратегій.

Запропоновані методологічні принципи впливають із сутності стратегії хлібопекарського підприємства як економіко-управлінської категорії. Перша група принципів включає у себе основні методологічні принципи, що можуть бути застосовані щодо будь-якого виду конкурентної стратегії, а друга – це додаткові методологічні принципи, використовувані щодо конкретного виду конкурентної стратегії, зокрема для корпоративної і ділової стратегії хлібопекарського підприємства.

У таблиці 1 наведено більш детальний перелік методологічних принципів для загальної та окремої груп.

Таблиця 1

Методологічні принципи формування динамічних конкурентних стратегій

Загальні методологічні принципи	Окремі методологічні принципи
науковості;	досягнення збалансованості портфелю стратегічних функцій підприємства;
комплексності;	досягнення стратегічної відповідності портфелю стратегічних функцій підприємства;
об'єктивності;	досягнення гнучкості портфелю стратегічних функцій підприємства;
дієвості;	досягнення оптимального рівня активності конкурентної стратегії;
простоти;	досягнення оптимальної конкурентної позиції;
несуперечності;	досягнення оптимального розміру та інтенсивності НДДКР;
посилення конкурентоздатності;	досягнення оптимального розміру та інтенсивності маркетингу;
відособленості;	досягнення оптимального розміру капіталовкладень.
послідовності;	
часової визначеності;	
періодичності;	
реалізованості;	
оперативності;	
участі;	
інтеграції;	
координації;	
моделювання;	
принцип економічної доцільності;	
інтерпретації результатів конкурентної стратегії.	

Джерело: сформовано авторами на підставі [23; 26; 27]

Таким чином, беручи до уваги усе вищенаведене, ми можемо виділити чотири методологічні проблеми формування динамічних конкурентних стратегій підприємств хлібопекарської галузі України.

До методологічних проблем формування динамічних конкурентних стратегій необхідно віднести ті проблеми, які ускладнюють або іноді унеможливають формування конкурентних стратегій на підприємстві [28, с. 204].

Першою проблемою є проблема понятійного апарату формування динамічних конкурентних стратегій, яка пов'язана із загальною в економічних науках проблемою відмінностей в трактуваннях сутності тих чи інших економічних термінів. Термінологічні проблеми стосуються як визначення самої динамічної конкурентної стратегії, так і таких базових понять, як капітал, доходи, витрати, фінансовий результат тощо. Понятійний апарат формування динамічних конкурентних стратегій знаходиться у стані формування, і його розвиток гальмує відсутність єдиного розуміння значної кількості основних економічних термінів у різних економічних науках. У даний час це особливо стосується понять, які знаходяться на стику областей знань, що використовувались у радянський період, із сучасними поняттями, які прийшли до нас із країн Європи та США. До таких проблемних понять можна віднести доходи, витрати, прибуток, товар, основні засоби та ін.

Другою методологічною проблемою є проблема обґрунтування істинності. Істинність можна обґрунтувати дослідним або логічним шляхом. Істинність знань про динамічну конкурентну стратегію базується не тільки на правильному тлумаченні терміну, а й на знаннях про методи і принципи її формування, знаннях про чинники, що впливають на зміст динамічної конкурентної стратегії.

Формування динамічної конкурентної стратегії використовує моделювання для пізнання дійсності. Високий рівень нестабільності і невизначеності зовнішнього середовища призводить до того, що моделі, побудовані, як правило, на статистичних даних, не можуть правильно описати майбутній стан об'єкта моделювання, тому точність оцінки ефективності динамічної конкурентної стратегії може бути поставлена під сумнів. Також, причиною обережного підходу до практики моделювання є відома невідповідність між об'єктом і його моделлю: адже модель – це лише спрощене уявлення дійсності. Модель є теоретичною побудовою, що має деяке, іноді віддалене, ставлення до реальності, яке можна обговорювати і аналізувати незалежно. У загальному випадку мета моделювання – отримання інформації про об'єкт у часі, починаючи із пізнавальних цілей та до

отримання конкретних даних для цілей прийняття управлінських рішень. При побудові моделі, для цілей формування динамічних конкурентних стратегій, неминуче доводиться застосовувати різні припущення і обмеження. Із усієї кількості параметрів об'єкта дослідження, потрібно обирати лише ті, що є найбільш важливими.

Третя методологічна проблема, яку необхідно виділити – це проблема необхідності та спільності наукових тверджень. Науково-теоретичне знання істини втілюється у формулюваннях законів, тобто деяких твердженнях, які фіксують залежність між фактами, що спостерігаються, а також претендують на необхідність і спільність. Наукове знання стає достовірним, перетворюється з гіпотези у теорію, коли усі необхідні і загальні закони, що входять у теорію, сформульовані. Однак саме тут і виникає проблема, адже немає абсолютної впевненості у необхідному і загальному характеру дії законів науки. Формування законів у теорії динамічних конкурентних стратегій може стосуватися залежності змісту стратегії від майбутнього розвитку внутрішнього і зовнішнього середовища підприємства. Розуміння цих законів ускладнюється тим, що як внутрішнє так і зовнішнє середовище підприємства визначається багатьма факторами.

Четверта методологічна проблема може бути сформульована як проблема категорійного осмислення наукового знання. Знання виражаються за допомогою понять, включаючи поняття граничної спільності, тобто категорій. В економічних науках категорійний статус мають, наприклад, такі поняття, як гроші, фінанси, кредит та ін., а в формуванні динамічних конкурентних стратегій на статус категорії може і повинна претендувати динамічна конкурентна стратегія. Тому зазначена проблема, по суті, стосується критеріїв виділення категорій та їх тлумачення, а точніше, пошуку відповідей на такі питання: звідки, як, яким чином виникають подібні категоріальні граничні поняття. Скажімо, категорія фінанси розуміється як фінансові відносини, які характеризуються відомими властивостями, те ж саме можна сказати і про категорію динамічна конкурентна стратегія, яка має безліч практичних форм втілення на практиці.

Література

1. Ставицький О. В. Державне управління підприємствами хлібопекарської галузі України та напрями підвищення ефективності їх діяльності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua>.
2. Куди прямує ринок борошна. 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://msb.aval.ua/news/?id=24882>.
3. Об'єм виробництва борошна. 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://latifundist.com/novosti/38650-v-ukraine-za-2017-g-proizveli-2-mln-t-muki>
4. Чисельність населення України стрімко скорочується. 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/20/novyna/suspilstvo/chyselnist-naselennya-ukrayiny-strimko-skorochuyetsya>
5. Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
6. В Україні за підсумками 2017 року зафіксовано зниження виробництва хліба і борошна. 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrmillers.com/ukrajina/v-ukrajini-za-pidsumkami-2017-roku-zafiksovano-znizhennya-virobnitstva-khliba-i-boroshna>
7. Половина хлібного ринку працює у «тіні». 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agropolit.com/news/6060-polovina-hlibnogo-rinku-pratsyuє-u-tini>
8. Офіційний сайт ПАТ «Холдингова компанія «Хлібні інвестиції». Середньодобова реалізація продукції по заводам. Листопад 2015 р., [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hlebinvest.com.ua/uk/our_businesses
9. ПАТ «Холдингова компанія «Хлібні інвестиції» у лютому запустить новий хлібзавод у Києві. 2015 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://delo.ua/business/hlebnye-investicii-v-fevrale-zapustjat-novuj-hlebzavod-v-kieve-308208/>.

10. Кирилов Ю.С., Кон'юнктура снітового ринку сільськогосподарської продукції: теорія, методологія, практика [Монографія] / Ю.С. Кирилов. – Харків: Олді-Плюс, 2010. – 416 с.
11. Долан Э.Дж. Рынок: Микроэкономическая модель [Текст] / Э. Дж. Долан, Д. Линдсей. – С. Пб, 1992. – 496 с. С. 19.
12. Кириленко В. В. Економіка : [Навчальний посібник] / В. В. Кириленко. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 193 с. С. 67.
13. Лысюк В.М. Воспроизводственная функция товарных рынков : [Монографія] / В. М. Лысюк. – Одесса, 2011. – 225 с. С. 28.
14. Кирилов Ю.С., Кон'юнктура снітового ринку сільськогосподарської продукції: теорія, методологія, практика [Монографія] / Ю.С. Кирилов. – Харків: Олді-Плюс, 2010. – 416 с.
15. Кучеренко В.Р. Аналіз ринкової кон'юнктури : [Навчальний посібник] / В.Р. Кучеренко, А.В. Андрейченко, С.А. Горбаченко, Р.В. Грінченко, В.А. Карпов. – Одеса: ОНЕУ, 2014. – 345 с.
16. Маркетинг: Толковый терминологический словарь-справочник / Под ред. проф. А.К. Ждинчарадзе. – М.: «Инфоконт» СП «Медсервис Интернешнл», 1991. – 224 с. С. 10.
17. Кучеренко В.Р. Моніторинг світових ринків харчової сировини і продукції АПК : [Навчальний посібник] / В.Р. Кучеренко, А.В. Андрейченко, Р.В. Грінченко. – Одеса, 2013. – 111 с.
18. Рентабельність виробництва у рослинництві. 2017 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.iae.org.ua/presscentre/archnews/2175-rentabelnist-vyrobnytstva-u-roslynnytstvi-2017-roku-ochikuyetsya-na-rivni-25-3-vidsotka-yuriy-lupenko.html>.
19. Зимові роздуми про новий урожай. 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agrotimes.net/journals/article/zimovi-rozdumi-pro-novij-urozhaj>
20. Закон України «Про Державний бюджет України на 2018 рік». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>

21. Ансофф И. Стратегическое управление. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.
22. Портер М. Международная конкуренция: пер. с англ. / под ред. и с предисл. В. Д. Щетинина. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 896 с.
23. Кинг У., Клиланд Д. Стратегическое планирование и хозяйственная практика. – М. : Прогресс, 2012. – 399 с.
24. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия – СПб. : Питер, 2004. – 416 с.
25. Trauffer Gaston, Hugo Tschirky Sustained Innovation Management. – US: Palgrave Macmillan, 2007. – 263 p.
26. Christiansen James Competitive Innovation Management. – US: Palgrave Macmillan, 2000. – 312 p.
27. Пушняк Е.В. Методология стратегии инновационной деятельности – М. : ИНИЦ «ПАТЕНТ», 2014. – 208 с.
28. Портер М. Конкуренция: учеб. пособие: пер. с англ – М. : Издательский дом «Вильямс», 2005. – 608 с.

ЧАСТИНА II

ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

РОЗДІЛ 5

УПРАВЛІНСЬКІ ІННОВАЦІЇ У МОРЕГОСПОДАРСЬКОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

С.А. Горбаченко

В умовах динамічних кон'юнктурних змін, високого рівня конкуренції та загальної економічної та політичної нестабільності в Україні, діяльність вітчизняного морегосподарського комплексу потребує постійного вдосконалення системи управління з одночасним впровадженням певних управлінських інновацій.

Згідно з Морською доктриною України під морською діяльністю розуміється використання ресурсів Азовського і Чорного морів, Керченської протоки та інших районів Світового океану на користь України шляхом провадження ефективної і безпечної морської господарської діяльності, сталої військово-морської діяльності та діяльності, пов'язаної з охороною державного кордону на морі [15].

Законодавчі засади морської діяльності в Україні встановлено Конституцією України, Кодексом торговельного мореплавства Укра-

їни, Водним кодексом України, Бюджетним кодексом України, Земельним кодексом України, Законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про Державний кордон України», «Про морські порти України», «Про міжнародні договори України» тощо [17, с. 23]. До цього слід додати й програмні документи, зокрема, розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 липня 2013 р. № 548-р «Про затвердження Стратегії розвитку морських портів України на період до 2038 року».

Загальною рисою усіх видів морської діяльності є зв'язок, прямий чи опосередкований, з морським середовищем, морським простором та морськими ресурсами. Проте морська діяльність охоплює не тільки безпосередньо морське середовище, але й діяльність у прибережних зонах. Сама діяльність може полягати у вивченні, освоєнні, використанні морських ресурсів, морського середовища і прибережних зон, а також включати заходи з технічного забезпечення, збереження й охорони. Її метою є отримання економічного, соціального, наукового, політичного, військового та інших видів ефекту для забезпечення сталого розвитку України.

Однією зі складових морської діяльності країни поряд із військово-морською діяльністю, а також охороною державного кордону на морі, є морська господарська діяльність. Її можна розглядати як багатовекторний динамічний процес дослідження, освоєння та використання прибережних і морських ресурсів.

До морської господарської діяльності належать:

- видобуток мінеральних ресурсів на морському шельфі;
- рибне господарство;
- морська рекреація;
- морський транспорт;
- портове господарство;
- суднобудівна промисловість;
- морська геологія та розвідка надр.

Відтак морське господарство – група взаємопов'язаних галузей, а також виробництв, розташованих переважно у береговій зоні морів

країн, що забезпечують господарську та науково-дослідну діяльність у морях та океанах, безпосередню експлуатацію їх природно – ресурсного потенціалу, зовнішньоекономічні морські зв'язки та розвиток соціально-виробничої інфраструктури.

З погляду ресурсної функції всі галузі морської діяльності можна поділити на три групи:

– видобування морських ресурсів або пряме використання морських ресурсів (видобуток природних ресурсів на шельфі морів, рибальство, отримання з води певних хімічних елементів тощо);

– користування морськими ресурсами або непряме використання (рекреація, морський транспорт, військово-морський флот, портове господарство, суднобудування, гідротехнічне і прибережне будівництво, науково-дослідна діяльність тощо);

– охорона морських ресурсів або навколишнього морського середовища [16, с. 665].

Щоб вважатися морською, галузь економіки повинна бути безпосередньо пов'язана з морськими ресурсами або є можливість виділити певний морський сегмент галузі.

У свою чергу морегосподарський комплекс можна розглядати як територіальне поєднання суб'єктів господарської діяльності галузі морського транспорту, суб'єктів інших галузей, незалежно від форм власності, які взаємодіють між собою та конкурують в межах однієї сфери діяльності, з метою задоволення потреб населення та суспільного виробництва в продукції та послугах морського транспорту за допомогою використання природних, інтелектуально-професійних і створених людиною засобів [4, с. 53].

Важливість ефективного функціонування морегосподарського комплексу у контексті забезпечення економічної та національної безпеки України є підґрунтям для активного державного втручання у діяльність підприємств галузі. Також морегосподарський комплекс є об'єктом всебічного правового регулювання. Це пояснюється тим, що у складі морського господарства функціонує велика кількість суб'єктів підприємницької діяльності та їхніх об'єднань. Між ними, в

свою чергу виникають різноманітні торгівельні, управлінські, майнові, агентські, експедиторські, сюрвеєрські, корпоративні, контрольно-наглядові та інші відносини. З огляду на державну економічну політику, правовий вплив на функціонування морського господарства України здійснюється на підставі господарського законодавства України, міжнародних угод та морських звичаїв.

На думку В.О. Котлубая [4, с. 55], основні напрями діяльності у сфері функціонування морегосподарського комплексу це:

- господарська діяльність в морському порту;
- транспортна морегосподарська діяльність (з приводу здійснення перевезень морським транспортом пасажирів і вантажів);
- суднобудівельна і судноремонтна діяльність;
- рибне господарство (рибна промисловість), яке включає і функціонування морських рибних портів і морського транспорту рибного господарства;
- супутня будівельна, підрядна і пов'язана з ними діяльність, спрямована на створення, управління і підтримку в нормальному стані об'єктів портової інфраструктури.

До означеного переліку слід додати курортно – рекреаційну діяльність туристичну сферу (якнайменш у сфері круїзного та яхтового туризму), видобуток мінеральних ресурсів та деякі інші напрями.

Морегосподарський комплекс визначається не тільки як «група взаємопов'язаних галузей», але й як цілісна господарська структура міжгалузевого рівня, як нова форма територіальної організації продуктивних сил. При цьому він характеризується, як складна, багатокомпонентна керована система, цільовими функціями якої є забезпечення господарства країн природними ресурсами морів та океанів, розширення зовнішньоекономічного потенціалу, який формується на рівні підприємств, регіонів і країн [7, с. 313].

У межах функціонування цієї системи інтереси бізнесу повинні максимально відповідати інтересам суспільства та держави. Досвід деяких європейських країн (Румунія, Польща, Латвія) довів, що за рахунок розвитку морського господарства можна підвищити інвести-

ційну привабливість країни, забезпечити створення нових робочих місць, підвищити рівень інноваційності національної економіки і, в кінцевому рахунку, її конкурентоздатність на міжнародному рівні.

З огляду на географічне положення Україна має досить сприятливі передумови для комплексного розвитку морського господарства. По-перше, на протязі всієї своєї історії Україна позиціонувала себе як морська держава. По-друге, через проливи Босфор та Дарданелли Україна з'єднується зі Середземним морем, а, отже із розвиненими ринками Західної Європи. По-третє, Україна має досить потужний туристичний та портовий потенціал. І, по-четверте, є у наявності регіон для створення морегосподарського кластеру. Відтак для України морське господарство має стати чи не головним важелем для розвитку національної економіки.

Проте в останні роки вітчизняна морська галузь опинилася у складному становищі, що обумовлюється не тільки несприятливими кон'юнктурними тенденціями та загальним кризовим станом вітчизняної економіки, але й певною управлінською неузгодженістю.

Зокрема, об'єкти морського господарства стають зонами зіткнення інтересів різних галузей, наприклад, туризму та портової діяльності. Відтак й ефективність окремих управлінських рішень, що приймаються одноосібно, значно зменшується. Альтернативним варіантом може стати більш активне використання управлінських команд, до яких буде включено представників всіх сторін, зацікавлених у розвитку вітчизняного морського господарства.

Інша проблема полягає в тому, що велика кількість об'єктів морегосподарського комплексу знаходиться у державній власності. Насамперед мова йде про морські порти. Офіційна позиція Міністерства інфраструктури України передбачає, що для більш ефективного управління окремі об'єкти морегосподарського комплексу повинні бути приватизовані, а в інших необхідно реалізувати прозорі алгоритми концесії чи спільної діяльності. Проте зміна форми власності на локальному рівні не вирішує проблеми управління галуззю в цілому. Особливо враховуючи перманентні конфлікти між окремими струк-

турами, наприклад, між Адміністрацією морських портів України та органами місцевої влади.

Відтак ключовим фактором підвищення ефективності функціонування та досягнення високого рівня конкурентоспроможності вітчизняного морського господарства є саме система управління, яка повинна бути не тільки ефективною, а й гнучкою до динамічних змін макросередовища. В цьому контексті важливим є вдосконалення управлінських рішень та впровадження управлінських інновацій задля забезпечення комплексного та всебічного розвитку.

Головна відмінність морегосподарського комплексу від інших транспортно-господарських комплексів полягає у концентрації виробничих, науково-технічних, організаційних та кадрових ресурсів у достатньо невеликій кількості приморських територіальних громад. В Україні приморськими вважаються адміністративно-територіальні одиниці, які безпосередньо або опосередковано (через акваторії лиманів) прилягають до узбережжя Чорного та Азовського морів.

Без урахування інтересів місцевих громад складно розраховувати на ефективне функціонування галузей морегосподарського комплексу. Отже виникає необхідність забезпечення балансу інтересів держави, суб'єктів морського бізнесу, а також населення приморських територій

В цьому контексті Морська доктрина України [15] передбачає низку заходів для розвитку економіки приморських територій. Зокрема мова йде про забезпечення активної транскордонної співпраці, визначення резервів існуючого морегосподарського потенціалу приморських регіонів, забезпечення розвитку прибережної торгівлі, залучення населення приморських регіонів до сфери морегосподарської діяльності, розбудову системи туристичної діяльності тощо.

З огляду на це у контексті обраного напрямку економічного розвитку, можна виокремити наступні типи приморських територій:

- Депресивні;
- Туристичні;
- Індустріальні;
- Комплексні.

Основною метою організації управління морегосподарським комплексом України є максимізація його результативності та ефективності як в короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Керівництво морегосподарським комплексом повинно здійснюватись з огляду на загальні принципи управління, які мають універсальний характер, впливають на всі сфери діяльності на будь-якому рівні управління, хоч і мають певну специфіку для окремих галузей національної економіки. До загальних принципів управління відносять цілеспрямованість, спланованість, компетентність, дисципліну, стимулювання, ієрархічність.

Принцип цілеспрямованості передбачає чітку постановку цілей перед кожним структурним елементом морегосподарського комплексу, а також визначення співвідношення цих цілей з необхідними ресурсами. Одна із важливих проблем розвитку морегосподарського комплексу полягає в тому, що, для морських та прибережних зон, зазвичай, існує декілька альтернативних варіантів використання. Більш того іноді вони стають зонами зіткнення інтересів різних галузей, а також центральних і регіональних органів управління.

Така напруженість відносин вимагає не просто координації та регулювання спільної діяльності багатьох господарюючих та працюючих суб'єктів, які здійснюють морську діяльність. З метою зняття існуючих і попередження майбутніх суперечностей та узгодження дій необхідне комплексне управління, яке б забезпечило раціональне використання морського середовища, його ресурсів і стійкий розвиток прибережних регіонів. При цьому повинен досягатися спільний пропорційний розвиток різних галузей та видів морської діяльності, орієнтований на максимальну інтегральну ефективність [11, с. 230].

Принцип плановості управління припускає складання певної програми дій та її подальшу реалізацію. Спланованість сприяє здійсненню координації дій виконавців і організації обліку і контролю за виконанням кожної роботи і програми в цілому. Наразі у морегосподарській сфері прийнято декілька важливих документів щодо середньострокового та стратегічного розвитку, проте не вистачає конкрет-

них програм на мікро та мезорівнях. Слід додати, що у програмах повинні відображатися не тільки економічні, а й соціальні, екологічні та інші заплановані результати. Адже потрібно погодитися з П. Друкером, що «менеджер не може ефективно управляти організацією, орієнтуючись тільки на економічну мету» [6].

Принцип компетентності ґрунтується на горизонтальному поділі праці і означає знання менеджером об'єкта управління, його особисті професійні навички та вміння налагодити комунікації із фахівцями у окремих питаннях.

Поточний стан вітчизняного морського господарського комплексу потребує професійної системи менеджменту, яка надасть можливість здійснити необхідну інноваційну трансформацію управлінської діяльності та забезпечити її подальшу результативність. Розглядаючи процес професіоналізації управлінської діяльності у морському господарстві, доцільно виділяти три його етапи: первинна професійна освіта; адаптаційне професійне навчання для займання посади; навчання для отримання нового рівня знань і професійної компетенції.

На першому етапі приділяється увага вивченню науково-дослідної, аналітичної та практичної бази менеджменту, проводиться загальноосвітня та професійно-орієнтована підготовка. На другому – команда тренерів, експертів і консультантів реалізують адаптивні програми професійного навчання. Етап отримання нового рівня знань і професійної компетенції здійснюється за допомогою різних програм: магістерські програми, програми МВА, корпоративні програми тощо [9].

Перехід від індустріального до постіндустріального і, нарешті, інформаційного суспільства спричинив за собою зміну основного ресурсу, яким стала інформація. В умовах постійного вдосконалення механізмів роботи з інформацією орієнтація на знання лише однієї людини значно підвищує ризик господарської діяльності. А висока обізнаність та професійна активність фахівців спонукають їхнє бажання брати участь в управлінні, котра представляє собою практичну діяльність керівників, спеціалістів і повноважних органів, яка спрямовується на раціональне використання ресурсів відповідно до його місії

та цілей [18, с. 81]. Але, на жаль, простого бажання управляти – недостатньо, фахівці повинні мати відповідні складові компетенції.

З одного боку, для досягнення високих результатів в управлінні серед складових професійної компетенції управлінських кадрів для менеджера пріоритетне значення належить природному таланту, без чого не може відбутися першокласний керівник, якого вимагає складне конкурентне середовище на ринку праці [18, с. 84].

З іншого боку, відповідно до думки Кузнєцова Е. А., основним ресурсом, який є особливо дефіцитним – це професійна компетенція управлінських кадрів, внаслідок чого спостерігається наступне: «Масове входження в управлінський процес бездарних управлінців є прикладом нерозвиненості масової управлінської свідомості, що, власне, характеризує нерозвиненість, в першу чергу, соціально-економічних відносин у суспільстві» [10, с. 10].

Слід зазначити, що наразі в управлінській сфері морського господарства використовуються майже усі елементи підвищення професіоналізації, проте відсутня їхня поетапна послідовність, що, в свою чергу, призводить до зменшення ефективності. Наприклад, для співробітників, більшість з яких не має достатньої початкової бази управлінських знань, організовуються колективні професійні тренінги. Інший випадок, коли диплом МВА стає важливою перевагою в конкурсах на заміщення керівних посад. Внаслідок цього навіть ті фахівці, що мали до цього виключно морську або технічну освіту, прагнуть отримати його якнайшвидше.

Крім безпосередньо професійних компетенцій важливо також формування лідерських якостей в управлінського персоналу усіх рівнів. Адже Дж. С. Максвелл виділяє 5 рівнів керівництва: посада, мотивація, результати, розвиток персоналу, особисті якості [12]. При цьому посада є найнижчим рівнем, тобто людина, яка спирається виключно на власну посаду ніколи не зможе здійснювати вплив у сферах, що виходять за коло її службових обов'язків. У свою чергу в організаціях, де на перше місце виходять результати, формується атмосфера співробітництва,

сприятлива для появи справжніх лідерів. Отже метою керівника є оточення себе не послідовниками, а саме лідерами.

Принцип дисципліни розуміє під собою безумовне виконання вказівок керівника, посадових обов'язків, директив, інструкцій, наказів. Для морегосподарського комплексу саме рівень дисципліни значною мірою визначає культуру управління.

Адже для будь-якої організації, яка прагне до активних змін, необхідно створити інноваційну, управлінську та підприємницьку культуру. Керівники як лідери повинні прагнути до індивідуальних викликів і самовдосконалення. Необхідні лідери, які ставлять перед собою завдання бути у постійному процесі професійного навчання. Відповідно, єдиним шляхом, за яким економічна організація може створювати інноваційне середовище – це переосмислити старі шляхи діяльності і знайти нові можливості для інноваційного розвитку [10, с. 19].

Принцип стимулювання передбачає мотивацію трудової діяльності працівників галузі на основі використання певної сукупності матеріальних і моральних стимулів. Якщо матеріальне стимулювання базується на особистій економічній зацікавленості працівників у результатах праці, то моральне виявляється у психологічному впливі на працівників. Як спонукальні мотиви при моральному стимулюванні працівників морського господарства можуть виступати потреби в приналежності (пасажирські перевезення), повага до професії (рибальство), у причетності до успіху (круїзний туризм) тощо.

Використання принципу ієрархічності в сучасному менеджменті базується на вертикальному поділу управлінської праці, тобто виділенні рівнів управління і підпорядкування нижчих рівнів управління вищим. Також принцип ієрархічності визначає характер відносин, що виникають у процесі управління між суб'єктами різних рівнів або різного підпорядкування.

Реалізацію цього принципу ускладнює той факт, що окремі складові елементи морегосподарського комплексу відрізняються не тільки господарськими аспектами, але й галузевим підпорядкуванням. Зокрема, керівництво об'єктами портового господарства здійс-

нює Адміністрація морських портів України, морською рекреацією опікується Департамент туризму та курортів, транспортну діяльність контролює Міністерство інфраструктури.

В морському господарстві принцип ієрархічності використовується насамперед при формуванні окремих організаційних структур управління, при реорганізації апарату управління, при ротації управлінських кадрів тощо. Зокрема, в ієрархії управління портовою галуззю Адміністрація морських портів України виконує функції єдиного центру, який керує господарською діяльністю структурних підрозділів – філій. Основним недоліком подібної структури є її надмірна централізація, яка не сприяє гнучкості господарської системи, а, навпаки, може призвести до втрати ініціативності та певної управлінської безвідповідальності.

Окрім проблем, пов'язаних із правовим статусом філій складнощі стосуються й подальшої можливості реорганізації системи управління портовим господарством. За наявності відносин «юридична особа (центр) – філії» реорганізацію відповідної системи управління з юридичної точки зору здійснити складніше, ніж у разі, якби Адміністрація морських портів України та адміністрації окремих морських портів були самостійними юридичними особами [5].

В той самий час у сучасному світі використовується декілька ефективних моделей управління морськими портами, які постійно вдосконалюються і можуть імплементуватися у вітчизняне портове господарство.

Модель «лендлорд порт» передбачає, що держава володіє землею і морськими водами, прилеглими до порту, і здає термінали в оренду приватним стивідорним компаніям. У даній моделі спостерігається чітке розмежування функцій. Портова адміністрація у особі Адміністрації морських портів України є регулюючим органом і бере на себе відповідальність за ті інфраструктурні активи, які мають характер суспільних благ, у той час як портові операції здійснюються незалежними комерційними операторами.

Альтернативним варіантом є модель «сервіс порт», якій притаманний монополістичний характер. У цьому випадку адміністрація порту надає повний спектр послуг, необхідний для функціонування

портового комплексу та оперує всіма існуючими активами. Сам порт, як правило, підпорядковується уповноваженому органу. В цій моделі функції портового менеджменту поширюються на всі бізнес-процеси. Також існує гібридна модель «тул-порт». Вона передбачає, що адміністрація порту виконує ті ж функції, що і в моделі «сервіс – порт», проте деякі стивідорні операції здійснюються не залежними від порту організаціями. Вся інфраструктура на території порту залишається у його власності, стивідори лише отримують у тимчасове користування обладнання для перевалки вантажів.

І, нарешті, повністю приватизований порт передбачає відсутність будь-якого втручання або залучення держави в господарську діяльність. Всі активи порту, в тому числі і земля портового комплексу, знаходяться у власності приватних компаній, які регулюють його діяльність і визначають загальну стратегію розвитку. В цьому випадку управлінські проблеми перекладаються на комерційні структури з певним бізнес-досвідом.

Щодо закордонного досвіду управління морегосподарським комплексом слід додати, що у більшості морських держав існують відповідні керуючі органи, діяльність яких спрямована або на загальну реалізацію морської політики держави, або переважно на сферу морської безпеки, або на регулювання діяльності окремих галузей (табл. 1). Для України найбільш ефективним міг би стати грецький варіант повноважень керуючого органу.

Запорукою успішного функціонування морегосподарського комплексу в довгостроковій перспективі є його здатність адаптуватися відповідно до мінливих ринкових умов. Цього можна досягти шляхом впровадження передових інноваційних технологій, модернізації основних фондів, технічного переоснащення та формування нової комплексної моделі управління. Одним із дієвих інструментів реалізації означених процесів є управлінські інновації, які не тільки дозволяють створити необхідні умови для реалізації маркетингових, продуктових, технологічних та інших нововведень, але й виступають фундаментом для загальної організації інноваційного процесу в галузі.

Таблиця 1

Організація управління морським господарством в різних країнах

Країна	Назва керуючого органу	Основні напрями діяльності
Греція	Міністерство судноплавства і острівної політики	Здійснення морської політики держави, контроль, управління та експлуатація портів, морської інфраструктури, суднобудівних заводів та інших підприємств морської індустрії.
Австралія	Служба безпеки мореплавання	Сприяння безпеці на морі, охорона водного середовища, попередження забруднень моря і боротьба з судами – джерелами забруднень.
Великобританія	Агентство морської та берегової охорони	Контроль за портами, навігацією, будівництвом і експлуатацією суден, роботою суднового реєстру, рибальством, сертифікація і безпека роботи моряків, ліцензування судноводіння, громадянська гідрографія.
Сінгапур	Морська і портова адміністрація	Підвищення рівня безпеки на морі, охорона навколишнього середовища в портових водах, збільшення ефективності портових операцій і розширення кластера морських допоміжних послуг.
Росія	Морська колегія	Забезпечення узгоджених дій федеральних органів виконавчої влади і організацій в галузі морської діяльності в інтересах реалізації національної морської політики
Китай	Адміністрація морської безпеки	Розробка та реалізація стратегій, законів, правил і стандартів, що стосуються нагляду за морською і дорожньою безпекою, обстеження та реєстрація суден та морських об'єктів, запобігання забруднення водного середовища, розслідування подій на воді.
США	Морська адміністрація	Питання суднобудування, судноплавства, діяльності портів, національної безпеки в контексті моря, навколишнього середовища, інформаційна підтримка моряків.
Азербайджан	Державна морська адміністрація	Ведення реєстру судів та морських портів, організація системи безпеки морського судноплавства, контроль справляння зборів у портах країни
Нігерія	Морська адміністрація і Агентство безпеки	Регулювання і сприяння розвитку торгового судноплавства, управління безпекою на морі, контроль за дотриманням стандартів безпеки для моряків, запобігання забруднень водного середовища.
Швеція	Морська адміністрація	Морська безпека в територіальних водах, торговельне судноплавство, сфера рибного лову та аматорського мореплавання.

В сучасному суспільстві інновація являє собою результат науково-технічної діяльності, оформлений як об'єкт інтелектуальної власності, матеріалізований у виробничій сфері (здійснений у сфері послуг) і затребуваний споживачем.

За критерієм сфери конкретного втілення виділяють матеріально-технічні, технологічні, сервісні, соціальні та управлінські інновації. Під останніми слід розуміти особливу форму зміни існуючих принципів, структури, процедур, методів, технік та/або будь-яких елементів системи управління організацією на кардинально нові, що є результатом творчої діяльності [14, с. 193].

Зазвичай управлінською інновацією вважають нову систему організації і управління, нову управлінську технологію чи новий бізнес-процес. Впровадження саме управлінських інновацій є дієвим способом забезпечення неповторності та ефективності системи управління підприємством. Слід зазначити, що для управлінських інновацій набагато складніше пройти етап обґрунтування та визначити критерії оцінки, ніж для продуктових чи технологічних. Насамперед, вони націлені на зміни системи загалом, а не покращення окремих складових. Крім того управлінські інновації передбачають певну періодичність і за сутністю не є разовими.

Управлінські інновації можна розглядати як своєрідний ланцюг взаємозв'язаних та свідомо ініційованих змін, спрямованих на якісне реформування управлінського блоку задля підвищення конкурентоспроможності галузі та стабільності її функціонування та розвитку. З цієї точки зору, управлінські інновації відображають якісне поетапне перетворення системи галузевого менеджменту.

І. Є. Нікуліна розділяє управлінські інновації на три групи: інновації в методології менеджменту (синергетичний менеджмент, тендерний менеджмент, сітьовий менеджмент, креативний менеджмент, командний менеджмент, комунікативний менеджмент тощо), інновації у внутрішніх структурних підвидах загального менеджменту (інновації у виробничому, фінансовому, кадровому менеджменті, маркетингу), інновації в основах науки і практики класичного менеджменту (іннова-

ції у принципах, методах, функціях управління та елементах нормативно-інформаційного і кадрового забезпечення) [13].

З точки зору практичного використання у вітчизняній та закордонній практиці до найбільш відомих та ефективних управлінських інновацій на окремих підприємствах відносять наступні:

- система тотального управління якістю TQM (Total Quality Management);
- система зниження дефектів «Шість сигм» (Six Sigma);
- система організації робочого місця 5S (Sorting, Straightening, Systematic cleaning, Standardizing, and Sustaining);
- система ефективного управління часом TBM (Time Based Management);
- система ефективного обслуговування клієнта ECR (Efficient Consumer Response);
- система ощадного управління LM (Lean Management);
- реінжиніринг бізнес-процесів BPR (Business Processes Reengineering);

З точки зору перспектив використання у вітчизняному морегосподарському комплексі важливо виокремити загальні та специфічні риси управлінських інновацій. Загальними рисами управлінських інновацій є непередбачуваність наслідків, творчий характер, високий рівень інформатизації, велика вартість та трудомісткість, наявність зовнішніх бар'єрів та внутрішнього опору. До них слід додати специфічні риси морських галузей: високий рівень державного втручання, ризик оперативної неефективності

Існує низка чинників, які поки що перешкоджають масовому впровадженню управлінських інновацій. Насамперед до них належать:

1. Недостатній рівень професіоналізації управлінської діяльності, причому не тільки у морському господарстві, а й у країні в цілому.
2. Відсутність на локальному рівні доступу до останніх наукових та практичних досягнень у сфері управління.
3. Недостатні фінансові можливості для реалізації управлінського потенціалу. Адже управлінські інновації у більшості випадків

потребують значних не тільки інтелектуальних, але й фінансових витрат.

4. Підвищений рівень бюрократизації організаційних структур. Процес впровадження управлінських інновацій потребує впровадження нової організаційної культури і переорієнтації менеджменту підприємств морегосподарського комплексу з внутрішніх проблем на зовнішні.

5. Супротив змінам з боку працівників.

6. Застарілість інформаційних технологій. В той самий час як інновації в системі управління пов'язані саме із масовими потоками інформації, ефективність яких в значній мірі впливає на успішність інноваційних змін.

Управлінські інновації є за сутністю достатньо витратними, тобто їхнє впровадження потребує залучення значних інвестиційних потоків. Проте, з огляду на низку внутрішніх (нестабільна політична та економічна ситуація в країні, проблеми із законодавством) та зовнішніх (мінливі кон'юнктурні тенденції у морських галузях) чинників, більшість приватних інвесторів поки що з обережністю розглядають можливість реалізації значних проектів у морегосподарській сфері.

Проблеми пошуку джерел фінансування можна спробувати вирішити за рахунок впровадження дворівневої інвестиційної системи. Основна її ідея полягає в централізованому (на державному чи муніципальному рівні) створенні в межах морегосподарського комплексу нових високотехнологічних підприємств для продажу приватним інвесторам і подальшого ефективного функціонування на ринкових засадах. Мова може йти про нові портові термінали, судноремонтні підприємства, цеха з виготовлення рибних напівфабрикатів тощо.

Дворівнева інвестиційна система є замкненою: гроші, отримані від продажу підприємств, знову вкладаються в створення нових підприємств. Отже немає необхідності постійно вкладати додаткові кошти, досить один раз створити державний або муніципальний

фонд розвитку, і за рахунок постійної циркуляції він здатний забезпечувати технологічний розвиток економіки на тривалий час.

Фактично мова йде про те, щоб спеціально створений інститут розвитку активно брав участь в фінансуванні нових високотехнологічних підприємств, а потім, коли вони почнуть працювати, продавав їх акції приватним інвесторам. Реалізація пакетів акцій якраз і означає одночасне перетворення, з одного боку, централізованих інвестицій в децентралізовані, а з іншого – перехід цих децентралізованих інвестицій в нові централізовані інвестиції. В свою чергу, кошти від вторинних, децентралізованих інвестицій спрямовуються на фінансування все нових і нових первинних, централізованих інвестицій.

При цьому відтворення централізованого капіталу може носити простий, розширений або навіть стискуючий характер в залежності від того, чи зберігається на незмінному рівні, збільшується або зменшується вартість цього капіталу, тобто в кінцевому рахунку від того, наскільки успішно здійснюється централізоване інвестування. Зрозуміло, кращим є збільшення суми централізованого капіталу. Але навіть в гіршому випадку, при зменшенні вартості капіталу централізоване інвестування все одно здатне пожвавити технологічний і економічний розвиток країни і, насамперед, розвиток найбільш наукомістких галузей і виробництв.

Звичайно, можливість зменшення вартості централізованого капіталу не можна повністю виключити, як не можна виключити певну ймовірність вибору невдалих варіантів первинного інвестування. Такі невдачі закономірні в будь-якій системі. Але це зменшення вартості капіталу може перекриватися його подальшим збільшенням, якщо обрані напрямки технологічної модернізації будуть своєчасно скоректовані. У такому випадку навіть зниження вартості капіталу може зіграти позитивну роль. Ця вартість здатна виконувати роль чутливого та наочного ринкового індикатора, що дозволяє визначити ті сфери, в яких країна може завоювати конкурентні переваги.

На перший погляд, продаж державних підприємств у приватні руки асоціюється зі звичайною приватизацією. Але більшість підпри-

емств, що є об'єктами приватизації будувалися і оснащувалися кілька десятиліть тому. Вже в той час техніка, технологія і організація на багатьох з них не відповідали світовому рівню, а зараз вони вже остаточно застаріли. І, навпаки, в дворівневій інвестиційній системі мова з самого початку йде про високотехнологічні підприємства, що базуються на передовій техніці і технології. Вони продаються незабаром після свого створення і завдяки цьому просто не встигають застаріти, ані морально, ані фізично. Тут немає того часового лагу між створенням і приватизацією, який характерний для старих пост-радянських підприємств.

Відсутність тривалого розриву в часі між створенням і продажем є дуже важливою не тільки в технологічному, а й в економічному відношенні, бо створює економічну можливість безпосередньо зіставляти дохід від продажу підприємств з витратами на їх створення. Завдяки цьому дворівнева система обмежує можливість зловживань. Тут є чіткий ринковий критерій перевірки ефективності витрачання грошей. Відповідальний за проект чиновник не може дозволити собі занижувати ціну продажу. Якщо ціна буде нижчою, ніж сума вкладень, збиток буде відразу помітний. Ця фінансова прозорість змушує робити продаж більш конкурентним, ніж при звичайній приватизації [2, с. 32].

Створення нових об'єктів портового господарства для продажу може припускати фінансування не тільки з централізованого фонду. Тут може бути багато схем спільного інвестування. Наприклад, деяку частину коштів вкладає сам підприємець – ініціатор проекту, а частина надходить з централізованого фонду. Потім, коли підприємство створено і функціонує, цей підприємець або інші особи можуть викупити пакет акцій у централізованого інвестора.

Це нагадує схему проектного фінансування, але функції інвестиційного банку тут виконує державний інститут. Інший варіант, коли ініціатором є централізований фонд або Банк розвитку. Тоді на доінвестиційній фазі він власноруч здійснює попередню оцінку та відбір найбільш перспективних проектів, визначає портові об'єкти для інвестування, обирає найбільш ефективну схему фінансування.

Після успішної реалізації проекту, Банк розвитку може або повністю продати акції нового підприємства приватним інвесторам, або залишити якусь частку у державній чи муніципальній власності.

В.В. Ковалевський вказує на таку особливість морегосподарського комплексу, як багатопрофільність приморських центрів. Цей автор влучно констатує, що «великі приморські міста виконують управлінські функції», «вони є центрами пароплавств, океанічного рибальства, координують науково-дослідну та навчальну діяльність для морського господарства». Водночас «великі міста виконують роль центрів управління на обласному рівні, залишаючись швидкозростаючими портами та курортами», при цьому «порти міст даної групи виокремлюються більшим набором функцій, що пов'язано з особливостями перехідного значення з середніх у великі».

В середніх містах, на думку зазначеного експерта зростає значення курортних функцій, роль у підготовці кадрів з спеціальною освітою, а малі приморські міста виконують роль організуючих центрів на локальному (районному) рівні. У них розміщується морський транспорт, рибна промисловість (прибережного та морського лову) та курортне господарство [7, с. 314].

Отже є необхідність залучення представників місцевої влади до управління об'єктами морегосподарського комплексу. У портовому сегменті процес децентралізації управління якраз передбачає включення до наглядових рад портів представників трудових колективів, міністерства, уряду, а також місцевих громад. І це може стати першим кроком до поступової муніципалізації.

В світі немає єдиної думки щодо оптимальної форми власності та механізму управління морськими портами. Зокрема, порти Сінгапур, Клайпеда, більшість портів Південної Америки знаходяться у державному підпорядкуванні. Порт Нью-Йорк має державний статус, але підпорядкований урядам штатів Нью-Йорк і Нью-Джерсі. Керує портом рада комісіонерів, до якої входять 12 осіб (по шестеро від кожного штату). У порту Лос-Анджелес управління здійснюється

Радою уповноважених представників, що складається з п'яти осіб, обраних мером і міською радою.

У країнах ЄС переважає державно-муніципальне управління. Так, 70% акцій порту Роттердам належать місцевому муніципалітету, а ще 30% – уряду Нідерландів. Муніципалітет та Державне казначейство є співвласниками порту Гданськ. Муніципальними портами є Антверпен, Гамбург.

Управління багатьма малими портами також передається місцевим органам самоврядування, надаючи можливість швидше приймати рішення і задовольняти локальні потреби регіонів. Питання муніципалізації портів не є новими й для України, проте відкритим залишається питання щодо ефективності муніципального управління портовими об'єктами. Адже в Україні майже не має прикладів комерційного успіху комунальних підприємств.

Є в світі й успішні приклади корпоративні організації портової діяльності. Шанхайський міжнародний порт є портовою корпорацією, проте муніципалітету належить 44% акцій і він виконує управлінські функції. В Австралії успішно функціонує корпорація порту Мельбурн з повноваженнями комплексного розвитку земель і акваторій. Керуючим органом порту є рада директорів, яка призначається губернатором за рекомендацією Міністерства портового господарства за погодженням з Казначейством.

Рідше використовується суспільний варіант управління портами, що передбачає розділ майна між колективом та державою з участю різних фізичних і юридичних осіб. Наприклад, 50% акцій порту Генуя належить державі, а рештою володіють управлінський персонал і докери. При цьому здійснює управління портом і відповідає за його розвиток компанія кооперативного типу.

Для подальшого розвитку українських портів найбільш прийнятним варіантом може бути Вентспілс (Латвія), який є портом-орендодавцем і одночасно спеціальною економічною зоною з податковими пільгами. Адміністрація порту є муніципальним закладом, а його правління складається з 8 членів, 4 з яких призначаються місце-

вим самоврядуванням, 4 – урядом Латвії. Порт володіє землею і портовою інфраструктурою і здійснює регулюючі функції, в той час як портові послуги надаються приватними операторами. В розвиток інфраструктури порту та будівництво нових портових споруд Адміністрація порту вкладає власні кошти і використовує гранти ЄС.

Можна виокремити наступні напрями трансформації для поєднання інтересів порту та міста, які вже активно використовуються в різних портах світу (табл. 2): повне або часткове винесення портових потужностей за територію міста; використання порту, як, насамперед, туристичного об'єкту; поєднання портової діяльності з комерційним та житловим будівництвом на припортових територіях.

Таблиця 2

Шляхи поєднання інтересів портів та муніципалітетів
в деяких країнах світу

Місто	Характеристика відносин «місто-порт»
Рига	Портові об'єкти за кошти Єврокомісії перенесено з центру міста до о. Крієву, де створено потужний хаб.
Гельсінкі	Всі промислові термінали перенесено за межі міста, проте інші функціонують поруч з історичним центром міста.
Белфаст	Частина припортової індустріальної зони перебудована під офісний простір та житловий квартал (проект «City Quays»).
Осло	Згідно проекту «Fjord City» у місті залишилася інфраструктура для приймання пасажирських, рибальських та парусних суден, а промислові потужності винесено за межі міста. Замість них побудована набережна з офісними та торговельними центрами та житловими будинками. Створено буферні зелені зони між портом та містом.
Сінгапур	Термінали поступово почали переносити за межі міста (зокрема, у зону Туас, де будується один з найбільших у світі контейнерних комплексів), а на їхньому місці здійснюється офісне та житлове будівництво.
Барселона	В гавані функціонує круїзний термінал, причали для яхт, судноремонтна верф. Крім того «Port Vell» відвідує понад 16 млн. туристів на рік. Реалізовано кілька функціональних проектів, проводяться культурно-масові заходи, фестивалі, старий склад перебудовано під ресторан тощо.
Кейптаун	Гавань «V&A Waterfront» – важливий туристичний об'єкт, який відвідує понад 23 млн. людей за рік. Частина її передана під житлове та комерційне будівництво, проте постійно працює паромний термінал.

Залучення муніципалітетів до управління державними портами насамперед повинно збільшити зацікавленість місцевої влади в їхньому успішному функціонуванні та забезпечити спільне опікування відповідною портовою інфраструктурою, частина якої належить місту. Основним фінансовим наслідком муніципалізації повинен стати перерозподіл податків між державним та місцевим бюджетом на користь останнього. Господарські рішення прийматимуться на місцевому рівні, що зменшить бюрократичне навантаження. Також муніципалізація сприятиме збільшенню ефективності використання портових ділянок, у тому числі й за рахунок освоєння допоміжних напрямів: туризму, готельно-ресторанного сегменту, комерційного будівництва.

В контексті реалізації управлінських інновацій доцільно також розглянути можливість впровадження так званого «коду РАЕІ». Його автор, І. Адізес, структурував всі функції сучасної організації наступним чином: досягнення результатів (Producing), адміністрування (Administrating), підприємництво (Entrepreneuring) і інтеграція (Integrating).

Перша функція, яку має виконувати менеджмент – це досягнення поточних результатів, насамперед у вигляді фінансових показників. Це забезпечує результативність організації в короткостроковому аспекті.

Друга функція – адміністрування, потрібна, щоб стежити за порядком в організаційних процесах: компанія повинна робити правильні речі в правильній послідовності з правильною інтенсивністю. Завдання адміністратора – забезпечити ефективність в короткостроковому аспекті.

Крім того організації необхідна людина, яка визначає напрямок розвитку і здатна на попереджувальні дії в обстановці постійних змін. Це, в свою чергу, гарантує результативність компанії в довгостроковій перспективі. Функція підприємця (Е) поєднує в собі творчий підхід і готовність йти на ризик. Якщо організація успішно

справляється з виконанням цієї функції, її товари або послуги будуть користуватися попитом у майбутніх клієнтів.

І нарешті, менеджмент повинен забезпечити інтеграцію, тобто створити таку атмосферу і систему цінностей, які будуть стимулювати людей діяти спільно і забезпечити життєздатність і ефективність організації в довгостроковій перспективі.

Прибуткова поточна діяльність та успішне адміністрування забезпечують результативність та ефективність діяльності в короткостроковому аспекті, але така компанія або галузь буде рентабельні лише в найближчій перспективі. В свою чергу, якщо займатися тільки підприємництвом та інтеграцією, це дозволить досягти результативності та ефективності в довгостроковій перспективі на шкоду короткострокових результатів. Відтак щоб забезпечити ефективний розвиток в найближчій і довгостроковій перспективі, потрібно успішне виконання всіх чотирьох функцій. Неможливо не погодитися с І. Адієсом, що не існує окремої людини, яка могла б виконувати всі означені функції на однаково високому рівні.

Отже для успішного керівництва морегосподарським комплексом необхідно створити команду. В Україні наразі є пропозиції щодо створення Морської адміністрації, проте її бачать скоріш як правонаступницю Адміністрації морських портів України, не враховуючи інтересів інших галузей пов'язаних із морем. Більш ефективним форматом нової команди могла б стати Морегосподарська Колегія, тобто офіційно визначена група осіб, які утворюють певний адміністративний та розпорядчий орган, який забезпечуватиме всебічний розвиток та ефективне функціонування морегосподарського комплексу України.

Інновації в морегосподарському комплексі спираються на впровадження в господарську діяльність морських підприємств та організацій нових форм їх співпраці, які передбачають активну участь в цих процесах органів державної влади. Відтак сьогодні все частіше звучать ідеї щодо необхідності створення у морському господарстві кластерних структур.

З англійської мови термін «cluster» переводиться як гроно, букет, щітка, або як група, скупчення, зосередження (наприклад, людей, предметів), або як бджолиний рій, буквально – «зростати разом». У різних галузях знань термін «кластер» трактують по-різному, але загалом його зміст полягає в об'єднанні складових частин в єдине ціле для досягнення певної мети.

На мезорівні кластер можна визначити як галузеве, територіальне та добровільне об'єднання суб'єктів підприємництва, які розвиваються у співпраці із науковими та освітніми установами та за підтримки органів місцевої влади з метою підвищення власної конкурентоздатності та сприяння економічному розвитку регіону.

Кластерні об'єднання є на сьогоднішній день однією з найефективніших форм організації інноваційних процесів та регіонального розвитку, за якої на ринку конкурують вже не окремі підприємства, а цілі комплекси, які скорочують свої витрати завдяки спільній технологічній кооперації компаній. Об'єднання у кластери формують специфічний економічний простір з метою розширення сфери вільної торгівлі, вільного переміщення капіталу та людських ресурсів, а отже, виконують функції структуроутворюючих елементів глобальної системи.

Під морським кластером розуміють територіально-галузеве добровільне неформальне об'єднання підприємств і організацій портової діяльності та суміжних галузей, які при розробці та реалізації стратегії розвитку морегосподарського комплексу тісно співпрацюють з науковими, навчальними, фінансовими, консалтинговими та іншими організаціями, органами місцевої влади з метою підвищення рівня конкурентоспроможності всіх учасників об'єднання і економічного зростання приморського регіону [1, с. 54].

М. Шевченко дає більш вузьке визначення морського кластера, як групи фірм, науково-дослідних інститутів та навчальних організацій (університетів, спеціалізованих шкіл тощо), які іноді користуються підтримкою національних чи місцевих владних структур, які співробітничать із метою впровадження технічних нововведень для

поліпшення діяльності морської галузі. Проте в даному визначенні не фігурують підприємства національного значення [19, с. 55].

Зазвичай до складу морського кластеру входять: судноплавні компанії, порти, термінали, суднобудівні і судноремонтні підприємства, постачальники суміжних галузей промисловості, державні структури національного та регіонального рівнів, проектно-конструкторські компанії, науково-дослідні центри, освітні установи для морської галузі, банки, що здійснюють фінансування підприємств морської галузі, морські експедиторські, брокерські, сюрвеєрські та страхові компанії тощо. Проте для забезпечення комплексного розвитку морського господарства Україна до означеного переліку важливо додати й підприємства туристичної індустрії та морської рекреації, суб'єкти рибного господарства, компанії, що займаються видобутком корисних копалин на шельфі тощо.

Основою кластерної концепції регіону є об'єднання трьох складових: науки, бізнесу і влади. При цьому підприємства та організації, об'єднуючись в кластер, не втрачають своєї юридичної та економічної самостійності, продовжують функціонувати в умовах конкуренції, в той же час отримують певні переваги, які виділені для окремих груп учасників кластера.

Отже, функціонування кластерних структур ґрунтується в першу чергу на взаємовигідній співпраці бізнесу, наукових організацій, навчальних установ та місцевої влади. Означене продуктивне співробітництво дозволяє підприємствам морської галузі підвищити ефективність функціонування на внутрішньому та зовнішньому ринках. Зокрема це стосується портового господарства яхтового туризму та сегменту контейнерних перевезень.

Разом з тим кластерний підхід дозволить прискорити комерціалізацію наукових розробок. Освітні заклади отримуватимуть додаткові місця для працевлаштування випускників. А макроекономічний ефект складатимуть підвищення конкурентоздатності національної економіки та збільшення надходжень до бюджету. Таким чином, використання кластерної концепції дозволяє максимально ефективно

використовувати наявний виробничий та транзитний потенціал регіону [8].

Також створення морських кластерів дозволить уникнути внутрішньої конкуренції за рахунок ефективного вантажорозподілу та впровадження науково-обґрунтованої системи спеціалізації портів та інших підприємств кластеру. Територіальне розташування морських кластерів на території України також може спиратись на розміщення морських портів, як ключової галузі морегосподарського комплексу. У цьому контексті найбільш перспективним виглядає створення морського кластеру «Велика Одеса» на базі портів Чорноморськ, Одеса та Південний.

Це обумовлюється наступними чинниками. По-перше, вигідне економіко-географічне розташування регіону та його високий транзитний потенціал, що сприяє розвитку транспортно-логістичної інфраструктури.

По-друге, наявні обсяги вантажообігу портів означеного регіону, адже частка, так званих «Портів Великої Одеси» (Одеського, Південного та Чорноморськ) у загальному вантажообігу країни складає понад 60%. Лідерство портів Одеського регіону обумовлюють пропускна здатність, найкращі морські підходи та можливість приймати великі судна.

По-третє, значний науковий потенціал, тобто науково-дослідні установи, проектно-конструкторські інститутами та заклади вищої освіти, які займаються дослідженнями у сфері морського транспорту.

По-четверте, значна зосередженість на території регіону відповідних інституційних та управлінських структур.

Для ефективного впровадження кластерних структур в морегосподарський комплекс необхідно пройти певні етапи. Насамперед виокремити специфіку функціонування кластерів в Україні та особливості їх створення в морегосподарській сфері. Паралельно з цим розробити відповідне правове підґрунтя для регулювання кластерних структур і привести його у відповідність з «Концепцією

розвитку портового господарства України», Законом України «Про морські порти України» та іншими нормативними документами.

Далі треба налагодити взаємовигідне співробітництво між підприємствами та організаціями морегосподарського комплексу та навчальними закладами, яке може бути виражене в наступних формах: інформування навчальних закладів щодо потреб у фахівцях окремих спеціальностей, залучення студентів та випускників на стажування з можливим їх подальшим працевлаштуванням, проведення спільних конференцій, форумів, круглих столів та наукових семінарів. Окремим напрямом повинна стати популяризація морських спеціальностей серед молоді.

І, нарешті, важливо налагодити обмін досвідом з європейськими морськими кластерами. Зокрема мова йде про Європейську мережу морських кластерів, яка включає в себе кластери таких країн, як Нідерланди, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Італія, Норвегія, Польща, Іспанія, Швеція, Великобританія.

Відтак сучасний розвиток морегосподарського комплексу України є неможливим без певних управлінських змін. Зокрема, мова йде про впровадження управлінських інновацій, як на рівні окремих підприємств, так і галузей і комплексу в цілому. Основними ж напрямками впровадження інновацій в управління морегосподарським комплексом є муніципалізація, створення міжгалузевих управлінських команд та кластеризація. Їхнє застосування повинне призвести до підвищення конкурентоздатності вітчизняного морського господарства на світовому рівні, а також підвищення показників ефективності поточної діяльності, збільшення рівня інвестиційної привабливості, покращення економічного стану приморських територій.

Література

1. Бойко Є.О. Необхідність створення морських кластерів в Україні / Є.О. Бойко // Інноваційна економіка. – 2012. – № 8 (34). – С. 52-55.
2. Грималюк А.В. Теоретичні основи дворівневої інвестиційної системи / А.В. Грималюк, Т.Р. Майорова// Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2015. – № 1(78). – С. 31-42
3. Дем'янченко А.Г. Вдосконалення системи управління морськими портами України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2867>
4. Державна підтримка розвитку морегосподарського комплексу України (організаційні та правові аспекти) : монографія / [О.М. Кібік, О.П. Подцерковний, Ю.З. Драпайло, В.О. Котлубай та ін.] ; за ред. О.М. Кібік, О.П. Подцерковного. – Херсон : ФОП Грінь Д.С., 2014. – 442 с.
5. Драпайло Ю.З. Проблеми вдосконалення системи управління портовим господарством у світлі Закону України «Про морські порти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apdp.in.ua/v69/76.pdf>
6. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nsu.ru/xmlui/bitstream/handle/nsu/9031/druker_managementXXI_ru.pdf
7. Ковалевський В.Г. Розміщення продуктивних сил: підручник / В.Г. Ковалевський. – К.: «Знання», 1998. – 454 с.
8. Крыжановский С.В., Гребенник Н.Г. Методические основы оценки перспективности создания морского кластера и практическая их реализация в Украине. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Rmugt/2008_28/Files/02_Kruganovskij_Grebennik.pdf
9. Кузнецов Е.А. Сучасні тенденції розвитку процесу професіоналізації управлінської діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/5851/1/52-54.pdf>

10. Кузнєцов Е.А. Науково-методологічні проблеми розвитку процесу професіоналізації менеджменту в Україні / Е. А. Кузнєцов // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління. – 2017. – Т. 16. – Вип. 1 (35). – С. 9-21.
11. Ломоносова О.Е. Морська діяльність: сутність, особливості та види / О.Е. Ломоносова, Д.А. Ломоносов, І.І. Надточій // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. Наук. Праць Одеський національний економічний університет. – 2015. – Вип. 1. – № 56. – С. 229-238.
12. Максвелл Дж.С. Шеф и его команда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i.booksgid.com/web/online/20587>
13. Нікуліна І.Є. Инновации в современном менеджменте. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.sun.tsu.ru/mminfo/000063105/342/image/342-159.pdf>
14. Плєшу Г. Управлінські інновації як головний чинник реструктуризації підприємств-суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності / Г. Плєшу, С.С. Шаповал, Г.С. Фоменко // Труды Одесского политехнического университета. – 2009. – № 1 (31). – С. 193-198.
15. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307 «Про затвердження Морської доктрини України на період до 2035 року». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-%D0%BF>
16. Савельєва С.Б. Особенности и типология видов морской хозяйственной деятельности / С.Б. Савельєва, А.Н. Савельєв, И.В. Козинский // Вестник МГТУ. – 2006. – Т. 9, № 4. – С. 665-668.
17. Степанова К.В. Морська держава та морська політика / К.В. Степанова, В.М. Степанов // «Економіка та держава»: міжнар. наук.-практ. журнал. – 2017. – № 3. – С. 116.
18. Чорний Г.М. Феномен управління та систематизація управлінських знань в АПК / Г.М. Чорний, І.А. Міщенко, Н.Ю. Фіщук // Економіка АПК. – 2017. – №14. – С. 77-82.
19. Шевченко М. Концепция морских кластеров / М. Шевченко // Порты Украины. – 2006. – № 6. – С. 55-56.

РОЗДІЛ 6

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ БЕЗВІДХОДНОГО ВИРОБНИЦТВА В АПК

А.В. Андрейченко

У проєкті «Концепції державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» наголошується на тому, що ситуація в аграрному секторі створює низку викликів, а подальший розвиток аграрного сектору України потребує якісних перетворень, які спроможні забезпечити підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва на внутрішньому та зовнішньому ринках та продовольчу безпеку держави [15].

Об'єктивний характер підвищення рівня інтенсивності ведення аграрного виробництва значно посилює проблему виваженого ресурсокористування у галузях АПК. Для раціонального поєднання ефективності сільськогосподарської діяльності, екологічної безпеки та соціальної орієнтації великого значення набуває прискорений розвиток безвідходного виробництва в агропромисловому комплексі.

Упровадження технологій безвідходного виробництва є нагальною потребою для тих підприємств АПК, які у процесі виробництва продукції утворюють велику кількість відходів. За даними Міжнародної фінансової корпорації (IFC), щорічно в АПК України утворюється 109 млн. т відходів, з яких 49 млн. т непродуктивно утилізу-

ються, а 60 млн. т використовуються з метою подальшої переробки [21, с. 8].

Аналіз розвитку виробництв і динаміки споживання сировини і утворення відходів дозволяє зробити узагальнюючий висновок: подальший розвиток виробництв, а також суспільства в цілому не може здійснюватися на базі історично сформованих традиційних екстенсивних технологічних процесів без урахування екологічних обмежень і вимагає принципово нового підходу. Цей підхід отримав назву «безвідходна технологія». Його основою є раціональне, найбільш повне використання природних ресурсів, прагнення до максимально можливої циклічності матеріальних потоків. Цей підхід підказаний самою природою [26, с. 7]. Прикладом є безвідходно функціонуючі природні екосистеми.

У природних екосистемах виробництво і розкладання збалансовані, в них немає відходів. Відходи одних організмів служать середою перебування для інших, і таким чином, здійснюється практично замкнутий кругообіг речовин в природі. У природних екосистемах близько 90% енергії витрачається на розкладання і повернення речовин в біогеохімічний кругообіг. У соціально-економічних системах близько 90% матеріальних ресурсів переходить у відходи, а основна кількість енергії використовується у виробництві і споживанні [26]. За твердженням Г. Паулі, екосистеми є прикладом ефективних експлуатаційних моделей виробництва та споживання. Найбільше захоплення викликає величезна різноманітність екосистем у всьому світі, адже вони демонструють ефективність у забезпеченні всіх потреб, використовуючи те, що знаходиться поруч. Екосистеми не намагаються досягти монополізму за участі небагатьох головних гравців. Саме екосистеми якнайкраще розкривають схему ринку, запропоновану Адамом Смітом, засновником сучасної економіки: існування тисячі гравців, дії котрих спрямовані на раціональний розподіл та використання ресурсів. Інженери та агрономи, які могли б відхилити комплексну модель системи як нереалістичну, не знайомі з тими прекрасними проектами, які уже підтвердили свою ефектив-

ність. Нова система переважно виробляє більше, ніж потрібно, якісної продукції з низькими матеріальними затратами, низьким споживанням енергії. Покращення медицини, продовольча безпека та якісна питна вода – ось справжні переваги. Перехід поживних речовин та енергії від одного виду до іншого в безперервному циклі за законами фізики, очевидно, повинен використовуватися в промисловому контексті [23, с. 12].

Майбутнє належить технології, яка зможе використовувати усі отримувані на окремих стадіях продукти у складних циклах виробництва, що нагадують цикли природних систем, відзначали Б. М. Ласкорін, Б. В. Громов, О. П. Циганков, В. М. Сенін [5, с. 6].

Важливість дослідження безвідходного агропромислового виробництва обумовлюється існуванням проблем промислової переробки відходів АПК на принципах безвідходної технології, повного вилучення всіх компонентів, раціонального використання проміжних і побічних продуктів, зниження нормативних втрат і виключення невикористаних відходів, що є найважливішими резервами збільшення обсягів вироблюваної агропромислової продукції та підвищення ефективності виробництва. Безвідходна технологія забезпечує мінімізацію забруднення навколишнього середовища.

Зрозуміло, що будь-яка безвідходна технологія або частина її перевіряється суворими законами економіки. Економія сировинних і енергетичних ресурсів, праці, капітальних витрат органічно входить в загальну картину безвідходних технологій, підкреслюючи їх комплексність, складність і багатогранність [4, с.15].

Лебединський Ю. П., Склянкін Ю. В., Попов П. І., оцінюючи економічні характеристики безвідходного виробництва, виділяють такі найважливіші народногосподарські цілі, які можуть бути досягнуті у результаті його впровадження:

- найбільш раціональне використання природних ресурсів (економія «ресурсів для виробництва»);
- охорона навколишнього середовища від забруднення та деградації (економія «ресурсів для життя»);

– інтенсифікація використання усіх матеріальних ресурсів, що залучаються до народногосподарського обороту [17, с. 48].

О. Ф. Балацький та В. В. Волошин відзначають, що при інтенсифікації суспільного виробництва повторне використання або нешкідливе усунення відходів, заміщення природної сировини – це висока ступінь ефективності виробництва. У сфері виробництва і споживання, виходячи з економічних законів, зіштовхуються всі аспекти діяльності людей. Перехід до мало- і безвідходних технологій – комплексний процес, мета якого – досягнення замкнутої системи виробництво – споживання, тобто створення замкнутого безвідходного циклу з урахуванням об'єктивно існуючого взаємозв'язку між сферами виробництва, споживання та навколишнього середовища [2, с. 11].

На необхідності використання з максимальною продуктивністю усіх ресурсів держави, як явних та і прихованих, до яких відносили величезну кількість відходів та відбросів промисловості та сільського господарства, акцентувалося ще у 30-х рр. ХХ ст. [31, с. 3]. Потреба у створенні безвідходних виробництв виникла в 50-х рр. ХХ ст. у зв'язку з виснаженням світових природних ресурсів і забрудненням біосфери в результаті бурхливого розвитку провідних галузей енергетики та обробної промисловості (переробка нафти, хімічна промисловість, ядерна енергетика, кольорова металургія тощо) поряд з використанням у сільському господарстві великої кількості хімічних речовин і ростом кількості транспорту [3].

Концепція безвідходного виробництва була запропонована і розвинена академіками Н. Н. Семеновим, І. В. Петряновим-Соколовим, Б. Н. Ласкоріним, С. В. Яковлєвим та ін.

Академік І. В. Петрянов-Соколов, зокрема, провів фундаментальне дослідження розвитку промисловості, обсягів використання природних ресурсів і відходів, що утворюються. Як показав аналіз цього величезного (з 1909 р.) статистичного матеріалу, обсяг світового промислового виробництва збільшується за експоненціальним законом. Кількість сировини, що переробляється і відходів, які при цьому утворюються також зростає експоненціалью. А це означає, що

людство все більше і більше працює на виробництво відходів. На період середини ХХ ст. тільки близько 1-2% сировинних матеріалів переходило в кінцеву продукцію, а решта 98-99% перетворювалися в відходи, найчастіше досить токсичні. Ніколи раніше людина не здобувала з Землі так багато сировини. Підраховано, що на кожного жителя розвинутих держав припадає не менше 20 т. мінеральної сировини, що добувається. Ще більш примітно те, що витрати на знешкодження і переробку відходів тепер, коли діяльність людей в цьому напрямку практично тільки починається, також зростають експоненціально і вже у наш час складають 8-10% вартості виробленої продукції [26, с. 8].

І. В. Петрянов-Соколов в одній із своїх статей, опублікованій в газеті «Комсомольська правда» від 24 січня 1987 року вказував на небезпеку одностороннього підходу людини до природи: «Справа в тому, що ми люди, упоєні солодким відчуттям своєї величі: мовляв людина всемогутня, їй все доступно, занадто захопились завданням підкорення природи... В результаті ми опинилися перед непередбаченою ситуацією. Вона пов'язана з безпечністю людського суспільства в цілому, яка заснована на екологічній безграмотності та екологічному неуцтві. Використовуючи в кращому випадку для отримання суспільно необхідного продукту 1-2 відсотки видобутої сировини, все інше ми в спотвореному, екологічно чужому природі вигляді викидаємо назад в навколишнє середовище» [32, с. 176].

З початку 70-х рр. ХХ ст. світова громадськість почала звертати увагу на необхідність переробки і раціонального використання вторинних матеріальних ресурсів, до яких відносять відходи виробництва і споживання, а також попутні і побічні продукти, в зв'язку з розвитком енергетичної і сировинної кризи. За нетривалий період були переглянуті практично всі технології переробки сировини в напрямку зменшення їх енергоємності та поліпшення ресурсокористування. Такий підхід відповідав основним положенням Декларації про маловідходні і безвідходні технології і використанні відходів

1979 р. прийнятій в м. Женеві на Загальноєвропейській нараді з питань співробітництва в галузі охорони навколишнього середовища.

Вченими наголошувалося, що багатостороннє і глибоке освоєння комплексних безвідходних виробництв – довгострокова та копітка справа, якою належить займатися ряду поколінь вчених, інженерів, техніків, робітників усіх спеціальностей. Прогноз конкретних шляхів розвитку цих технологій можливий лише в дуже обмежених рамках. Безсумнівно одне – цей напрям технічного і соціального прогресу буде довго користуватися особливою і пильною увагою. З таких міркувань випливає необхідність посилити екологічне виховання та підготовку інженерно-технічних працівників всіх рангів. Принципи безвідходних та екологічно чистих виробництв повинні органічно поєднуватися з загальними принципами діяльності вчених та інженерів [4, с. 16].

Сплеск уваги до проблематики впровадження безвідходних технологій та безвідходного виробництва відбувся у 80-90-х рр. ХХ ст. Друком вийшла значна кількість праць, де одним із найважливіших перспективних напрямків розвитку науково-технічного прогресу відзначався перехід на маловідходні, безвідходні, ресурсозберігаючі технології, що забезпечують максимально повне та комплексне використання сировини, економію трудових, енергетичних, матеріальних ресурсів, дотримання продовольчої безпеки держави, економічний розвиток, раціональне природокористування, збереження належного стану навколишнього середовища, науково-технічний розвиток, соціальний прогрес.

Питання безвідходних технологій поставало на порядку денному ряду відомих міжнародних організацій. В 1976 р. Європейська економічна комісія (ЄЕК) ООН стала ініціатором проведення в Парижі першої Міжнародної конференції по безвідходній технології. Саме поняття «безвідходна технологія» було сформульовано на загальноєвропейській нараді з питань співробітництва в галузі охорони навколишнього середовища (Женева, 1979 р.). На нараді була прийнята спеціальна «Декларація про маловідходну та безвідходну технології і

використання відходів» [10]. У цьому документі були рекомендовані дії як на національному, так і на міжнародному рівнях щодо розроблення та просування мало- та безвідходних технологій.

Відповідно до вищезазначеної декларації було сформульовано досить загальне визначення безвідходної технології, що не розкриває її сутності: безвідходна технологія є практичним застосуванням знань, методів і засобів з тим, щоб в рамках потреб людини забезпечити найбільш раціональне використання природних ресурсів та енергії і захистити навколишнє середовище.

Розвиток уявлень про навколишнє середовище та раціональне природокористування, а також практичні завдання по створенню і впровадженню безвідходних виробництв привели до необхідності сформулювати нове визначення безвідходної технології, яке і було прийнято на семінарі Європейської економічної комісії по маловідходній технології у Ташкенті в 1984 р. Рекомендації ташкентського семінару розглянуті і схвалені на засіданні Старших радників урядів європейських країн при ЄЕК ООН по навколишньому середовищу і направлені всім країнам учасникам. Безвідходну технологію було визначено як такий спосіб виробництва продукції (процес, підприємство, територіально-промисловий комплекс), при якому найбільш раціонально і комплексно використовуються сировина і енергія в циклі сировинні ресурси – виробництво – споживання – вторинні сировинні ресурси таким чином, що будь-які впливи на навколишнє середовище не порушують її нормального функціонування [26, с. 15].

Таке трактування в найбільшій мірі віддзеркалює сутність процесів реальної економіки сучасного АПК. Наведене визначення виходить не з гіпотетичної можливості безвідходного виробництва як такого, а з того, що будь-який виробничий процес супроводжується утворенням відходів, які зважаючи на сучасний рівень розвитку науки і техніки можуть бути при подальшій їх обробці перетворені у продукти споживання, або у нешкідливі для навколишнього середовища компоненти.

У вищенаведеному визначенні виділяють три основні положення:

- основу безвідходного виробництва складає свідомо організований і регульований людиною техногенний круговорот речовин;
- обов'язкове раціональне використання всіх компонентів сировини, максимально можливе використання потенціалу енергетичних ресурсів (обмежене другим законом термодинаміки);
- безвідходне виробництво, що неминуче впливає на навколишнє середовище, не порушує її нормального функціонування і, отже, не завдає їй шкоди [33, с. 144].

На думку Ю. В. Склянкін та С. Л. Сличинського при визначенні поняття безвідходної технології слід враховувати такі аспекти: сукупність виробництв, технологічних процесів, а не лише ізольований технологічний метод виготовлення продукції; однією з основних функцій безвідходної технології є комплексна переробка сировини; безвідходне виробництво – не відсутність відходів в процесі виготовлення продукції, а, навпаки, може припускати їх отримання в тому чи іншому технологічному процесі, але при цьому такі відходи виступають як сировина для іншого технологічного процесу [28, с. 8].

З позиції Е. Є. Мовсесова, Ю. М. Дмитрієва принципово можливі три напрямки в реалізації безвідходної технології: створення замкнутого циклу з використанням відходів у власному виробництві, реалізація їх іншим підприємствам і вигляді товарних продуктів і використання сировини і технології, що не призводять до утворення відчужених кількостей відходів [20, с. 5].

У ряді країн Західної Європи замість «мало- і безвідходна технологія» застосовується термін «чиста або більш чиста технологія» («*pure or more pure technology*»). Термін «чисте виробництво» («*clean production*») був введений на засіданні робочої групи ЮНЕП / ІСО в 1989 р. Чисте виробництво означає постійне застосування комплексної превентивної екологічної стратегії у виробничій діяльності та продукції, орієнтованої на зниження ризику для людини і навколишнього середовища. Для виробничих процесів чисте виробництво передбачає економію сировини і енергії, усунення токсичної сировини-

ни, а також скорочення кількості та зниження токсичності всіх викидів і відходів перед тим, як вони покинуть технологічний процес. Для кінцевих продуктів стратегія чистого виробництва орієнтована на зниження їх негативного впливу на навколишнє середовище протягом всього життєвого циклу: від видобутку сировини до остаточної утилізації продукту. Чисте виробництво досягається шляхом застосування ноу-хау, поліпшення технології та / або зміни ставлення до звичної дійсності.

Іноді використовують поняття «екологічно чиста технологія», розуміючи такий метод виробництва продукції, при якому сировину і енергію застосовують настільки раціонально, що обсяги забруднюючих навколишнє середовище відходів зведені до мінімуму.

Існують й інші назви досліджуваної технології: «зниження кількості відходів» («*waste reduction*»), «мінімізація відходів» («*waste minimization*»), «обмеження утворення відходів» («*waste reduction at the source*»), «запобігання забрудненню» («*pollution prevention*»).

За висловлюванням О. Берстада, Надзвичайного і Повноважного Посла Королівства Норвегія в Україні та координатора норвезько-української програми «Чисте виробництво і ефективність», чистого виробництва сьогодні потребує будь-яка галузь, де використовуються енергія, вода і сировина, де утворюються напрацьоване тепло або відходи будь-яких видів: тверді, рідкі, газоподібні. Чисте виробництво являє собою теоретичний і практичний принцип, який не можна ігнорувати [7, с. 6].

У літературі досить розповсюдженою є позиція, згідно якої не існує виробництва без відходів, так як відходи виробництва є завжди у вигляді енергії, рідкому та твердому стані. Прихильники такої позиції вважають, що в реальних умовах повністю ліквідувати відходи і позбутися від їх впливу на навколишнє середовище неможливо. Точніше такі системи варто називати маловідходними, тобто такими, що дають мінімальні відходи, за яких зберігається екологічна рівновага в результаті властивості природи до самоочищення [16, с. 33].

Тому на думку ряду вчених під поняттям «безвідходне виробництво» слід розуміти «маловідходне виробництво», а термін «безвідходна технологія» є умовним [1, с. 37], [14, с. 9], [26, с. 16], [33, с. 144].

Представники вищезазначеної точки зору зазначають, що абсолютно безвідходне виробництво створити неможливо, його не існує навіть у природі. За законом розвитку довкілля, будь-яка природна система розвивається лише за рахунок використання матеріально-енергетичних та інформаційних можливостей навколишнього середовища. Абсолютно ізольований саморозвиток неможливий – це висновок із законів термодинаміки, адже як енергію не можна повністю перевести в роботу, так і сировину неможливо повністю переробити в продукти виробництва і споживання. Тому поняття «безвідходна технологія» наповнюється змістом залежно від розвитку техніки на певному історичному етапі [22]. Іншими словами неможливо уникнути термодинамічно обумовлених втрат енергії і повністю переробити сировину на готову продукцію.

П. С. Белов, І. О. Голубева, С. О. Нізова відзначають, що завдання створення безвідходних виробництв вирішують поетапно. На діючих підприємствах в першу чергу будують очисні споруди, а відходи, що утворюються ізолюють від довкілля шляхом організованого захоронення. Подальше підвищення ступеня очищення пов'язано зі значним зростанням витрат на ці цілі. До того ж уловлювання викидів не вирішує проблеми використання відходів, а тільки дозволяє перевести їх в менш небезпечну для навколишнього середовища форму. При цьому витрачаються великі кошти і земельні площі. В даний час економічну ефективність природоохоронних заходів визначають з урахуванням попередженої економічної шкоди. Однак збільшення витрат на природоохоронні заходи може негативно вплинути на економічні показники виробництва. Тому з метою максимального зниження втрат сировини і енергії (заради раціонального ресурсокористування), зменшення відходів та максимально повної їх утилізації здійснюють перехід до маловідходних технологій [33, с. 148].

Отже не завжди можуть бути розроблені технології, що дозволяють зробити виробництво безвідходним. Тому на першому етапі будуть розроблятися і впроваджуватися технології маловідходних виробництв. Під технологіями маловідходних виробництв розуміється такий спосіб виробництва, при якому кількість утворених відходів шкідливих речовин менша їх допустимих концентрацій в повітряному басейні, водоймах і ґрунті. Ця технологія не є замкнутою, але в ній реалізується принцип максимальної ізоляваності виробництва від навколишнього середовища. Маловідходне виробництво має представляти систему, в якій здійснюється принцип кругообігу речовин і енергії за винятком сировини і цільових продуктів [30, с. 230]. За виловлюванням Д. В. Зеркалова, створення безвідходних виробництв відноситься до дуже складного і тривалого за терміном процесу, проміжним етапом якого є маловідходне виробництво [14, с. 444].

Згідно «Декларації про маловідходну та безвідходну технології і використання відходів» (1979 р.) під маловідходним розуміється такий спосіб виробництва продукції (процес, підприємство, територіально-виробничий комплекс), при якому шкідливий вплив на навколишнє середовище не перевищує рівня, допустимого санітарно-гігієнічними нормами; при цьому з технічних, організаційних, економічних або інших причин частина сировини і матеріалів переходить у відходи і направляється на тривале зберігання або захоронення.

Отже, маловідходними є такі виробництва, в яких лише невелика частина сировини перетворюється у відходи, останні ж піддають захороненню, знешкодженню, утилізації. У маловідходних виробництвах викиди шкідливих речовин не перевищують встановлених рівнів.

Маловідходні технології є проміжними етапами до безвідходного виробництва, вони дають мінімальні відходи, за яких зберігається екологічна рівновага в результаті властивості природи до самоочищення та дозволяють створити технологічні системи, вплив яких на природу не перевищує її відновлювального потенціалу.

Варто наголосити, що критика концепції безвідходного виробництва ґрунтується загалом на тому, що створити таке виробництво не можна ні практично, ні навіть теоретично, так як відповідно до другого закону термодинаміки енергію неможливо стовідсотково трансформувати в роботу, й отже, енергетичні відходи неминучі.

Г. Б. Громов, В. О. Зайцев, Б. Н. Ласкорін, спростовуючи таку позицію підкреслюють, що матерія відповідно до закону збереження речовини не зникає і завжди може бути перетворена у відповідну продукцію. Прикладами є безвідходно функціонуючі природні екосистеми [9, с. 27]. Окрім того, концепція безвідходного виробництва спрямована не на абсолютно повне використання енергії, а на використання її максимально раціонально.

Безвідходні виробництва в АПК передбачають розробку та впровадження в практику господарювання таких технологічних процесів, які забезпечують комплексну переробку сировини, ефективне використання природних ресурсів, перероблення відходів в товарну продукцію, мінімальне забруднення довкілля.

У широкому розумінні поняття «безвідходна технологія» стосується не лише технологічних процесів, а й сукупності організаційних та управлінських заходів проектних та науково-дослідних робіт. Вона охоплює і сферу споживання продукції, яка після втрати споживчих властивостей в результаті фізичного або морального зносу повинна повертатися у сферу виробництва або переводитися в екологічно безпечну форму [12, с. 9].

Для правильної оцінки ефективності безвідходних виробництв важливе значення мають такі економічні передумови: необхідність раціонального використання сировини, зменшення викидів в навколишнє середовище, зниження витрат на виробництво продукції; можливість раціонального використання сировини, зниження витрат; економічна зацікавленість в найбільш повному використанні сировини, зменшенні викидів в навколишнє середовище і зниженні витрат на виробництво [6, с. 8].

Ідея багаторазового, циклічного, економного використання матеріальних ресурсів вже не тільки широко обговорюється в усьому світі, але в більшості країн знайшла широке практичне застосування [26, с. 8]. У багатьох провідних державах світу повсякчас з'являються нові високоефективні технології у сфері АПК й розрив між нашою державою та іншими країнами у технологічному відношенні зростає.

Наведемо приклади із сучасної практика ряду держав із застосування безвідходних технологій в АПК.

У м'ясній промисловості вторинні ресурси використовуються на харчові, кормові або технічні цілі. Так, наприклад, кров забійних тварин є цінною білковмісною сировиною для виробництва різноманітних видів продукції, що має широкий спектр використання. Для збільшення вироблення харчової, кормової, лікувальної та технічної продукції необхідні розробка і широке впровадження маловідходних і безвідходних технологічних рішень і нового обладнання для збору та переробки крові [29, с. 97–99].

У міжнародній практиці (Угорщині, Чехії, США, Німеччині) кров використовують як інгредієнт для виробництва кров'яних ковбас, пудингів, паштетів, кров'яних консервів. В Угорщині суху кров або формені елементи вводять у м'ясні вироби при виготовленні паштетів, виробів з печінки. В кондитерській промисловості освоєно виробництво печива з додаванням сухої крові і какао. Завдяки цьому печиво набуває приємного королю і підвищується його біологічна цінність. У Німеччині плазму крові великої рогатої худоби використовують для отримання штучної ікри.

У США для інтенсифікації кольору в гель, отриманий з соєвого білка, що використовується при виробленні ферментованої ковбаси, додають кров у кількості 2 %. У Данії розроблено кілька нових рецептур ковбасних виробів з додаванням емульсії з крові і формених елементів: сосиски віденські, паштет ліверний, сосиски сервелатні.

В Угорщині світлий харчовий альбумін використовують як вологоутримуючу речовину у виробництві сирних кремів, плавлених сирів. У хлібопекарській промисловості застосування світлого харчо-

вого альбуміну дозволяє збільшити вихід окремих виробів, підвищити термін зберігання та біологічну цінність продукції. Порошок гідролізату білків плазми крові додають у приправи до страв і в супові концентрати, частково замінюючи ним глютамінат натрію. В кондитерській промисловості світлий харчовий альбумін може повністю замінити яйця і яєчний білок при виробництві лікувальних виробів для людей, організму яких протипоказані яйця. Проводять роботи з виробництва косметичних виробів для обробки волосся, шкіри та нігтів, використовуючи при цьому світлий харчовий альбумін [29, с. 107–108].

Щодо відходів молочної промисловості, то у світі пошуки вирішення питання повного та ефективного використання вторинних сировинних ресурсів молочної галузі йдуть у двох напрямках – використання ВСР у натуральному вигляді або отримання стійких, стабільних при зберіганні концентратів.

Так знежирене молоко в основному спрямовується на промислову переробку: США і Нідерландах – 100%, у Франції та Італії – близько 95%, у Великобританії та Німеччині – більше 85%, в Данії – до 70%. Із знежиреного молока виробляють питну молочну продукцію, напої, кисломолочну продукцію, молочні згущені консерви (з цукром і без нього), сухе знежирене молоко, казеїн та казеїнати. У Німеччині до 50% знежиреного молока висушують [29, с. 130].

У країнах ЄС частка знежиреного молока питного становить більше 25% ринку питного молока, в т. ч. у Франції – до 50%, у Великобританії – 30-40%, в США – до 47%. У деяких країнах знежирене молоко збагачують білковими добавками у вигляді казеїнатів, концентратів білків молока в комбінації зі смако-ароматичними наповнювачами.

Значні обсяги молочної сироватки в міжнародній практиці повертаються в натуральному вигляді молокоздатчикам для кормових цілей. У середньому у країнах ЄС повернення складає 45% від загальних ресурсів сироватки в т.ч. у Швейцарії – до 95%, в Великобританії та Фінляндії – 20-25%.

Найбільш поширеним способом переробки сироватки є сушіння. Суха сироватка використовується на харчові та кормові цілі. У США на сушіння надходить близько 60% ресурсів сироватки, а з них 55% використовується в хлібопекарській, кондитерській і молочній промисловості, для продуктів дитячого харчування. У Канаді розроблено технологію сухого напою з сухої молочної сироватки, знежиреного молока і сої [29, с. 131].

У міжнародній практиці для концентрування сироваткових білків та фракціонування молока в промислових масштабах використовується ультрафільтрація. Розроблено технологію виробництва м'яких сирів з молока, оброблено ультрафільтрацією. Ведуться розробки з використання методу ультрафільтрації при виробництві твердих і напівтвердих сирів.

Поширення отримало безперервно-потоків виробництво згущеного молока з використанням безсиропного способу введення цукру. Це найбільш прогресивний і економічний спосіб ведення виробництва. Висока інтенсифікація процесу, економія енергоресурсів через ліквідацію зупинок вакуум-апаратів; внесення цукру безсиропним способом, використання багатокорпусних вакуум-випарних установок та апаратів для теплової обробки з високою регенерацією тепла дозволяють знизити собівартість готової продукції та підвищити продуктивність праці [29, с. 132].

Компанією INSTA-PRO (м. Де Мойн, штат Айова, США) розроблений та впроваджений в ряді країн (США, Канада, Польща та ін.) спосіб переробки відходів птахівництва та тваринництва, в основі якого лежить технологія сухої екструзії [24]. Метод сухої екструзії INSTA-PRO як єдине джерело нагріву використовує тертя. Процес сухої екструзії займає менше 30 секунд, але за цей час сировина має достатньо часу пройти кілька стадій обробки: *теплову*, в результаті чого підвищується перетравність поживних речовин, підвищуються смакові якості продукту, знищується або зменшується до прийнятнього рівня токсини бактерій, грибків та плісень. Короткочасна дія температури здійснює мінімальний вплив на якість білка – перетрав-

ність протеїну становить 90%, засвоюваність лізину – до 88%; *стерилізацію, знезаражування* – під впливом температури та напруги хвороботворні мікроорганізми, грибки, пліснява повністю знищуються; *збільшення обсягу* через розрив стінки кліток (в тому числі й жирових), руйнування структури гранул і розриву молекулярного ланцюга крах малу, що в свою чергу підвищує енергетичну цінність продукту; *подрібнювання, змішування* задля однорідності продукту; *зневоднення* на 50% від вихідної вологи; *стабілізацію* – висока температура і тиск нейтралізують дію ферментів, що сприяє значному збільшенню термінів зберігання готової продукції.

Кінцева продукція в результаті екструзії може бути випущена як повноцінний корм або як інгредієнт для включення в найрізноманітніші раціони.

В Англії та США відходи птахівництва використовуються як екологічно чисте паливо для обігріву приміщень та отримання електроенергії. З метою захисту навколишнього середовища, особливо водних ресурсів, від надлишкового азоту, фосфору і калію в деяких штатах США заборонено удобрювати землі пташиним послідом. В зв'язку з цим запропоновано спосіб перетворення його активованій вугіль, що застосовується як адсорбент для очищення води в фермерських господарствах, особливо в районах з несприятливою екологією [34, с. 24]. Окрім того, в Англії пташиний послід знезаражують за допомогою мурашиної кислоти, додають мелясу і годують молодих бичків. В Канаді перед годування тварин навозом його попередньо змішують з соломом, після чого суміш засіюють спорами грибів, в результаті цих операцій отримується високобілковий корм, який є придатним до їжі тваринам [27].

Переробка курячого посліду та гною з метою отримання біогазу є на сьогоднішній день одним з найбільш перспективних напрямків переробки. Сьогодні біогаз це один з перспективних альтернативних джерел отримання енергії. Видобування енергії відбувається шляхом використання особливих біогазових установок, які виробляють електрику, тепло та високоякісні добрива. На більшості тваринниць-

ких підприємств біогазова установка побудована з метою отримання саме цих ресурсів. Однак крім цього вилучений та очищений біометан може використовуватися і для заправки автомобілів. При цьому собівартість одержуваної енергії та добрив дуже низька.

Ще один приклад ефективного використання відходів тваринництва. Так, всі відходи із скотобоєнь Центру Сонгаю у Західній Африці, розміщеному в Порто-Ново, складаються у визначеному місці, оточеному водними каналами, зарибленими коропом. Відкрита поверхня вкрита величезною сіткою так, щоб туди не могли залітати птахи. Однак розмір петель сітки достатній для того, щоб через неї могли пролітати голодні мухи. Мухи швидко розмножуються на відходах скотобійні, що не придатні для подальшого використання. Цей «банкет» для мух перетворює територію на величезну ферму для виробництва личинок з продуктивністю – близько однієї тонни личинок на місяць. Всі мухи злітаються на те, що є для них поживою, безпосередньо поїдаючи її та відкладаючи велику кількість личинок. Потім наполовину компостовані відходи збризкуються водою, щоб личинки могли впливати на поверхню – і їх можна було легко зібрати [23, с. 21].

Що можна робити з личинками? Основне використання у місцевій економіці – недорогий корм для риби та перепелів. І яйця перепела, і риба є прекрасними харчовими продуктами для населення. Однак ферменти личинок – велика комерційна цінність, адже вони мають лікарські властивості – загоюють рани та стимулюють ріст клітин, які синтезують колаген. Як вилучити ферменти з личинок, зберігши при цьому їх як корм для риби та перепелів? Блискуче просте рішення: личинки самі виділяють ферменти, якщо їх помістити в солону воду. Ці ферменти, в свою чергу, сприяють швидкому природному загоєнню ран. З одного боку, біохімічний склад личинок демонструє очевидні лікарські властивості, з іншого, за новою гіпотезою, ферменти можуть створювати ледве помітний електричний імпульс, проте поки що його не вдалось виміряти через відсутність відповідного обладнання. Цей імпульс стимулює регенерацію клітин

та сприяє загоєнню. Отже, личинки сприяють загоєнню ран ще й завдяки фізичним явищам – електриці та магнетизму [23, с. 22].

Заслуговує також на увагу використання жителями Готланду, невеликого острова в центрі Балтійського моря, переробки зерна. Готландська броварня забезпечує місцеве населення першокласним пивом, а відходи зерна, що використовується в процесі пивоваріння, відправляються в місцеву пекарню, де з них випікають хліб. Це приклад перетворення відходів одного процесу на сировину для іншого. Задіюючи те, що доступно на місцевому рівні, використовуючи каскадування поживних речовин та передові ідеї, громадяни Готланду сформували прекрасні моделі конкурентоспроможного бізнесу [23, с. 25].

У світі можна знайти й інші вражаючі приклади використання відходів сільськогосподарської продукції для отримання корисної продукції.

Японська корпорація «Ebara» під головуванням Хіроюкі Фуджіяма зайнялась розробкою стратегії «безвідходності», згідно з якою нічого не повинно викидатися. Все, навіть звичайне сміття, повинне цінитися. Корпорація профінансувала та підтримала професора Йосіхіто Шіраї з Технологічного інституту Кюсю з метою знайти спосіб виробництва пластмаси, використовуючи логіку каскадування поживних речовин та енергії. Професор та його команда винайшли метод, який передбачає використання плісеневого гриба для перетворення крохмалю, що міститься в харчових відходах ресторанів, у полімолочну кислоту за температури навколишнього середовища. Фактично вони розробили технологію виробництва пластику з кухонних відходів! А цей вид пластику легко піддаватиметься розкладанню під дією мікроорганізмів. Хоча цей матеріал є сільськогосподарським, а отже, відновлюваним, він ніколи не буде «з'їдати» основні продукти харчування, порівняно із зерном, яке використовували для виробництва біопалива або пластику, що піддається біологічному розкладанню. Як наслідок – сміття перестає накопичуватися на звалищах, де виділяє газ метан [26, с. 10].

Лідери сфери виробництва мийних засобів мають можливість досягти подібного успіху, запустивши виробництво мила та мийних засобів, які розкладаються під дією мікроорганізмів. Отримані з цукру сурфактанти (алкіловані поліглюкози), які в основному використовуються у фармацевтичній промисловості, є ідеальною альтернативою мила, виготовленого із пальмової олії. Ще один варіант – використання Д-лімонену, який отримують із шкірки цитрусових, котрий міг би стати прекрасним заміном різноманітних агресивних засобів для чищення. Якщо промисловість відмовиться від використання хімікатів та воску для продовження терміну зберігання фруктів при транспортуванні, то це «сміття» (відходи виробництва цитрусового соку) зможе використовуватися як корм для тварин або ж як джерело пектину (агент, що утворює желе) та для виробництва зеленого мила, яке піддається біологічному розкладанню [26, с. 10].

Наразі в світі накопичений достатньо великий досвід з використання рослинних відходів сільськогосподарського виробництва, в першу чергу соломи, в енергетичних цілях. Визнаним лідером цього сектору біоенергетики є Данія, де з щорічно утворюваних ~6 млн. т соломи близько 1,5 млн. т спалюються для виробництва енергії (~17 ПДж/рік). Перші котли на малих тюках соломи почали випускатися й впроваджуватися в країні ще у 1970-х роках після першої нафтової кризи. Пізніше з'явилися котли для великих й круглих тюків. Впровадження котлів з високим ККД й низьким рівнем викидів шкідливих речовин стимулювалося державною субсидією. Вона була уведена Датським Енергетичним Агентством у 1995 р. для котлів потужністю до 200-400 кВт і діяла більше 10 років. За рахунок субсидії власнику котла відшкодовувалося до 30% його вартості, якщо ККД котла й рівень емісії забруднюючих речовин відповідали певним нормам.

На сьогодні в Данії працює більше 10 тис. фермерських котлів на соломі (0,1-1,0 МВт) та близько 55 котельних в системі централізованого теплопостачання (0,5-12 МВт). Крім того, 8 ТЕЦ (2-28 МВт) й 4 електростанції разом із соломою використовують деревну тріску,

ТПВ або викопні палива (вугілля, природний газ). Найкрупнішою за обсягом споживання соломи (170 тис. т/рік) є електростанція Fyn 35 МВт. Солома, головним чином, великі тюки, доставляється на ТЕС вантажівками з причепом, радіус постачання – 20-160 км. Зола від спалювання соломи передається компанії, що виробляє органічні добрива, або фермерам для розсіювання на полях. Невикористаний залишок золи вивозиться на звалища.

У Великобританії (Ely) працює одна з найпотужніших в світі електростанцій на соломі – 38 МВт. Солома зернових культур, об'ємом близько 200 тис. т/рік, є основним паливом цієї ТЕС. До 10% загального обсягу палива складають також інші види біомаси та природний газ [8, с. 4].

У Польщі використання соломи для виробництва енергії розпочалося ще у 1990-х роках. Поштовхом було скорочення поголів'я худоби, в результаті чого утворився надлишок соломи у 8 млн. т/рік. Наразі в Польщі працюють близько 100 котлів малої потужності (~100 кВт) на соломі й більше 40 невеликих та середніх котелень в системі централізованого теплопостачання (0,5-7 МВт).

Рослинні сільськогосподарські відходи широко застосовуються в Європі та Північній Америці також для виробництва твердого біопалива. Так, гранули з соломи виробляються в Литві (Baltic Straw), Великобританії (Straw Pellets Ltd, Agripellets Ltd), Естонії (BJ TOOTMISE OÜ), Польщі (Widok Energia S.A.), Канаді (Semican), США (PowerStock); брикети з соломи – в Естонії (BaltPellet OÜ), Данії (C.F. Nielsen A/S), Канаді (Omtec), Литві (Baltic Straw) та інших країнах. Американські компанії Next Step Biofuels, Pellet Technology USA й PowerStock пропонують на ринку гранули з відходів виробництва кукурудзи на зерно [8, с. 5].

У зернопереробній промисловості продукція з ВСП зазвичай додається в хліб та хлібобулочні вироби.

Основними тенденціями у зміні асортименту хліба у міжнародній практиці є: розширення асортименту сортів хліба, які мають високий рівень баластних речовин, достатній рівень білкових речо-

вин і знижену калорійність. Розроблено велику кількість рецептів виробництва хліба, де вміст баластних речовин (клітковини) значно перевищує вміст їх в цілому зерні за рахунок додавання пшеничних і соєвих висівок подрібненого і цілого зерна (20 % від маси борошна).

Результати досліджень фізіологів показали, що хліб, випечений з борошна, отриманого з цільного зерна і борошна з додаванням баластних речовин (висівок) при його споживанні в кількості 300-400 г на добу не призводить до надмірної ваги за рахунок зниження калорійності і істотно покращує травлення. При цьому час проходження їжі по шлунково-кишковому тракту зменшується майже в 2 рази (70-75 годин – для хліба з борошна вищих сортів, 40-45 годин – для темного хліба з баластними речовинами) [29, с. 143].

Відносно невеликий термін зберігання відходів виробництва пивоварної промисловості створює низку проблем для їх реалізації. Тому в міжнародній практиці ведеться пошук найбільш раціональних шляхів їх використання. Простежуються такі напрями робіт:

- використання відходів пивоваріння у власному виробництві в процесах вирошування солоду і пивоваріння;
- підвищення харчової цінності відходів пивоварного виробництва, що використовуються на корм тваринам, шляхом гідролізу полісахаридів, які важко засвоюються;
- підвищення харчової цінності вуглевмісних відходів, що йдуть на кормові цілі, шляхом додавання білка мікробного походження, мінеральних солей, органічних сполук (пептидів, амінокислот та ін.) і зневоднення;
- виробництво антибіотиків та інших біологічно активних речовин як кормів або добавок у корми птиці і молодняку;
- виробництво харчового білка, амінокислот, фармацевтичних препаратів, косметичних і парфумерних добавок.

В Японії використовується спосіб отримання кормів з відходів пивоварного виробництва або стічних вод, який полягає в тому, що до відходів або стічних вод додають сухий порошок, що містить мікроби, здатні їх зброджувати і розкласти з утворенням осаду. До

отриманого осаду додають речовину, що регулює його вологість, і сухий порошок для повторного бродіння і отримання кормів. Спосіб дозволяє отримувати корисні продукти з відходів і стічних вод, запобігаючи тим самим забрудненню навколишнього середовища [29, с. 164].

Вже неодноразово наголошувалося, що однією з гострих проблем у розвитку економіки держав світу продовжує залишатися нераціональне поводження з ресурсами та відходами АПК. Візьмемо для прикладу цукор, який в основному виробляється із цукрової тростини. Вміст цукру в цукровій тростині становить близько 10-15%. Отже, кожна тонна виготовленого цукру становить маленьку частину всієї біомаси. Решта, відходи, відомі як вижимки, зазвичай, піддаються спалюванню. Природні системи рідко використовують вогонь як джерело енергії, тоді як люди використовують вогонь постійно. Спалювання вичавок є дешевим та доступним джерелом енергії, але єдиним компонентом, який дійсно генерує енергію, є лігнін. Решта, що складається з геміцелюлози та целюлози, утворює величезні викиди вуглецю, тому що ці речовини горять, не виділяючи корисного тепла [23, с. 27].

Якщо почати використовувати ці вижимки у виробництві паперу, паперових виробів і картону, розпочавши з невеликих обсягів, то можна отримати значно кращий результат. Навіть якщо ці тропічні волокна не задовольняють сучасну управлінську модель у ланцюгу постачання, яка спирається на масивні світові насадження сосни та евкаліпту, швидкий підрахунок дає деякі вражаючі цифри. При річному показнику, що складає від 15 до 30 тонн з акру, вижимки забезпечують 100-200 тонн волокна, тоді як найбільш швидкорослій сосні потрібно сім років для досягнення зрілості. Щодо волокна, то цукрова тростина легко перевершує об'єм, що дають дерева, котрі ростуть в умовах помірною клімату.

Варто погодитися з Г. Паулі, що можливість використання того, що утворене відновлюваним способом, та створювати конкурентоспроможні галузі промисловості. Автор занепокоєний нераціональніс-

ттю промислової логіки, що базується на використанні лише цукру із цукрової тростини й спалює вижимки, незважаючи на шкоду, що завдається емісіями карбону. Є і багато інших прикладів. Збір врожаю кавових зерен вражає обсягом відходів – 99,8% загальної біомаси [26, с. 27].

Таким чином, світові тенденції поводження з відходами АПК свідчать про зміну акцентів щодо їх використання, а саме про перехід на безвідходне виробництво, що забезпечує комплексну переробку агропромислових відходів, досягнення економічної, екологічної та соціальної ефективності.

Проблема відходів АПК в Україні вимагає вироблення на неї нового бачення, основні положення якої полягають в такому:

- відходи АПК слід розглядати як джерело вторинних матеріальних та енергетичних ресурсів;
- потрібно мінімізувати утворення відходів АПК в процесі виробництва і споживання ефективними методами;
- необхідно забезпечити максимальне перероблення та утилізацію відходів АПК, впроваджуючи максимально ефективні технології поводження з відходами (безвідходні та маловідходні);
- на кожному етапі виникнення відходів АПК необхідно визначати методи багаторазового використання природних ресурсів (рецикляції) і рециклінгу отриманих відходів;
- управління відходами АПК необхідно починати з планування видобутку природних ресурсів, як сировини для отримання матеріалів і продовжувати при проектуванні всього життєвого циклу отриманої корисної продукції.

Важливого значення набуває нині вплив держави на запровадження безвідходного виробництва в АПК. Ефективне державне регулювання такого виробництва необхідне для подолання кризових явищ у сфері поводження з відходами та забезпечення подальшого інтенсивного розвитку агропромислового виробництва.

Формування ефективної державної політики поводження з відходами, створення та забезпечення належного функціонування зага-

льнодержавної системи збирання, знешкодження і екологічно безпечного видалення відходів та істотне обмеження на цій основі шкідливого їх впливу має бути віднесено до найбільш невідкладних завдань – навіть в умовах відносної обмеженості економічних можливостей як держави, так і основних суб'єктів процесу утворення відходів [19, с. 4]. Таким чином, вкрай важливими є вискоєфективні важелі та стимули з боку держави, що спонукали б суб'єктів господарювання усіх рівнів до бережливості та впровадження безвідходних технологій.

Державна регуляторна політика в сфері розвитку безвідходного агропромислового виробництва, ґрунтуючись на положенні Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 2003 р., повинна відповідати таким принципам:

- доцільності – обґрунтована необхідність державного регулювання господарських відносин з метою вирішення економіко-еколого-соціальних проблем поводження з відходами АПК;
- адекватності – відповідність форм та рівня державного регулювання господарських відносин потребі у вирішенні існуючих економіко-еколого-соціальних проблем поводження з відходами АПК та ринковим вимогам з урахуванням усіх прийнятних альтернатив;
- ефективності – забезпечення досягнення внаслідок дії регуляторного акта максимально можливих позитивних результатів за рахунок мінімально необхідних витрат ресурсів суб'єктів господарювання, громадян та держави;
- збалансованості – забезпечення у регуляторній діяльності балансу інтересів суб'єктів господарювання, громадян та держави;
- передбачуваності – послідовність регуляторної діяльності, відповідність її цілям державної політики, а також планам з підготовки проектів регуляторних актів, що дозволяє суб'єктам господарювання здійснювати планування їхньої діяльності;
- прозорості та врахування громадської думки – відкритість для фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань дій регуляторних органів на всіх етапах їх регуляторної діяльності, обов'язковий розгляд

регуляторними органами ініціатив, зауважень та пропозицій, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами, їх об'єднаннями, обов'язковість і своєчасність доведення прийнятих регуляторних актів до відома фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань, інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності.

Державне регулювання розвитку безвідходних технологічних систем АПК неможливе без належного нормативно-правового закріплення. За відсутності такого закріплення гальмується створення дієвої інфраструктури поводження з відходами АПК, що в свою чергу призводить до непомірного накопичення відходів й негативних соціально-економічних та екологічних наслідків.

На необхідності удосконалення нормативно-правової бази поводження з відходами, в тому числі агропромисловими, наголошується багатьма вченими. Так, В. С. Міщенко, В. Г. Виговська, присвятивши окреме дослідження проблематиці вдосконалення організаційно-економічного механізму поводження з відходами в Україні, відзначають, що законодавством України у сфері поводження з відходами визначено основні принципи, вимоги і правила щодо безпечного поводження з ними, створено нормативно-правову базу, що регламентує організаційно-економічні засади відповідної діяльності. До головних інструментів віднесено встановлення лімітів на утворення і розміщення відходів, запровадження платежів за їх розміщення, введення економічних преференцій щодо діяльності із утилізації і мінімізації утворення відходів та деякі інші [19, с. 4].

Проте діючий організаційно-економічний механізм, його відповідні нормативно-правові передумови виявилися недостатньо, а точніше – зовсім неефективними, щоб переломити негативні тенденції. Зокрема, система платежів не стала справжнім важелем впливу на утворювачів відходів. Збори за розміщення не забезпечили необхідної акумуляції коштів. Унаслідок цього не отримати реалізації заходи з організаційно-економічного забезпечення створення загальнодержавних і регіональних джерел цільового фінансування [19, с. 4].

Відзначимо, що загальні засади використання відходів як вторинної сировини містяться в Законі України «Про відходи» від 1998 р., Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відходів» від 2002 р. та ін. Однак наявне нормативно-правове врегулювання питань використання відходів як вторинної сировини обмежується лише певними видами відходів (макулатура, гумові, полімерні відходи тощо), до яких відходи АПК не віднесено, що актуалізує необхідність подальшої розробки правових актів щодо поводження з агропромисловими відходами як вторинними ресурсами. У зв'язку з цим слід звернутися до прикінцевих положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відходів» від 2002 р., що закріплюють необхідність розроблення Кабінетом Міністрів України відповідних проектів законодавчих актів, які регулювали б та стимулювали господарську діяльність у сфері поводження з вторинними матеріальними ресурсами.

Наразі низка законних та підзаконних нормативно-правових актах України встановлює необхідність впровадження безвідходних технологій та безвідходного виробництва у різних сферах:

– Державні санітарні правила планування та забудови населених пунктів, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 червня 1996 р. (пп. 8.9, 8.15).

– Закон України «Про відходи» від 5 березня 1998 р. (ст. 18).

– Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затверджені Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. (III. Стратегія і тактика гармонійного розвитку виробничого та природоресурсного потенціалу).

– Концепція поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 р. (п. 4 Впровадження).

– Постанова Верховної Ради України «Про стан виконання законодавства у сфері поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення» від 6 жовтня 2005 р. (п. 5).

– Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 р., схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р.

– Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків», затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 16 січня 2008 р. (1.7. Чисте та безпечне довкілля).

– Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. (розд. 3).

– Державна програма розвитку внутрішнього виробництва, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 р. (Додаток 1 до Програми).

– Рішення Ради Національної Безпеки і Оборони України «Про комплекс заходів щодо вдосконалення проведення моніторингу довкілля та державного регулювання у сфері поводження з відходами в Україні» від 25 квітня 2013 р. (п. 3.2).

– Концепція Загальнодержавної програми поводження з відходами на 2013-2020 роки від 3 січня 2013 р.

– Середньострокові пріоритетні напрями інноваційної діяльності галузевого рівня на 2017 – 2021 роки», додаток до Постанови Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2017 р. (VI. Широке застосування технологій більш чистого виробництва та охорони навколишнього природного середовища).

– Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року від 8 листопада 2017 р.

Підкреслимо, що вищезазначені документи містять положення про необхідність впровадження безвідходних схем у виробництвах різних галузей. Зауважимо, що Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2009 р. була схвалена Концепція Державної цільової економічної програми впровадження в агропромисловому комплексі новітніх технологій виробництва сільськогосподарської

продукції на період до 2016 року, яка передбачала з метою забезпечення підвищення ефективності і конкурентоспроможності аграрного виробництва створення випробувально-демонстраційних комплексів технологій та обладнання для екологічно безпечних безвідходних ферм (молочних, свинарських і птахівницьких). Однак це Розпорядження втратило чинність від 29 вересня 2010 р.

Необхідність розробки нових безвідходних технологій та їх впровадження з метою раціонального використання мінерально-сировинних ресурсів, запобігання та зниження забруднення навколишнього середовища, ресурсозбереження передбачено у низці міжнародних угод України: Угоді між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у галузі охорони навколишнього середовища та територіального розвитку від 13 лютого 1992 р. (ст. 2); Угоді між Урядом України і Урядом Республіки Білорусь про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища від 16 грудня 1994 р. (ст. 2); Угоді між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища від 24 січня 1994 р. (ст. 3); Угоді між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Узбекистан про співробітництво у галузі охорони довкілля та раціонального природокористування від 19 лютого 1998 р. (ст. 2); Угоді між Урядом України та Урядом Держави Ізраїль про співробітництво в галузі сільського господарства від 30 березня 2007 р. (ст. 2).

Окрему увагу слід звернути на зобов'язання України у сфері поводження з відходами, в тому числі сільськогосподарськими, у зв'язку з ратифікацією Угоди про асоціацію з Європейським Союзом від 2014 р. Міністерство економічного розвитку і торгівлі визнало необхідність структурних економічних змін; одним із проявів цього стала розробка концепції для стратегії зеленої економіки – такої, що просуває необхідні для переходу до більш енергоефективного і екологічно безпечного виробництва структурні зміни [25].

У зв'язку з цим була розроблена Стратегія поводження з відходами сільського господарства, загальна мета якої полягає у забезпе-

ченні основи для ефективної, економічно вигідної та безпечної системи поводження з відходами сільського господарства України для стабілізації і, в кінцевому підсумку, усунення негативного впливу виробництва сільськогосподарських відходів на навколишнє середовище та здоров'я людини [25].

Підхід до стратегії з управління сільськогосподарських відходів переслідує такі цілі:

- встановити відповідність у визначенні видів відходів між національним законодавством та законодавством Європейського Союзу;
- створити акцент з управління відходами на інтенсивних об'єктах тваринництва;
- створити вимоги щодо поводження з відходами сільського господарства в сільських громадах;
- сприяти використанню біомаси сільськогосподарських відходів для виробництва енергії;
- визначити технічні вимоги для зберігання і обробки різних категорій сільськогосподарських відходів;
- чітко визначити та розподілити ролі і обов'язки компетентних органів і різних зацікавлених сторін;
- визначити ефективні механізми контролю і забезпечення дотримання вимог;
- підвищити інформованість населення у сфері управління сільськогосподарськими відходами.;
- встановити відповідність у визначенні видів відходів між національним законодавством та законодавством Європейського Союзу;
- забезпечити направлення з управління відходами на інтенсивних об'єктах тваринництва;
- визначити вимоги щодо поводження з відходами сільського господарства в сільських громадах;
- сприяти використанню біомаси сільськогосподарських відходів для виробництва енергії;

– визначити технічні вимоги для зберігання і обробки різних категорій сільськогосподарських відходів [25].

Для ефективного функціонування безвідходного виробництва в АПК необхідним є чітке нормативно-правове врегулювання такого виробництва з метою:

– розширення залучення відходів АПК у господарський обіг як сировини, матеріалів, енергоресурсів;

– раціонального використання і заощадження первинних природних ресурсів;

– розмежування прав, обов'язків, відповідальності з питань відходів АПК між різними суб'єктами господарювання;

– реалізації державної політики ресурсозбереження шляхом встановлення вимог щодо поводження з відходами АПК як вторинною сировиною;

– досягнення комплексного економіко-еколого-соціального ефекту, що виражається не лише в отриманні прямого приросту вартості агропромислової продукції за рахунок використання відходів в конкретній ланці матеріального виробництва, але й соціальних, економічних, екологічних переваг у невиробничій сфері та суміжних сферах (скорочення соціальних втрат населення, збереження ресурсного потенціалу, екології);

– упорядкування та посилення нормативно-правового регулювання сфери безвідходного виробництва АПК.

З цією метою слід прийняти нормативний акт, що регулював би особливості впровадження та функціонування безвідходних технологічних систем агропромислового виробництва, запроваджував специфічний механізм економічного стимулювання з урахуванням особливостей сфери АПК.

Отже, ситуація, що склалася в Україні, є наслідком довготривалого ставлення до проблеми відходів як до другорядної – на державному й місцевому рівнях.

Слід наголосити, що рішення практичних завдань щодо раціонального використання відходів як вторинних ресурсів має переважно

зосереджуватися на регіональному рівні. Сьогодні внаслідок недооцінки ролі вторинної сировини в природно-ресурсний потенціал регіону, недостатньою інформованості та відсутність маркетингу вторинних ресурсів, зневаги соціальними (наприклад, створення додаткових робочих місць) та екологічними факторами (поліпшення стану навколишнього середовища), а також в деякій міру безгосподарності значна частина відходів, які можуть бути використані як матеріальні та енергетичні ресурси, втрачається [18, с. 49].

Без державного регулювання і бюджетної підтримки існування безвідходних технологічних систем агропромислового виробництва та загалом розвиток АПК неможливі. В нинішніх умовах агропромислові виробництва потребує оновлення. Якнайширше впровадження безвідходних технологій в сферу АПК є одним із дієвих кроків у цьому напрямку. Існуючі механізми державного регулювання наразі не в змозі забезпечити достатні темпи такого оновлення. Державі з метою забезпечення ефективності функціонування безвідходних технологічних систем АПК доцільно:

- виявляти резерви ресурсозбереження за рахунок використання відходів АПК та максимально можливо використовувати їх ресурсний потенціал;
- поліпшувати організацію збирання, заготівлі, зберігання, транспортування й використання відходів АПК як вторинної сировини;
- посилити стимулювання розвитку безвідходних технологічних систем в АПК шляхом реалізації бюджетних програм державної підтримки створення таких систем;
- створити сприятливі умови для організації на підприємствах України безвідходних виробництв з урахуванням провідного іноземного досвіду;
- підвищити дієвість системи інженерно-технічного забезпечення безвідходного агропромислового виробництва, зокрема за рахунок удосконалення її організації та управління;
- удосконалити системи обліку та звітності щодо відходів АПК;

- здійснити превентивні заходи щодо неконтрольованого експорту відходів АПК;
- формувати вторинну ресурсну базу на ринку вторинних ресурсів;
- запровадити практику періодичного перегляду технологій агропромислового виробництва.

Широке впровадження в практику господарювання безвідходного агропромислового виробництва європейського рівня у найближчому часі є не простим завданням. Проте забезпечення належного державного регулювання у цій сфері та створення відповідних організаційно-економічних передумов є важливим кроком у вирішенні комплексу економічних, екологічних, соціальних проблем сталого розвитку України.

Підсумовуючи відзначимо. Виклики сьогодення потребують створення безвідходного агропромислового виробництва високої економічної ефективності із взаємопов'язаними етапами, спрямованими на досягнення кінцевих результатів. Завдання запровадження безвідходних виробництв полягає у створенні замкнутих циклів виробництва з рециркуляцією сировинних матеріалів, коли кожна кінцева ланка одного виробництва слугує початковою ланкою наступної, в результаті чого в зовнішнє середовище не надходить відходів й мінімізуються негативні наслідки для природнього середовища.

Безвідходна модель виробництва може здатися ідеальною конструкцією, але окремі виробництва в Україні вже успішно функціонують та впевнено почуваються на ринку. Звичайно, забезпечення безвідходності потребує вирішення великого комплексу вельми складних технологічних, конструкторських та організаційних завдань, заснованих на використанні новітніх науково-технічних досягнень. На сьогоднішній день, сучасні багатофункціональні агропромислові підприємства мають у своєму розпорядженні значну базу для того, щоб забезпечити виробництво, завдяки якому вдосконалюється використання сировинних вторинних ресурсів. Людство має прямувати до мінімізації обсягів відходів, забезпечувати їх комплексну

переробку та безпечні для навколишнього середовища системи знешкодження або зберігання.

Безвідходне агропромислове виробництво передбачає таку організацію виробництва, що забезпечує повне використання всіх корисних компонентів, що містяться у вихідній сировині, і мінімально допустиме забруднення навколишнього середовища з метою досягнення максимально високого рівня економіко-еколого-соціальної результативності виробництва в АПК. Отже функціонування безвідходного агропромислового виробництва спрямоване на досягнення триєдиної мети: по-перше, максимально і комплексно витягувати всі цінні компоненти сировини, перетворюючи їх в корисні продукти; по-друге, усувати або зменшувати шкоду, нанесену навколишньому середовищу в результаті викидів виробництва; по-третє: забезпечувати соціальну ефективність агропромислового виробництва.

У сучасних умовах економічні перетворення в Україні повинні узгоджуватися з інтеграційними процесами у світовій економіці, з її прогностичними оцінками. Україна має визначити і постійно уточнювати свою перспективу, місце і роль в інтеграційних процесах по відношенню до США, ЄС, інших держав та міжнародних організацій [11]. Проведення системних реформ в агропромисловому комплексі України з урахуванням іноземного досвіду, зокрема щодо безвідходних виробництв, має забезпечити технологічне переоснащення агропромислової сфери й перетворення її на ефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому й зовнішньому ринках сектор економіки.

Література

1. Антонов А.В. Материалосберегающие и безотходные технологии / А.В. Антонов. – М. : Знание, 1989. – 62 с.
2. Балацкий О.Ф. Экономика безотходных производств / О.Ф. Балацкий, В.В. Волошин. – К.: Знание, 1983. – 43 с.

3. Безвідходне виробництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fiz-cultura.ucoz.ua/news/25_bezvidkhodne_virobnictvo/2015-04-13-2483.
4. Безотходная технология / Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Техника». – № 11. – М.: Знание, 1983. – 64 с.
5. Безотходная технология в промышленности / Б.Н. Ласкорин, Б.В. Громов, А.П. Цыганков, В.Н. Сенин. – М. : Стройиздат, 1986. – 160 с.
6. Безотходные технологические схемы химических производств / М.И. Киевский, В.Н. Евстратов, А.Г. Ратманов. – К.: Техніка, 1987. – 121 с.
7. Бьерке Л.Л. Чистое производство и Энергоэффективность. Норвежская модель / Л.Л. Бьерке. – Херсон : Издательство ХТТП, 2014 . – 120 с.
8. Гелетуха Г.Г., Железна Т.А. Перспективи використання відходів сільського господарства для виробництва енергії в Україні / Г.Г. Гелетуха, Т.А. Железна [Електронний ресурс] // Аналітична записка. БАУ. – 2014. – № 7. – 33 с. – Режим доступу: http://www.journal.esco.co.ua/industry/2014_11_12/art0160.pdf.
9. Громов Г.Б. Охрана природы и воспроизводство природных ресурсов / Г.Б. Громов, В.А. Зайцев, Б.Н. Ласкорин и др. / Итоги науки и техники. Серия «Охрана природы и воспроизводство природных ресурсов». – Т. 9 : Безотходное промышленное производство: основные принципы безотходных производств. – М. : ВИНТИ, 1981. – 217 с.
10. Декларация о малоотходной и безотходной технологии и использовании отходов // Химия и жизнь. – 1980. – № 4. – С. 25–28.
11. Державна програма розвитку внутрішнього виробництва від 12 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1130-2011-%D0%BF>.
12. Зайцев В.А. Малоотходные и безотходные процессы сегодня и завтра / В.А. Зайцев. – М.: Знание, 1987. – 32 с.

13. Зеркалов Д.В. Екологічна безпека та охорона довкілля / Д.В. Зеркалов. – Київ : Основа, 2012. – 514 с.
14. Кафаров В.В. Принципы создания безотходных химических производств / В.В. Кафаров. – М. : Химия, 1982. – 288 с.
15. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» (Проект) // Офіційний вісник України. – 2016. – № 24.
16. Лебедева М.И. Экология: Учеб.пособие / М.И Лебедева, И.А. Анкудимова. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2002. – 80 с. <http://knigi.link/ekologiya/maloothodnyie-bezothodnyie-tehnologii.html>.
17. Лебединский Ю.П. Ресурсосбережения и экология / Ю.П. Лебединский, Ю.В. Склянкин, П.И. Попов – К. : Изд. Политической лит., 1990. – 223 с.
18. Маковецкая Ю.М. Региональные особенности сферы обращения с отходами / Ю.М. Маковецкая // Отходы – вторичные ресурсы: управление, экономика, организация : коллективная монография : в 2 томах. – Сумы : Сумский государственный университет, 2013. – Том 2. – С. 49–70.
19. Міщенко В.С. Організаційно-економічний механізм поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення / В.С. Міщенко, Г.П. Виговська. – К.: Наукова думка, 2009. – 294 с.
20. Мовсесов Э.Е. Перспектива создания безотходной технологии на предприятиях титано-магниевого подотрасли / Э.Е. Мовсесов, Ю.М. Дмитриев / Переработка отходов, очистка стоков и газов титано-магниевого производства. Сборник статей. – Запорожье : Всесоюзный научно-исследовательский и проектный институт титана, 1980. – С. 5–11.
21. Обращение с отходами агропромышленного комплекса : возможности для Украины / IFC. World Bank Group. – Киев, 2013. – 32 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://documents.worldbank.org/curated/en/432161480319766>.

22. Основи екології: Підручник / За ред. К. М. Ситника. – К.: Вища шк., 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/5194022/>.
23. Паулі Г. Синя економіка: 10 років. 100 інновацій. 100 мільйонів робочих місць : доп. Рим. Клубу / Г. Паулі / ред. Л. Ярошенко; пер. А. Побережна; Фонд «Богдана Гаврилишина», Фонд «Скорочення ризиків». – К., 2012. – 353 с.
24. Переработка отходов животноводства и птицеводства методом «сухой» экструзии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://basu-rus.com/ru/info/articles/pererabotka-otkhodov-zhivotnovodstva-i-ptitsevodstva-metodom-sukhoj-ekstruzii.html>.
25. Програма сприяння зеленій модернізації української економіки. Національна стратегія поводження з відходами для України. Додаток 5: Відходи сільського господарства. Робочий документ. Київ, грудень 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://menr.gov.ua/files/docs/dod%205%20vidhody%20silsk%20gospodarstva.docx>.
26. Промышленная экология [Электронный ресурс] : учебное пособие / В.А. Зайцев. – Эл. изд.-М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. – 382 с.
27. Пути переработки отходов животноводства и птицеводства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.waste.org.ua/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=17>.
28. Склянкин Ю.В. Безотходная переработка сельскохозяйственного сырья : эколого-экономический аспект / Ю.В. Склянкин, С.Л. Стичинский. – К. : Урожай, 1988. – 168 с.
29. Технології поводження з відходами харчових виробництв : навч. посіб. для ВНЗ / Г.В. Крусір, Р.І. Шевченко, Я.П. Русева, І.П. Кондратенко, І.П. Крайнов; Одес. нац. акад. харч. технологій. – Одеса : Астропринт, 2014. – 400 с.
30. Тимофеев В.С. Принципы технологии основного органического и нефтехимического синтеза: Учеб, пособие для вузов / В.С. Ти-

- мофеев, Л.А. Серафимов. – 2-е изд., перераб. – М.: Высш. шк., 2003. – 536 с.
31. Утилизация отбросов и отходов : применение сельскохозяйственных и промышленных отбросов и отходов в качестве продуктов питания, кормовых средств, удобрений и технического сырья / А. Бруггини ; пер. с англ. С.Я. Дунаевского ; под ред. Б.М. Беркенгейма. – Москва ; Ленинград : Соцэкгиз, 1931. – 304 с.
32. Харлампович Г.Д. Индустрия охраняет природу / Г.Д. Харлампович, В.А. Попов, А.С. Семенов. – Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1988. – 188 с.
33. Экология производства химических продуктов из углеводородов нефти и газа. Учебник для вузов / П.С. Белов, И.А. Голубева, С.А. Низова. – М.: Химия, 1991. – 256 с.
34. Эрнст Л. Переработка отходов животноводства и птицеводства / Л. Эрнст, Ф. Злочевский, Г. Ерастов // Животноводство России. – 2004 (май). – С. 23–24.

РОЗДІЛ 7

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ ЕКОНОМІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Е.А. Кузнєцов, О.Р. Павлович

Сучасний період розвитку професійної системи менеджменту характеризується процесом перегляду, уточнення та навіть зовсім новим розглядом багатьох специфічних особливостей розвитку управлінської діяльності. Менеджмент починають системно досліджувати з позицій його основної ціннісної категорії, яка визначає менеджмент як виключно взаємодію людей в процесі виробничої, професійної та іншої діяльності. Саме менеджмент забезпечує розробку та практичне впровадження механізму дій в певній логічній послідовності, розрахованому режимі часу, необхідному технологічному використанні управлінських методів (інструментарію), системній мотивації усіх учасників управлінського процесу. Без механізму дій (менеджменту) любі завдання та плани залишаються на папері, або в голові, не маючи при цьому абсолютно ніяких умов для практичної оцінки та ефективної реалізації. Особливо це необхідно враховувати у законотворчій та практичній діяльності органів державної влади. Реальне своєчасне реформування суспільства починається і

ефективно закінчується в результаті системної професійної діяльності менеджменту.

Для розгляду науково-методичних засад формування механізму професіоналізації менеджменту економічної організації необхідно дослідити і технологічно визначити деякі передумови цього процесу. На нашу думку, практична реалізація даних передумов визначає результативність використання механізму дій (менеджменту) в цілому та його реальний вплив на ефективність соціально-економічних реформ в Україні.

Перше. Необхідно звернути увагу на те, що більшість авторів визначення менеджменту намагаються дати найбільш повну характеристику менеджменту і перераховують його певні ознаки. На нашу думку, такий підхід робить визначення менеджменту досить ємним, але водночас недостатнім. Тому виникає бажання зробити ще певне доповнення, що робить це визначення досить великим. Визначення повинно бути професійним і коректним, а також лаконічним. При цьому, визначення менеджменту повинно розкривати зміст і поняття управлінської діяльності. Зрозуміло, що визначень менеджменту може бути багато, кожне визначення буде направлено на певні ознаки системи менеджменту. На нашу думку, визначення менеджменту повинні йти від основного (базового) розуміння управлінського процесу поступово, за логічною лінією розвитку і професійного освоєння теорії та практики менеджменту до інших визначень менеджменту, які збагачують і доповнюють професійну характеристику управлінської діяльності [12, с. 23-30]. Так, визначення менеджменту, яке характеризує, на нашу думку, основну особливість сучасної управлінської діяльності, може бути представлено таким чином: *менеджмент – це система керівництва економічною організацією з метою отримання соціально-економічного результату діяльності в межах чинного законодавства.* Важливо відзначити, що менеджмент – це системне явище, обов'язково результативна діяльність, яка досягається в межах існуючого правового поля. Ці речі є принциповими не тільки для розвитку менеджменту, але й соціально-економічного прогресу суспільства. Наприклад, порушен-

ня чинного законодавства, що досить часто допускають підприємці, не створює сильних позицій для діяльності бізнесу щодо удосконалення існуючої законодавчої бази. Проста логічна схема: чинне законодавство повинно створювати найкращі умови для соціально-економічного розвитку країни, а якщо цього немає – необхідно його змінювати та розробляти нові закони, які будуть краще обслуговувати систему соціально-економічного розвитку суспільства.

Друге. В нашому визначенні менеджменту ми використали термін «економічна організація». Існує кілька підходів до визначення поняття організація. Перший з цих підходів формулює базове призначення економічних організацій та їх основну функцію в ринковій економіці. Як приклад, можна навести такі визначення.

1. Організація – це базовий каркас, який забезпечує єдність складних економічних організмів, а також їх високий рівень диференціації та комплексності. В економіці ця каркасна основа організації має точне визначення – розподіл праці та виділення спеціалізованих функцій діяльності.

2. Економічна організація представляє собою сукупність засобів, призначених для вимірювання продуктивності діяльності та мотивації персоналу.

3. У третьому підході організація розглядається як людська спільність і специфічне соціальне середовище взаємодії людей. Визначення, яке належить Ч. Барнарду, характеризує економічну організацію як групу людей, діяльність яких свідомо координується керівництвом для досягнення загальної мети або цілей спільної діяльності [1, с. 238].

На нашу думку, найбільш вдалим буде наступне визначення: економічна організація представляє собою свідомо координоване соціальне утворення з визначеними межами, розгортає свою діяльність на відносно постійній основі для досягнення загальної мети або цілей. Дане визначення дозволяє виявити деякі найбільш важливі характеристики економічної організації. Під словами «свідомо координовані» розуміється менеджмент, під «соціальним утворенням» –

те, що організація складається з груп або окремих людей, які взаємодіють між собою. Взаємодія членів груп передбачає необхідність в координації. Перевага організованих груп полягає в тому, що людина, яка входить до складу колективу, може більш успішно досягти своїх цілей, ніж та, що працює індивідуально.

Яка б не була вибрана позиція, визначення економічної організації досить сильно нагадує базові установки діяльності системи менеджменту. Фундаментальними характеристиками економічної організації виступають функції менеджменту, реалізація яких створює цілісність організму, його можливість зробити діяльність результативною та соціально значущою для суспільства [14, с. 30, 50-51]. Таким чином, економічна організація представляє собою єдиний, цілісний організм структурно-функціональної та операційно-виробничої діяльності персоналу організації, який працює для виконання спільного завдання в межах ресурсного потенціалу і спеціалізованих форм мотивації. Термінологічна доцільність використання категорії «економічна організація» пов'язана з сучасною необхідністю розширити об'єктну базу використання професійної системи менеджменту. Реальна результативність управлінської діяльності, глобальна конкурентна спроможність інституту менеджменту має бути влюбій організації, а більшість таких організацій мають ознаки саме економічної організації. Досить важливо, на кінець, почати враховувати соціальну і економічну результативність управлінських кадрів усіх рівнів в існуючих економічних організаціях. А враховуючи усі умови – визначити, що система менеджменту в цілому, яка не дає необхідний суспільству і організації результат повинна негайно бути замінена.

Третє. Враховуючи зростаючу потребу сучасного суспільства в переході до інноваційної економіки та формування механізмів управління знаннями, необхідно акцентувати увагу на дослідженні процесу взаємодії науки, аналітики і практики менеджменту з визначенням певних якісних стадій розвитку цього процесу. Раніше ми уже досліджували процес взаємодії науки, аналітики і практики менеджменту [14, с. 135-139]. Визначимо деякі основні особливості цієї взаємодії.

Процес взаємодії науки, аналітики і практики менеджменту є неоднорідним і має якісні стадії розвитку. Принципова логічна схема процесу пропонується така: відокремлення – «зближення – з'єднання 1-го рівня і інтеграція – з'єднання 2-го рівня і органічний синтез – інтегральність».

Необхідно звернути увагу, що кожна стадія характеризується як визначеним рівнем розвитку науки, аналітики і практики менеджменту, так і визначеним механізмом взаємодії.

Характеристика кожної стадії має своє значення для розуміння об'єктивності формування і розвитку професійної системи менеджменту та її результативності. Характер управлінських інновацій також має свої особливості на кожній стадії. Процес розвивається таким чином, що перші випадкові і хаотичні зв'язки переростають в зв'язки інтеграційної властивості. Далі поступово формуються якісні умови для органічного синтезу, де практика стає продовженням наукової діяльності, а наука стає продовженням практики. Інтегральність процесу додає умови нерозривного зв'язку, цільності і повної єдності науки, аналітики і практики менеджменту. Між стадіями проходить процес біфуркації, що дає можливість визначити розподіл елементів попередньої і наступної стадії.

Процес формування механізму взаємодії науки, аналітики і практики менеджменту визначається діяльністю аналітичних організацій менеджменту, тобто консалтингових структур. Консалтинг має свою специфічну сферу діяльності, а саме: шляхом пошуку інноваційних технологій менеджменту в сфері науки впроваджує їх у практику управлінської діяльності. Іншими словами, розвинута система консалтингового бізнесу є основною рушійною силою переходу з однієї стадії на іншу, більш високу, в процесі взаємодії науки, аналітики і практики менеджменту. Поступово консалтинг з ініціатора прогресу переростає в активного і компетентного дольового учасника різноманітних інноваційних проектів. Зрозуміло, що таке положення речей змушує консалтингові організації формувати свої нематеріальні активи високої якості, в першу чергу, завдяки професійній компетенції експертів, консультан-

тів, інших спеціалістів і, власне, самого менеджменту консалтингової організації. Консалтингові організації, використовуючи технології інноваційного менеджменту, створюють умови просування по стадіям механізму взаємодії науки, аналітики і практики.

Четверте. Визначимо також деякі особливості розвитку інноваційного менеджменту. Об'єктом дослідження інноваційного менеджменту виступає сама професійна система менеджменту. Це передбачає, в першу чергу, розвиток базових компонентів системи менеджменту, а саме: функцій і функціональних технологій, методів і управлінського інструментарію, структури та організаційного дизайну, а також каналів сучасних комунікацій. А предметом дослідження інноваційного менеджменту необхідно розглядати людський капітал організації, а точніше, технології руху до структурно-функціонального людського капіталу, який є основою якості нематеріальних активів і основним фактором конкурентоспроможності в постіндустріальному суспільстві. Структурно-функціональний людський капітал визначає організацію як єдине організаційне ціле. Позитивна динаміка і необхідна ротація, рівні компетенції, специфіка розподілу управлінських повноважень, адекватне ресурсне забезпечення – все це є рисами структурно-функціонального людського капіталу, а він сам є результатом ефективної роботи менеджменту економічної організації.

Прогрес у реалізації процесу взаємодії науки, аналітики і практики менеджменту визначається створенням умов для переходу до вищих стадій інтеграції, органічного синтезу та інтегральності професійної управлінської діяльності. Саме системно-інтегральні стадії об'єктивно формують соціально-економічні умови переходу до інноваційної економіки та її вищої форми – економіки знань. Проходить значний прогрес як окремо науки, аналітики і практики, так і механізмів їх взаємодії. Але теза про розвиток саме процесу взаємодії тут є пріоритетною. Зрозуміло, що безліч контактів науки, аналітики і практики менеджменту не можуть відразу потрапляти на вищі системно-інтегральні стадії взаємодії, але в умовах розвитку вищих стадій, проходження перших двох (відокремлення і зближення) буде

достатньо коротким за часом. При цьому, ефективність поточного технологічного циклу даної взаємодії не буде якісно знижуватись.

Таким чином, необхідно зробити наступні попередні висновки: – взаємодія науки, аналітики, практики менеджменту неоднорідний процес і потребує адекватних підходів для реалізації якісного зростання; – нововведення є результатом багатьох наук і сфер діяльності, але результативність і повнота інноваційного циклу є завданням для менеджменту; – формування структурно-функціонального людського капіталу і його професійні якості є ціллю діяльності менеджменту і головним фактором конкурентоспроможності постіндустріального суспільства; – зростає роль консалтингових організацій, професійна компетенція і авторитет яких значним чином визначає специфіку і якість процесу взаємодії науки, аналітики і практики менеджменту; – в розвитку даних процесів особливо важлива роль держави, насамперед, в створенні законодавчої системи, яка б сприяла формуванню інноваційної економіки і адекватних їй професійних моделей менеджменту.

П'яте. З метою досягнення ефективного соціально-економічного розвитку суспільства важливо розглянути концепцію і структурну побудову механізму професіоналізації управлінської діяльності. Саме професійний менеджмент формує ефективні механізми реалізації і створює комплекс необхідних процесів розвитку для досягнення поставленої мети [16, с. 19]. Якщо не будуть знайдені реальні механізми системно-інтегральної дії, тоді немає сенсу вести мову про розвиток процесу професіоналізації управлінської діяльності в Україні. Завжди управлінський процес реалізації базується на механізмах, які менеджмент використовує в якості основного засобу діяльності. Ця діяльність має бути підтримана державною, як головний пріоритет інноваційного розвитку сучасного суспільства.

Процес формування і дослідження механізму професіоналізації управлінської діяльності потребує уточнення – який саме механізм ми маємо на увазі. У цьому випадку класичним є трактування механізму, коли деяке початкове економічне явище спричиняє за собою ряд інших, причому для їх виникнення не потрібно додаткового імпульсу. Вони

слідують один за одним у певній послідовності і ведуть до деяких очевидних результатів. Такий підхід щодо механізму використовується багатьма авторами, які досліджують проблеми економічної теорії. У нашому випадку є необхідність говорити про управлінський механізм, який відрізняється від економічного механізму, в першу чергу, тим, що він менший за масштабами, несе у собі менше інформаційної невизначеності, а допущені помилки в проектуванні механізму можна швидко усунути шляхом ефективної діяльності системи менеджменту. Управлінський механізм проектується для вирішення конкретних проблем, до яких відноситься і проблема розвитку процесів професіоналізації управлінської діяльності. В основі управлінського механізму лежать причинно-наслідкові зв'язки, тому він функціонує по принципу: «стимул – реакція» і складається з обумовленої послідовності кроків (процедур): перехід до кожного подальшого кроку (події) можливий тільки за умови виконання попереднього кроку (події). Як не дивно, саме цей аспект досить часто випускається з виду дослідниками при описі управлінських механізмів і саме його так не вистачає при описі економічних механізмів для отримання більшої інформаційної визначеності». Розглянемо елементи управлінського механізму професіоналізації управлінської діяльності (табл. 1).

Ми розглянули головні передумови формування механізму професіоналізації менеджменту економічної організації. Але необхідно зауважити, що враховуючи складність визначених процесів, а також те, що на їх реалізацію може піти багато часу, може з'явитися думка про неможливість вирішення цієї проблеми, а саме проблеми розробки, впровадження і результативного використання механізму професіоналізації менеджменту економічної організації. Наша думка, що це не так, наша позиція – необхідно змінити відношення до системи побудови менеджменту від первинного професійного навчання до практичної діяльності вищого управлінського персоналу. Наші рекомендації ми пропонуємо розглянути в наступній послідовності. Також зміна відношення потребує певних професійних та виважених дій.

Таблиця 1

Елементи механізму професіоналізації управлінської діяльності

Елементи механізму	Характеристика елементу
Мета	Якісно змінити систему професійної підготовки менеджерів в Україні; створити умови для розвитку процесу взаємодії науки, аналітики і практики менеджменту; забезпечити інноваційну динаміку розвитку професійної системи менеджменту; створити організаційно-економічні і правові умови впровадження базових рівнів професійної підготовки управлінських кадрів; створити умови для формування і розвитку науково-дослідного потенціалу менеджменту і забезпечити зв'язок з іншими галузями науки; визначити умови для розвитку управлінського консалтингу, як доміанти процесу професіоналізації менеджменту; створення і подальший розвиток професійних асоціацій з менеджменту; розвиток процесів глобалізації управлінської діяльності в Україні
Завдання	Переглянути стандарти підготовки менеджерів в університетах України, забезпечити професійну апробацію нових стандартів у бізнес-середовищі та професійних асоціаціях, впровадити нові стандарти в навчальний процес протягом 2016 року; створити законодавчу базу для розвитку Вищих шкіл менеджменту нового інноваційного зразка, використовуючи в цій діяльності процеси корпоративізації бізнесу і глобалізації управлінської діяльності; започаткувати процеси системної організації наукових шкіл менеджменту протягом 2016–2017 рр.; розглянути і прийняти Закон України «Про професійну підготовку управлінських кадрів» протягом 2016 року
Процедури	Створити і погодити з виконавцями логічний план дій для виконання поставлених завдань: <ul style="list-style-type: none"> – адміністрації університетів і кафедр менеджменту переглянути і створити нові науково-методичні комплекси по кожному предмету підготовки менеджерів інноваційного зразка; – адміністрації університетів і завідувачам кафедр менеджменту забезпечити процедуру зовнішньої експертизи науково-методичних комплексів бізнес-середовищем, професійними асоціаціями, консалтинговими компаніями і відомими спеціалістами в сфері менеджменту; – створення умов для попереднього розгляду ВРУ проекту закону «Про професійну підготовку управлінських кадрів»; – запустити процес створення попередніх умов для підготовки і відкриття корпоративних вищих шкіл менеджменту інноваційного зразка, враховуючи реальний і інтелектуальний потенціал регіонів України; – визначити першочергові дії щодо активізації процесу створення професійних асоціацій з менеджменту.

Закінчення таблиці 1

Критерії оцінки	Шкала якісних показників, показник ефекту організаційної синергії, інтегральні індекси і параметри професіоналізації менеджменту, показники і параметри системно-інтегральної стадії взаємодії науки, аналітики і практики менеджменту тощо
Учасники	Державні установи, університети, вищі школи менеджменту, професійні асоціації, спеціалізовані фонди, наукові центри та інститути, інші юридичні і фізичні особи, які задіяні в системі дії інноваційного механізму професіоналізації управлінської діяльності
Ресурси	Матеріальні, фінансові, інформаційні і людські ресурси учасників впровадження інноваційного механізму професіоналізації управлінської діяльності
Методи та інструменти впливу	Прийоми і вплив на ресурси учасників механізму на основі наступних варіантів, або комплексу дій адміністративного, мотиваційного, соціально-економічного, технологічного, правового характеру
Система контролю	Система діяльності по забезпеченню своєчасного і повного виконання намічених процедур; визначення контролюючих виконання механізму організацій з представленням усіх параметрів цього контролю
Правове забезпечення	Закон України «Про освіту»; Закон України «Про науку і науково-технічну діяльність»; Закон України «Про професійну підготовку управлінських кадрів» (необхідно прийняти); комплекс Законів України про розвиток підприємницької діяльності

Перше. Необхідно зрозуміти пріоритетну важливість управлінського ресурсу для сучасного розвитку суспільства та визначити системні критерії професійної якості та результативності менеджменту в цілому та економічної організації зокрема. «Рівень добробуту народу залежить від низки основних чинників: по-перше, від обсягу наявних ресурсів у співвідношенні з кількістю населення; по-друге, від рівня технічної підготовки населення та промислового розвитку країни; по-третє, від рівня освіченості; по-четверте, від рівня культури, дисципліни та енергійності робочої сили». Таку думку висловлює видатний лідер Сінгапуру Лі Куан Ю. [15, с. 111-112]. Така постановка проблеми доказує важливість для розвитку суспільства саме професійного менеджменту і ставить перед ним низку важливих професійних завдань в тому числі і на рівні економічних організацій. Так, наприклад, необхідно дослідити форми спеціалізації управлінської діяльності системи менеджменту економічної організації щодо рівнів ієрархії, лінійних і функціональних підрозділів, групи функціональних служб, а також

індивідуальні компетенції управлінського персоналу організації в цілому. Тобто, важливо запуснути програму системного аудиту менеджменту економічної організації, яка має дати показники контуру управління і логістику необхідних змін в діяльності менеджменту.

Друге. Підготувати програми кадрової ротації, механізми формування результативної управлінської команди, організувати системний пошук необхідних спеціалістів-менеджерів та управлінських консультантів. Важливо своєчасно сформувати модулі для впровадження адаптаційних форм професійного навчання управлінського персоналу із залученням тренерів для спеціальної управлінської підготовки. Керівництво цією діяльністю повинні періодично забезпечувати власники та реформаторська група топ-менеджерів економічної організації, також вони несуть повну персональну відповідальність за результативність проведених змін з позицій стратегічного розвитку та досягнення певної конкурентоспроможності системи менеджменту та організації в цілому. Одна з важливих професійних компетенцій менеджменту є бачити те, чого не бачать підлегли. Менеджмент створює простір майбутнього, а підлегли наповнюють його необхідним змістом з метою досягнення поставлених цілей економічною організацією [3; 4; 20].

Третє. Менеджмент економічної організації в сучасних умовах інноваційного розвитку суспільства не може розвиватися і бути результативним без взаємодії з науковими центрами і університетами. Сучасні фундаментальні інновації, які все більше стають основою соціально-економічного зростання суспільства і визначають стратегічний характер матеріальних та інтелектуальних цінностей, залежать від рівня розвитку науково-технологічного прогресу і розвитку управлінської науки. Прогрес розвитку менеджменту як науки, яка має свою науково-дослідну базу знань, залежить від активної співпраці наукових дослідників проблем менеджменту з представниками управлінського консалтингу і практиками менеджменту. Важливо знайти модель такої співпраці, яка б запустила механізми мотивації усіх учасників цієї взаємодії та визначила стратегічне значення для розвитку суспільства системи професійного менеджменту.

Література

1. Барнард Ч. Функции руководителя: власть, стимулы и ценности в организации. – М., Челябинск: Социум, ИРИСЭН, 2009. – 333 с.
2. Бовыкин В.И. Новый менеджмент: (Управление предприятиями на уровне высших стандартов: теория и практика эффективного управления). М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1997. – 368 с.
3. Боссиди Л. Искусство результативного управления/ Л. Босиди, Р. Чаран. – М.: Добрая книга, 2004 (пер. с англ.: L. Bossidy, R. Charan, Execution: The Art of Getting Things Done, Crown Business, 2002). – 288 с.
4. Вейлл П. Искусство менеджмента. М.: Новости, 1993. – 224 с.
5. Вэттен Д.А. Развитие навыков менеджмента / Д.А. Вэттен, К.С. Камерон; пер. с англ. А.А. Чех, В.В. Первушина; Предисл. В.А. Спивак. – 7-е изд. – СПб.: Издательский дом «Нева», 2009. – 672 с.
6. Друкер П.Ф. Менеджмент: задачи, обязанности, практика / Питер Ф. Друкер; пер. с англ. – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2008. – 992 с.
7. Друкер П. Ф. Управление человеческими ресурсами / П.Ф. Друкер; Пер. с англ. М. Лебедева. – М.: «Вильямс», 2001. – 167 с.
8. Друкер П.Ф. О профессиональном менеджменте.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2006. – 320 с.
9. Друкер П.Ф. Энциклопедия менеджмента: Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2006. – 432 с.
10. Еттінген Гебріел. Перегляд позитивного мислення на основі нової науки про мотивацію / пер. з англійської Леся Герасимчука. – К.: Наш формат, 2017. – 184 с.
11. Каммингс С. Реконструкция стратегии / Пер. с англ. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2010. – 560 с.
12. Канке В.А. Философия менеджмента: учебник / В.А. Канке. – М.: КНОРУС, 2010. – 392 с.
13. Кузнецов Э.А. Конкурентоспособная система менеджмента: идентификация научных трактовок и практических подходов /

- Э.А. Кузнецов // Актуальные проблемы экономики и менеджмента: теория, инновации и современная практика: [Монография]; 2-я книга; под ред. Э.А. Кузнецов. – Херсон: Гринь Д.С., 2014. – 500 с. – С. 176-203.
14. Кузнецов Е.А. Методологія професіоналізації управлінської діяльності в Україні. Монографія / Е.А. Кузнецов. – Херсон: ОЛДІ ПЛЮС, 2017. – 382 с.
 15. Лі Куан Ю. Роздуми великого лідера про майбутнє Китаю, США та світу / Пер. з англ. О. Лобастової. – К.: Вид. група КМ-БУКС, 2017. – 224 с.
 16. Малик Ф. Управлять, работать, жить / Фредмунд Малик; пер. с нем. – М.: Издательство «Добрая книга», 2008. – 472 с.
 17. Минцберг Генри. Требуются управленцы, а не выпускники МВА. Жесткий взгляд на мягкую практику управления в системе подготовки менеджеров / Пер. с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2008 – 544 с.
 18. Тарасов В.К. Персонал-технология: отбор и подготовка менеджеров. Л.: Машиностроение. Ленингр. отд-ние, 1989. – 368 с.
 19. Эдерсхейм Э. Лучшие идеи Питера Друкера / Пер. с англ. А.А. Чернова. – СПб.: Питер, 2008. – 384 с.
 20. Тетлок Філіп, Гарднер Ден. Суперпрогнозування. Мистецтво та наука передбачення / пер. з англ. Ірина Мазарчук. – К.: Наш формат, 2018. – 368 с.

ЧАСТИНА ІІІ

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

РОЗДІЛ 8

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

О.А. Чуваков

Проблема нейтралізації і протидії злочинам проти основ національної безпеки України, що раніше іменувалися особливо небезпечними злочинами проти держави, є дуже актуальною на сучасному етапі розвитку нашої державності (з урахуванням останніх подій на південному сході України), а ефективне застосування норм кримінального законодавства, що передбачає відповідальність за злочини проти основ національної безпеки, має особливо важливе превентивне і політичне значення. Основні напрями такої діяльності держави складають зміст її політики у сфері протидії злочинності, що традиційно охоплюється широко наданим у юридичній літературі феноменом кримінальної політики [1, с. 180]. Не складно помітити, що

подібний феномен формується відповідною реакцією держави лише щодо такого антисоціального явища, як злочин. Подібна обставина пояснюється тим, що він знаходить своє відображення в різного роду нормативних приписах, безпосередньо спрямованих на протидію саме суспільно небезпечним діянням у тій чи іншій сфері, тобто злочинам. Однак в існуючій доктрині вітчизняного кримінального права складно виділити комплексну, єдину концепцію кримінальної політики з урахуванням того, що необхідність у її наявності, як ніколи, актуальна.

Стосовно цього справедливо відзначає П. Л. Фріс, що фактичне становище з кримінально-правовою політикою на сьогодні може бути охарактеризовано як анархічне. Пропонуються і часто приймаються антинаукові, необґрунтовані закони про кримінальну відповідальність, які суперечать постулатам кримінально-правової політики, основам теорії кримінального права [2, с. 34]. Така обставина пояснюється й тим, що, зокрема, дотепер ще не розроблено політичних основ відповідних напрямів державної діяльності у сфері охорони суспільних відносин від злочинних посягань. Подібна концепція повинна стати фундаментальним правовим базисом стосовно інших видів такої політики, серед яких особливе місце посідає кримінально-правова політика у сфері охорони основ національної безпеки України.

Як нам уявляється, ефективність і результативність кримінальної політики в зазначеній сфері визначаються не стільки вибором того чи іншого вектора концептуального розвитку, скільки рівнем якості змісту і ступенем продуктивності реалізації нормативних приписів чинного кримінального законодавства, що з урахуванням існуючих загроз і політичної обстановки в Україні має потребу в кардинальній зміні. Саме в цей період часу уявляється очевидним, що діюча система кримінально-правової охорони основ національної безпеки має потребу у своєму переосмисленні, а відповідно, і в деякій видозміні, що дозволило б адекватно протидіяти існуючим і потенційним загрозам у цій важливій сфері життєдіяльності держави. На підтвердження такої тези свідчить судження В. Н. Кубальського, згідно з яким

існуюча нині система кримінально-правової охорони державного суверенітету мусить безумовно охоплювати всі існуючі та можливі суттєві загрози для державного суверенітету України [3, с. 378]. Отже, оновлена система заходів кримінально-правової протидії злочинним посяганням на основі національної безпеки України має відповідати принципово новому рівню, здатному нейтралізувати такі посягання як на сучасному етапі захисту нашої державності, так і в майбутньому.

Однак, з огляду на всі надані вище положення, слід зазначити, що дотепер ще не розроблені необхідні принципи, критерії, які дозволяють наочним чином визначити межі кола суспільно небезпечних посягань, що повною мірою заподіюють або можуть заподіяти шкоду основам національної безпеки України, чим у принципі й пояснюється їх безкарне активне поширення. У зв'язку з цим у межах цього підрозділу ми надамо спробу розробки авторської концепції з удосконалення чинних норм і визначення відповідних меж злочинних посягань на основі національної безпеки з урахуванням сучасних геополітичних реалій, а отже, і встановлення конкретного переліку злочинів, що підривають основи національної безпеки України. В основу пропонованої концепції будуть покладені основні принципи, розроблені на основі досягнень науки вітчизняного кримінального права.

З метою більш ефективного захисту основ національної безпеки, необхідно виділити коло суспільно небезпечних посягань, що безпосередньо чи навіть побічно здатні заподіяти шкоду зазначеному об'єкту кримінально-правової охорони. Відповідно, визначення соціально-юридичної сутності, правової природи розглянутого об'єкта дозволяє більшою мірою вирішити подібну проблему. Як справедливо відзначає професор О. М. Костенко, «чим точніше буде визначено ознаки об'єкта злочинного посягання (у цьому разі державного суверенітету), тим ефективнішою буде його кримінально-правова охорона» [4, с. 232].

Погоджуючись з подібною аксіомою, Л. Д. Гаухман підкреслює, що значення об'єкта посягання полягає в тому, що він: «1) відповідає

суспільним відносинам, які уособлюють сутність соціально-економічної формації і держави, що є вигідними і бажаними панівному класу, найбільш цінними і важливими; 2) дозволяє усвідомити соціально-політичну і правову сутність злочину; 3) є критерієм для побудови системи Особливої частини КК; 4) визначає багато в чому кваліфікацію злочину; 5) забезпечує розмежування злочинів» [5, с. 78]. Отже, такі положення свідчать про те, що визначення чіткого і, можливо, вичерпного кола злочинів, що посягають на відповідний об'єкт, перебуває в суворій залежності від можливості визначення сутнісної характеристики і природи такого об'єкта. У нашому разі – це суспільні відносини у сфері охорони основ національної безпеки України, про що свідчить комплексний і системний науковий аналіз природи розглянутого об'єкта, який ми провели в попередніх розділах цього дослідження.

Таким чином, визначення кола конкретних суспільно небезпечних посягань на основи національної безпеки України пояснюється природною потребою кримінально-правової науки і практики. Ця обставина дозволяє виявити системний підхід у частині локалізації і протидії найбільш небезпечним посяганням на основи національної безпеки України. З цією метою в чинному кримінальному законодавстві український законодавець сконцентрував групу подібних однорідних суспільно небезпечних посягань у Розділі I Особливої частини КК України. Однак, з урахуванням уже існуючих нових викликів, не менш гострою і досить актуальною є проблема наповнюваності цього розділу КК України відповідним змістом, тобто кримінально-правовими приписами, що відповідають сучасним загрозам.

Для встановлення ймовірного кола таких суспільно небезпечних діянь варто уточнити, об'єктом яких конкретних суспільно небезпечних діянь є основи національної безпеки України, а також які склади, що містяться в Розділі I КК України, мають потребу в додатковому осмисленні, змінах або доповненні. Як справедливо відзначають О. Ф. Бантишев та О. В. Шамара, всебічний аналіз певного виду чи видів злочинної діяльності і правових заходів для боротьби з ними

нерідко свідчить про необхідність одночасного вдосконалення або конструювання інших правових норм, про їх передислокацію в інші глави Особливої частини КК України [6, с. 39].

На нашу думку, такими нормативними приписами, що передбачають кримінальну відповідальність за вчинення розглянутих злочинів, повинні бути норми, які містять ознаки тільки тих діянь, що реально становлять відповідну загрозу основам національної безпеки України. Ними можуть бути як зовсім «нові» кримінально-правові приписи, так і до деякої міри оновлені, але ще чинні законодавчі норми Розділу I Особливої частини КК України. У певному розумінні подібні переформатовані положення, як у частині систематизації, так і в частині відновлення аналізованих нормативних приписів, ми більш докладно дослідили в попередніх главах, що здається не менш корисним при формуванні цих концептуальних положень досліджуваної сфери кримінально-правового пізнання.

При цьому слід зазначити, що наявність ефективного механізму якісного формування таких положень уявляється надзвичайно важливою, бо це дозволить виключити в законодавчій практиці випадки поспішної криміналізації потенційно небезпечних для розглянутого об'єкта діянь, що в результаті може привести до твердих наукових дискусій у частині встановлення, яким конкретним суспільним відносинам (інтересу, благу чи соціальній цінності) заподіюється збиток унаслідок їх здійснення, а це, у свою чергу, сприяє активізації відповідних проблем як у частині науково-теоретичної класифікації таких діянь, так і в частині їх кваліфікації практичними працівниками.

Подібна обставина найбільш красномовно підкреслюється на прикладі дослідженої в попередніх главах наукової дискусії в частині встановлення «місця» такого злочину розглянутої групи, як «Диверсія» (ст. 113 КК України).

У вітчизняній теорії кримінального права заведено вважати, що диверсія посягає, як правило, на економічну безпеку держави. Причому в більшості випадків такий склад злочину становить собою окрему групу (вид) однойменних злочинів (проти економічної безпе-

ки). Але, як уже відзначалося, наявність тієї чи іншої групи чи видів злочинів усередині глави залежить від спрямованості й видів джерел загроз. Подібні загрози можуть бути у внутрішній, зовнішній, політичній, економічній, інформаційній, оборонній та ін. безпеці.

Безпосередньо подібній проблематиці особливу увагу приділив професор С. В. Дьяков. Відповідно до суджень автора джерела загроз в економіці можуть бути в принципі й ззовні й усередині [7, с. 31]. Розвиваючи такий умовивід, учений має на увазі ті сфери економіки, де й в умовах ринку зберігаються монопольні права держави (на випуск офіційних грошових знаків, переміщення товарів через кордон, контроль і переслідування за випуск фальшивих грошових знаків тощо). Тому саме ці сфери мають захищатися засобами складів державних злочинів, бо «економічна безпека виявилася однією з найслабкіших сфер захисту засобами складів державних злочинів» [8, с. 39]. Відповідно до концепції С. В. Дьякова пропонується «підсилити» позиції злочинів у сфері економічної безпеки (де основне місце посідає всього лише один склад злочину – диверсія) шляхом їх розширення за рахунок таких злочинів, як «виготовлення чи збут підроблених грошей чи цінних паперів» (ст. 186 КК РФ), «контрабанда» (ст. 188 КК РФ), «незаконний оборот дорогоцінних металів, природних дорогоцінних каменів чи перлів» (ст. 191 КК РФ), «неповернення через кордон виторгу коштів у іноземній валюті» (ст. 193 КК РФ) [7, с. 32].

Подібні судження вченого є досить спірними, бо зазначені діяння в сучасних умовах більшою мірою посягають на господарську діяльність держави, отже, такі діяння не можуть посягати на основи державної (національної) безпеки, але при цьому не виключається можливість їх посягання на національну безпеку в широкому розумінні, якщо розглядати як одну з її сфер – економічну сферу національної безпеки України (п. 5 ст. 7 Закону про основи національної безпеки України) [9]. Отже, як нам здається, недоцільно закріплення розглянутих вище складів «нових» злочинів у розділі злочинів проти основ національної безпеки. Подібна обставина підтверджується і чинним

законодавством, яке такі злочини розміщає в Розділі VII КК України – «Злочини у сфері господарської діяльності».

Таким чином, диверсія залишається, як і раніше, єдиним складом злочину розглянутого розділу КК України, що складає його окремий вид злочинів – злочинів у сфері економічної безпеки. Однак, з огляду на ту обставину, що економічна безпека в цілому може піддаватися як внутрішнім, так і зовнішнім загрозам, можна припустити, з одного боку, про перебування її в особливому проміжному становищі. З іншого боку, проаналізувавши сутнісні особливості такого явища, ми дійшли висновку про те, що все-таки більшою мірою її стан формують внутрішні процеси (продовольча, енергетична, науково-технічна, демографічна, екологічна політика держави та ін.), тобто економічна безпека є похідною від більш об'ємної за формою і змістом – внутрішньої безпеки, а відповідно, можна припустити, що диверсія посягає не стільки на основи економічної, скільки на основи внутрішньої безпеки України.

Подібне положення якоюсь мірою підтверджується судженнями відомих дослідників у частині дослідження такої проблеми: «безпосереднім об'єктом диверсії є внутрішня безпека держави» (П. С. Матишевський) [10, с. 199], «безпосереднім об'єктом диверсії є економічна основа, внутрішня безпека України» (В. Я. Тацій) [11, с. 25] та ін. У цьому разі не складно помітити, що вчені в основі таких положень розглядають безпосередній об'єкт злочину, а також очевидним уявляється зіставлення ними диверсії з внутрішньою безпекою держави, а отже, беручи до уваги ці та вищевказані положення, можна припустити, що економічна безпека закономірно охоплюється більш широким і ємним за своїм обсягом поняттям – внутрішня безпека. Таким чином, за допомогою наданих положень можна дійти висновку про те, що диверсія є більшою мірою злочином проти внутрішньої безпеки, а отже, посягає як на внутрішню, так і на економічну безпеку держави.

Подібний приклад свідчить про наявність цілої низки суперечностей, що існують у теорії вітчизняного кримінального права, у тому

числі й у частині систематизації розглянутої групи злочинів з урахуванням правової природи їх об'єкта. З метою мінімізації дискусійних положень, що стосується наукової диференціації таких злочинів, необхідно максимально точно конкретизувати безпосередні об'єкти досліджуваних посягань, щоб уникнути їх розширювального тлумачення.

Також однією з головних причин, на нашу думку, відсутності однакової наукової систематизації злочинів проти основ національної безпеки України є ігнорування законодавцем гносеологічних правил юридичної техніки через відсутність об'єктивного розуміння існуючих у сучасній дійсності конкретних суспільних відносин, інтересів чи благ, що мають потребу в належному кримінально-правовому захисті. Подібні прояви можливі у випадках, коли окремі соціальні явища трактуються в законодавчих актах засобами, які невідповідні основним лінгвістичним настановам, що в результаті ускладнює чи унеможлиблює процес пізнання юридичної природи складів злочинів, які містить Розділ I Особливої частини КК України. Цією обставиною, можливо, і з'ясовна відсутність однакового розуміння сутнісної характеристики видового об'єкта розглянутих злочинів, а відповідно, і наявності всіляких спірних трактувань про їх наукову диференціацію.

При цьому необхідно відзначити, що кількість видів досліджуваних злочинів, які розробили вітчизняні вчені, у залежності від їх видового (групового) об'єкта не має будь-якого самостійного науково-теоретичного чи практичного значення. Як правило, подібні систематизації дозволяють більш предметно усвідомити правову природу кожного з них, і лише тільки в тому разі, якщо соціальна сутність двох і більше розглянутих посягань збігається, – появляється реальна можливість для їх наукової класифікації.

У кожній з наданих у науковій літературі класифікації, у кожній окремій групі таких злочинів можна виявити комплекси безпосередніх об'єктів, властивих як такі, як правило, кожному злочину відповідної групи. Така ідентифікація безпосередніх об'єктів у подібній системі дає можливість відповідним чином установити коло безпосередніх чи альтернативних суспільних відносин, щодо яких існує реальна або

потенційна загроза відповідного суспільно небезпечного посягання. Інакше кажучи, наявність таких однорідних комплексів суспільних відносин перебуває в прямій залежності від відповідних однорідних джерел небезпеки, що, у свою чергу, і формують такі об'єкти.

Отже, подібні комплекси безпосередніх об'єктів кожного з видів таких злочинів можна розглядати як найважливіші сфери основних інтересів держави, що в результаті мусять бути взяті під свій захист державою шляхом ужиття заходів кримінально-правової охорони, у цьому разі – нормами Особливої частини кримінального законодавства.

Таким чином, досліджені раніше наукові гіпотези про класифікацію таких злочинів дозволяють розробити науково обґрунтовану концепцію – систему знань, що, у свою чергу, дозволяє встановити як юридичний алгоритм розподілу розглянутих злочинів на окремі види, так і коло злочинних посягань, потенційно небезпечних для конкретного об'єкта кримінально-правової охорони – основ національної безпеки України.

Як відзначалося раніше, система злочинів, що складають Розділ I Особливої частини КК України, має потребу у своїй якісній видозміні, а окремі її нормативні положення – у певному вдосконаленні. Адже процедура вдосконалення кримінально-правових приписів є основним напрямом у розвитку предмета кримінально-правової науки. Наука кримінального права, як справедливо відзначає М. І. Бажанов, вивчаючи кримінальне законодавство та з'ясовуючи його соціальне призначення, характер усіх його інститутів, їх ефективність, вивчає практичне значення кожної норми, прогалини в правовому регулюванні, досліджує проблеми вдосконалення кримінально-правових норм [12, с. 18].

Причому в подібному вдосконаленні мають потребу не тільки нормативні акти, що характеризують юридичні ознаки розглянутих злочинів, але й окремі законодавчі приписи Загальної частини КК України, які безпосередньо визначають їх сутність і правову природу.

На нашу думку, як відзначалося раніше, у таких змінах мають потребу приписи, закріплені ч. 1 ст. 1 КК України. Це положення

визначає, які основні сфери життєдіяльності держави беруться під охорону чинним кримінальним законом, а саме «правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, навколишнього середовища, конституційного ладу України від злочинних посягань...» [12, с. 18]. З чого випливає, що законодавець бере під свою охорону таку сферу кримінально-правового захисту, як конституційний лад. З огляду на ту обставину, що конституційний лад є невід'ємним елементом, складовою частиною основ національної безпеки (державної безпеки), як нам здається, необхідно в ч. 1 ст. 1 КК України замінити конституційний лад, як сферу кримінально-правової охорони, на державну безпеку (основи національної безпеки) як таку сферу. Бо основи національної безпеки (державна безпека) є більш ємним поняттям, що складають такі його елементи, як конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. Подібний умовивід випливає з положень Закону «Про Основи національної безпеки», де як один з об'єктів його охорони є держава, тобто державна безпека, елементами якої є конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність (п. 3 ст. 3 Закону) [9]. Отже, конституційний лад перебуває під захистом такого закону як основний елемент державної безпеки. У зв'язку з цим наявність у ч. 1 ст. 1 КК України як одного з об'єктів кримінально-правової охорони – державної безпеки (основ національної безпеки) – дозволило б охопити кримінально-правову охорону не тільки конституційного ладу, але й суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності України.

Далі, як нам здається, у певних удосконаленнях має потребу нормативний припис, передбачений ст. 111 КК України («Державна зрада»). Це положення містить основні юридичні ознаки складу такого злочину, однак не зовсім визначає юридичну сутність, правову його природу, що, можливо, не відповідає тим загрозам, тим викликам, що існують у сучасній об'єктивній дійсності. У зв'язку з чим, з метою більш конкретизованого з'ясування сутності та юриди-

чного змісту державної зради, здається необхідним переформатувати її законодавче визначення з урахуванням положень, які лягли в основу формулювання такого злочину, яке ми розробили.

Так, у процесі проведеного раніше наукового аналізу базових ознак і вироблених концептуальних категорій цього злочину було запропоновано його формулювання, що містить групу обов'язкових ознак, необхідних для повного і всебічного з'ясування його сутності та правової природи. А саме: державна зрада – це вчинене умисно, спільно з іноземною державою, іноземною організацією чи їх представниками суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) громадянина України, що посягає на суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну або інформаційну безпеку України.

Також, в умовах сучасної дійсності, в період активізації сепаратистських і екстремістських настроїв, а також з урахуванням відомих подій в окремих регіонах України, мають місце випадки (в тому числі і масові) переходу наших громадян на державну службу держави, яке здійснює акт агресії проти України. У зв'язку з чим пропонується доповнити диспозицію статті 111 КК України новою формою здійснення такого злочину – перехід на державну службу держави, яке здійснює агресію проти України.

Під переходом на державну службу держави, яке здійснює агресію проти України слід розуміти вступ громадянина України на державну службу такої держави з метою здійснення професійної діяльності в органах правосуддя, правоохоронних органах, міністерствах, відомствах, органах центральної і місцевої влади тощо.

У рамках дослідження суб'єктивних ознак такого злочину ми пропонуємо в диспозиції ст. 111 КК України указати на наявність конкретної мети за аналогією з такими складами розглянутого розділу КК України, як ст.ст. 109, 110, 113 КК України, що виключило б імовірність наявності непрямого умислу в таких діяннях і вирішило б існуючі в науці кримінального права суперечності в частині встановлення виду умислу такого злочину. Подібна обставина дозволить у

тому числі вирішити багато спірних моментів, що виникають при кваліфікації таких злочинів правозастосовними органами.

Отже, відповідно до розробленої концепції пропонується така редакція законодавчого припису, передбаченого ч. 1 ст. 111 КК України:

«Стаття 111. Державна зрада

Державна зрада, тобто небезпечне для української держави діяння, вчинене умисно громадянином України з метою заподіяння шкоди суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності, обороноздатності, державній, економічній або інформаційній безпеці України, а саме: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану чи в період збройного конфлікту, перехід на державну службу до держави, яка здійснює агресію проти України, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України».

Не менш гострою уявляється проблема встановлення предмета й окремих форм об'єктивної сторони «Державної зради» (ст. 111 КК України) і «Шпигунства» (ст. 114 КК України). Тим паче що в сучасних умовах вирішення подібної проблеми набуває виключної важливості та значимості в частині запобігання і локалізації протиправних посягань, що почастишали, на основі державної безпеки.

Відповідно до чинного кримінального законодавства предметом злочинів, передбачених ст.ст. 111 КК України («Державна зрада у формі шпигунства») і 114 КК України («Шпигунство»), можуть бути тільки відомості, що становлять державну таємницю. Однак зовсім не складно в сучасних умовах уявити таку ситуацію, коли іноземна розвідка чи її представники в процесі здійснення своєї ворожої діяльності проти України можуть одержати (добути), а потім використовувати інформацію, що не містить державної таємниці, але предметний аналіз і узагальнення якої може сприяти одержанню бажаного результату. Тобто можна припустити, що використання таких відомостей може призвести до не менш тяжких наслідків, чим використання інформації, яка містить державну таємницю. У цьому разі може йтися

про так звані інші відомості секретного характеру, що не є предметом державної зради і шпигунства, але виходять, добуваються, використовуються за завданням іноземної держави, її розвідки з метою їх використання на шкоду інтересам нашої держави. Отже, як нам здається, на законодавчому рівні варто закріпити як предмет розглянутих злочинів і інші відомості, що не є державною таємницею.

Не менш важливим є питання про криміналізацію деяких протиправних вчинків у контексті з існуючими формами об'єктивної сторони розглянутих злочинів. Так, ми запропонували положення, згідно з яким у процесі вчинення державної зради у формі шпигунства (ст. 111 КК України) і шпигунства (ст. 114 КК України) відповідальність має наставати не тільки за передачу і збирання секретних відомостей, але й за їх збереження. Як нам здається, криміналізація збереження таких відомостей деякою мірою має сприяти нейтралізації злочинної діяльності іноземних спецслужб, спрямованої на залучення наших громадян до здійснення ворожої діяльності проти України, а збереження секретних відомостей сприяє конспірації їхньої ворожої діяльності. Така обставина є незаперечним доказом у необхідності криміналізації і розглянутої форми ворожої діяльності.

З огляду на це і попереднє положення ми пропонуємо таку редакцію ч.1 ст. 114 КК України («Шпигунство»):

«Передача, збирання чи збереження за завданням іноземної розвідки відомостей, що не містять державної таємниці, для використання їх на шкоду інтересам України або здійснення тих самих дій з метою передачі іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам відомостей, що містять державну таємницю, якщо ці дії вчинив іноземець або особа без громадянства,—».

Подібні положення характерні і для державної зради, беручи до уваги ту обставину, що шпигунство є однією з форм її об'єктивної сторони, за винятком деяких ознак суб'єкта такої форми.

Крім того, як уже відзначалося неодноразово, у деякому законодавчому переформатуванні має потребу й існуюча система злочинів, закріплених у Розділі I Особливої частини чинного кримінального

законодавства. Подібні положення про існуючі в науці варіанти систематизації розглянутих злочинів досить докладно ми розглянули раніше. Такі наукові версії класифікації подібних злочинів стосувалися насамперед чинного законодавства чи законодавства, що функціонувало на різних етапах розвитку нашої державності. І вкрай рідко подібні наукові розробки містили будь-які концептуальні положення в частині перспектив розвитку й удосконалення чинного нині кримінального законодавства. Проте в цьому розумінні можна виділити деякі концептуальні розробки, що певною мірою сприяють формуванню авторської концепції про стратегію розвитку вітчизняного кримінального законодавства у сфері охорони основ національної безпеки України.

Сучасну концепцію подібної класифікації, в основі якої розглядається державний суверенітет як основний об'єкт кримінально-правової охорони, запропонував професор О. М. Костенко. В основі розподілу таких злочинів на окремі види лежить не об'єкт кримінально-правової охорони, а спосіб злочинного посягання на державний суверенітет, що вчений розглядає як один із головних атрибутів державної влади: 1) узурпація суверенітету разом з узурпацією державної влади; 2) ослаблення суверенітету разом з ослабленням державної влади; 3) зловживання суверенітетом разом із зловживанням державною владою [4, с. 234].

Отже, у залежності від способу такого посягання автор розробив систему нормативних приписів, що забезпечують кримінально-правову охорону державного суверенітету.

Так, першу групу норм «системи кримінально-правової охорони державного суверенітету» склали норми, які охороняють державну владу від узурпації. Згідно з концепцією О. М. Костенка до такого виду норм у чинному КК належать норми, визначені ст.ст. 109, 110, 157, 158, 158¹, 158², 159¹, 160, 255, 256, 258, 260, 294 та деякими іншими. Діяння, що хоч і не спрямовані безпосередньо на захоплення державної влади, але можуть бути використані для її захоплення,

передбачені, зокрема, у ст.ст. 157, 158, 160, 255, 256, 258, 258¹, 258², 258³, 258⁴, 258⁵, 260, 294 КК України.

До другої групи норм «системи кримінально-правової охорони державного суверенітету» належать норми, які охороняють державний суверенітет від діянь, що його ослаблюють. Такі дії передбачено у ст.ст. 111, 112, 113, 114, 199, 210, 211, 212, 233, 328, 329, 330, 338, 342, 344, 346, 349, 351, 353 та деяких інших статтях КК України. Так само, як і в попередній групі автор окремо виділяє підгрупу діянь, які ослаблюють державу (і властивий їй суверенітет) не безпосередньо, а опосередковано (тобто можуть бути використані для такого ослаблення як засоби) і передбачені, зокрема, у ст.ст. 199, 210, 211, 212, 233 та інших статтях КК України.

Третю групу норм «системи кримінально-правової охорони державного суверенітету» складають норми, що протидіють зловживанню державною владою і притаманним їй суверенітетом. До цих норм можна вважати належними норми, передбачені, зокрема, ст.ст. 364, 365, 365², 366, 367, 3692, 375, 382, 423, 424, 426 КК України [4, с. 234–237].

Дуже цікавим і корисним у такій класифікації уявляється виділення, що його пропонує вчений, у перших двох групах розглянутих злочинів наявності діянь, що безпосередньо пов'язані з відповідним способом учинення посягання на державний суверенітет, а також окремі підгрупи діянь, що в якомусь розумінні опосередковано можуть бути пов'язані з таким способом посягання на зазначений об'єкт.

На підставі дослідження зазначеної системи, а також досвіду кримінально-правової охорони державного суверенітету низки зарубіжних країн можна, відзначає О. М. Костенко, запропонувати таке вдосконалення кримінально-правової охорони державного суверенітету в Україні.

По-перше, ввести кримінальну відповідальність за «навмисні дії в інтересах іншої держави, що заподіюють збиток суверенітету України».

По-друге, у Кримінальному кодексі України передбачити такий злочин, як «Захоплення державної влади шляхом підкупу, обману чи зловживання довірою виборців».

По-третє, варто передбачити кримінальну відповідальність і за діяння, яке можна визначити як «незаконне одержання повноважень на виконання державних функцій» [4, с. 238].

Відповідно до міркувань О. Ф. Бантишева й О. В. Шамари злочини проти основ національної безпеки повинні бути доповнені злочинами терористичної спрямованості. А саме потребують такого переміщення злочини, передбачені у ст. 258 (терористичний акт), 258¹ (втягнення у вчинення терористичного акту), 258² (публічні заклики до вчинення терористичного акту), 258³ (створення терористичної групи чи терористичної організації), 258⁴ (сприяння вчиненню терористичного акту) КК України, але передусім ст. 258 КК України з Розділу IX «Злочини проти громадської безпеки» в розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України» Особливої частини КК України. Так, визначення як родового об'єкта терористичного акту основ національної безпеки України, на думку авторів, дає привід зарахувати його до злочинів проти основ національної безпеки України [6, с. 39].

С. В. Дьяков пропонує своє бачення в частині вирішення проблеми вдосконалення кримінально-правової охорони основ конституційного ладу і безпеки держави. Так, учений надає таку версію оновленої системи розглянутих злочинів.

I. Злочини що посягають на зовнішню безпеку:

- державна зрада (ст. 275 КК РФ);
- шпигунство (ст. 276 КК РФ);
- розголошення державної таємниці (ст. 283 КК РФ);
- утрата документів, що містять державну таємницю (ст. 284 КК РФ).

Дану групу злочинів автор пропонує доповнити такими складами: незаконне перетинання державного кордону Російської Федерації

(ст. 322 КК РФ) і протиправна зміна державного кордону Російської Федерації (ст. 323 КК РФ).

II. Злочини, що посягають на внутрішню безпеку:

а) злочини екстремістського характеру:

– публічні заклики до здійснення екстремістської діяльності (ст. 280 КК РФ);

– порушення ненависті або ворожнечі, а так само приниження людської гідності (ст. 282 КК РФ);

– організація екстремістського співтовариства (ст. 282¹ КК РФ);

– організація діяльності екстремістської організації (ст. 282² КК РФ);

б) злочини терористичного характеру:

– посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 277 КК РФ);

– насильницьке захоплення влади чи насильницьке утримання влади (ст. 278 КК РФ);

– збройний заколот (ст. 279 КК РФ).

Таку групу злочинів учений пропонує доповнити такими складами: «Терористичний акт» (ст. 205 КК РФ), «Сприяння терористичній діяльності» (ст. 205¹ КК РФ), «Публічні заклики до здійснення терористичної діяльності чи публічне виправдання тероризму» (ст. 205² КК РФ).

III. Злочин, що посягає на економічну безпеку: диверсія (ст. 281 КК РФ).

У цю групу злочинів пропонується внести такі склади:

– виготовлення чи збут підроблених грошей або цінних паперів (ст. 186 КК РФ);

– контрабанда (ст. 188 КК РФ);

– незаконний оборот дорогоцінних металів, природних дорогоцінних каменів або перлів (ст. 191 КК РФ);

– неповернення через кордон коштів у іноземній валюті (ст. 193 КК РФ) [7, с. 32].

З чого випливає, що С. В. Дьяков так само, як і попередні дослідники, «переносить» злочини терористичної спрямованості в групу злочинів проти безпеки держави, підкреслюючи цим самим їх особливу небезпеку. Намагаючись «підсилити» позиції злочинів, що посягають на економічну безпеку держави, автор доповнює їх цілою групою посягань у господарській сфері.

У процесі розробки сучасної вітчизняної концепції кримінально-правового захисту основ національної безпеки не менш важливий зарубіжний досвід систематизації і криміналізації розглянутих суспільно небезпечних посягань у кримінальному законодавстві таких держав.

Слід зазначити, що зарубіжне кримінальне законодавство також розглядає державні злочини як одні з найнебезпечніших, що посягають на конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність. Ця обставина пояснюється насамперед природою родового об'єкта таких злочинів, що охоплює як зовнішню і внутрішню безпеку держави, так і найважливіші її інтереси. Про це свідчить структура кримінального законодавства таких держав, де глави, що містять державні злочини, очолюють Особливі частини таких кримінальних кодексів, а санкції, що передбачені за здійснення подібних діянь, є найбільш суворими в порівнянні з нормативними приписами інших глав. До таких кримінальних законодавств можна вважати належними Особливі частини кримінальних кодексів Данії [13, с. 73], Китаю [14, с. 59], Норвегії [15, с. 108], Куби [16, с. 92], ФРН [17, с. 229], Республіки Корея [18, с. 82], Італії [19, с. 128], Туреччини [20, с. 114], Голландії [21, с. 238], Болгарії [22, с. 54], Бельгії [23, с. 80] та інших держав.

В Особливій частині кримінального законодавства Латвійської Республіки [24, с. 118], Польщі [25, с. 50], Узбекистану [26, с. 135], Естонії [27, с. 88] та інших країн розглянуті злочини розташовуються відразу ж після військових злочинів чи злочинів проти миру і людства.

У КК Білорусі [28, с. 200], Австрії [29, с. 43], Казахстану [30, с. 237], Франції [31, с. 6], Швейцарії [32, с. 43], Іспанії [33, с. 59], Російської Федерації [34, с. 756], Грузії [35, с. 323], Молдови [36, с. 354] і низки інших держав основне місце посідають злочини проти життя і здоров'я особистості. Однак незалежно від політичної чи ідеологічної доцільності, якою керувався зарубіжний законодавець при систематизації свого національного законодавства, особливе місце в них усе-таки посідають державні злочини, про що свідчать санкції таких норм, які вказують на їх підвищену суспільну небезпеку. Причому, що примітно, нерідко подібним видом злочинів зарубіжні законодавці охоплюють часом різні діяння, що не збігаються за своєю видовою належністю.

У США найбільш небезпечними визнаються злочини проти державної безпеки. Ця обставина пояснюється наявністю достатньо суворих санкцій за їх учинення: за вчинення деяких подібних діянь передбачено довічне позбавлення волі чи навіть страта.

Дуже цікавою є та обставина, що у Федеральному Кримінальному кодексі (Розділ 18 Зводу законів США) такі діяння не сконцентровані традиційно в самостійний розділ, а «розкидані» в різні розділи кримінального закону. Так, наприклад, Розділ 115 «Зрада, заклик до заколоту, підривна діяльність» передбачає відповідальність за зраду (§ 2381), приховання зради (§ 2382), заколот або повстання (§ 2383), заколотну змову (§ 2384). А Розділом 37 «Шпигунство і цензура» регламентується відповідальність за збір, передачу або втрату інформації оборонного характеру (§ 793), збір або передачу інформації оборонного характеру на допомогу іноземному уряду (§ 794), фотографування і зарисовка споруджень оборонного значення (§ 795), розкриття секретної інформації (§ 798) [37, с. 189] і т. д. Отже, всі державні злочини у США можна умовно розділити на дві групи: 1) «Зрада, заклик до заколоту, підривна діяльність» і 2) «Окремі види шпигунської діяльності».

Чинне кримінальне законодавство Великої Британії охоплюється 11-м томом «Збірника законів Англії». Найбільш небезпечними

державними злочинами визнаються, як правило, «Злочини проти корони й уряду» (різні форми зради, підбурювання до заколоту, напад на короля та ін.), а також інші державні злочини: шпигунство, тероризм, розголошення державної таємниці та ін.

Англійський учений-юрист Б. Хелсбері виділяє окрему групу злочинів – проти уряду і суспільства. До таких він вважає належними 18 категорій злочинів: проти королівської влади; проти громадського спокою (заклик до заколоту і непокори, створення протизаконних товариств, незаконне носіння військової форми тощо); незаконне володіння вогнепальною зброєю; розголошення державної таємниці; злочини проти: посадових осіб, правосуддя, власності й повноважень королівської влади, іноземних держав, релігії, шлюбу і родини, честі й моралі, публічного здоров'я і безпеки, профспілок і підприємців, а також бродяжництво та ін. [38, с. 291].

У 9-му виданні англійського курсу Кроса і Джонса «Вступ до кримінального права» (1980 р.), що надруковано після смерті авторів за редакцією Карда, виділена самостійна глава «Політичні злочини», яка об'єднує зраду, тероризм, підбурювання до заколоту і розголошення державної таємниці [39, с. 153].

Законами про охорону державної таємниці 1911-го, 1920-го, 1939-го, 1989 р. передбачена відповідальність за шпигунство і незаконне розкриття державної таємниці. При цьому йдеться про найрізноманітніші злочини про: незаконне наближення до заборонних місць; незаконну передачу з метою заподіяння збитку безпеці держави документів чи відомостей, що може використати ворог; невжиття розумних заходів турботи про секретні службові документи; приховування шпигунів; незаконне використання службової форми тощо. Види подібних злочинів численні, і їх суб'єктом може бути будь-яка особа – як підданий Англії, так і іноземець [38, с. 293]. Відповідно до аналізу таких положень можна припустити, що в англійському кримінальному законодавстві нормативні приписи, які передбачають відповідальність за державні злочини, складаються з групи «злочинів

проти уряду і суспільства», а також інших нормативних приписів, розосереджених у різних законодавчих актах подібної спрямованості.

Особливу частину Кримінального законодавства ФРН очолюють норми про злочинні посягання проти інтересів держави. Система суспільно небезпечних посягань на інтереси держави складається з таких груп злочинів: зрада миру; державна зрада; загроза демократичній правовій державі; зрада Батьківщині й загроза зовнішній безпеці; злочинні діяння проти іноземних держав; злочинні діяння проти конституційних органів, а також пов'язані з виборами і голосуванням; злочинні діяння, спрямовані проти оборони країни; опір державній владі.

Розділ 1 Особливої частини Кримінального кодексу ФРН – самостійний компонент загальної системи кримінального законодавства, що складає група злочинів – «зрада миру, державна зрада і створення загрози демократичній правовій державі». Відповідно, цей розділ Особливої частини складається з таких глав: «Зрада миру» (80-80а), «Державна зрада» (81-83а) і «Загроза демократичній правовій державі». Правоохоронюваним благом у главах першій і другій Розділу I визнаються територіальна і конституційна цілісність Федерації і федеральних земель. У цих нормах визначаються такі злочинні діяння: підготовка агресивної війни (80); підбурювання до агресивної війни (80а); державна зрада Федерації (81); державна зрада федеральній землі (82); готування до державної зради (83) [38, с. 298].

Розділ II Особливої частини кримінального кодексу ФРН має назву: «Зрада Батьківщині й загроза зовнішній безпеці». Злочини цього розділу можна умовно розділити на такі підвиди: злочини, пов'язані зі зрадницькою видачею і розголошенням державної таємниці, а також подібні їм дії (94-97б, 100а) з різними видами шпигунської діяльності, пов'язаної зі зрадою Батьківщині (98–100). Охоронюваним цими нормами правовим благом є зовнішня безпека і міжнародні відносини ФРН з іноземними державами.

Цей розділ містить такі склади злочинів: зрада Батьківщині (94); розголошення державної таємниці (95); зрадницьке й інше вивіду-

вання державної таємниці (96); видача державної таємниці (97); видача таємниці, що не є державною (97а); розголошення відомостей, помилково прийнятих за державну таємницю (97b); шпигунська агентурна діяльність (98); агентурна діяльність за завданням іноземних секретних служб (99); зносини, що створюють загрозу мирному існуванню ФРН (100); зрадницька підробка (100а) [38, с. 299].

З огляду на ту обставину, що злочини, які безпосередньо посягають на державну безпеку ФРН, закріплені в перших двох розділах з групи посягань проти інтересів держави, а також з урахуванням їх видового об'єкта умовно розглянуті злочини можна поділити на «Злочини проти територіальної і конституційної цілісності Федерації і федеральних земель» (Розділ I) і «Злочини проти зовнішньої безпеки і міжнародних відносин ФРН з іноземними державами» (Розділ II).

Кримінальне законодавство Італії в Розділі I Особливої частини містить систему злочинів проти держави, що поділяються на окремі види: злочини проти зовнішньої безпеки, внутрішньої безпеки держави, політичних прав громадянина, іноземних держав, їх глав і представників.

Злочини проти зовнішньої і внутрішньої безпеки, що безпосередньо посягають на державну безпеку, можна виділити в дві групи. До першої групи (внутрішня безпека) можна вважати належними «Посягання на цілісність, незалежність і єдність держави» (ст. 241), «Шпигунство» (ст. 257), «Збір відомостей, що стосуються безпеки держави і є секретними» (ст. 256), «Добування з метою політичного чи військового шпигунства відомостей, що за рішенням компетентної влади не підлягають поширенню» (ст. 287 КК), «Таємне проникнення в місце військового значення» (ст. 260 КК) [19, с. 148].

Другу групу складають злочини проти зовнішньої безпеки Італії: «Розголошення державної таємниці» (ст. 261), «Розголошення відомостей, що не підлягають поширенню» (ст. 262) [19, с. 149].

У кримінальному законодавстві Франції відповідальність за державні злочини передбачена Книгою IV «Злочини і провини проти нації, держави і громадського спокою». Очолює цю Книгу глава, в

якій передбачена відповідальність за зраду і шпигунство. Основна відмінність між такими злочинами, як і в чинному кримінальному законодавстві України, – у суб'єкті. Так, якщо подібний злочин учинив громадянин або військовослужбовець Франції, то йдеться про зраду, якщо будь-яка інша особа – шпигунство (ст. 410¹).

У цій самій главі передбачена також відповідальність і за такі злочини, як: установлення зв'язків з іноземною державою з метою викликати воєнні дії чи акти агресії проти Франції (ст. 411⁴ КК); надання іноземній державі засобів для воєнних дій чи актів агресії проти Франції (ст. 411⁴ КК); саботаж (ст. 411⁹ КК); надання цивільним або військовим органам влади Франції помилкової інформації з метою надання допомоги іноземній державі, здатне заподіяти шкоду основним інтересам нації (ст. 411¹⁰ КК), і деякі інші [31, с. 339–342].

У главі другої книги «Інші посягання на республіканські інститути державної влади чи цілісність національної території» містяться такі види державних злочинів, як посягання, змова, участь у повстанні, та ін.

До державних злочинів належить і посягання на безпеку Збройних Сил Франції: підбурювання французьких військовослужбовців до переходу на службу до іноземної держави, до непокори, деморалізація армії, перешкоджання пересуванню особового складу чи військової техніки та ін. З чого випливає, що деякі види державних злочинів за КК Франції, у певному розумінні, пов'язані зі злочинами у сфері несення військової служби [38, с. 297].

Отже, відповідно до таких глав усі державні злочини можна умовно розділити на «Особливо небезпечні посягання на безпеку держави» та «Інші посягання на безпеку держави».

Наданий аналіз зарубіжного кримінального законодавства у сфері охорони безпеки держави свідчить про те, що тією чи іншою мірою криміналізуються, як правило, різні форми зрадницьких дій і всілякі прояви шпигунських дій. Однак поряд із цим особливе місце посідають антидержавні злочини, сполучені із заколотом (повстанням): заклик до заколоту, заколот, повстання, заколотна змова

(США); підбурювання до заколоту, заклик до заколоту (Велика Британія); змова, участь у повстанні (Франція) та ін.

Зазначена обставина свідчить про те, що в зарубіжному кримінальному законодавстві пріоритетна увага приділяється захисту основ конституційного ладу і державної влади як неодмінної умови забезпечення політичної безпеки. Адже злочини подібної спрямованості є, у певному розумінні, посяганнями на правові й демократичні основи функціонування державної влади і конституційного ладу. У результаті вчинення таких посягань держава або може припинити своє існування, або це сприятиме затвердженню антидемократичної форми правління, чим в основному і трактується підвищена суспільна небезпека таких злочинів.

Так, у зв'язку з посиленням тенденції до глобалізації, – відзначає Б. Д. Леонов, – збройна конфліктність стала впливовим фактором міжнародних відносин, що розширило межі об'єкта регулювання міжнародного права, зміст якого охоплюється відносинами між державою і певною соціальною групою населення, яка за допомогою зброї справляє вплив з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу, захоплення державної влади чи іншими політичними цілями [40, с. 69].

Подібного роду проблема протидії існуючій державній владі, державному ладу існувала ще в більш ранні періоди розвитку нашої державності (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.), коли в боротьбі демократичних сил з царським самодержавством почали виникати різні тенденції: інтелігенція й інші прогресивні кола вже протидіяли існуючій владі. Так, з одного боку, «розташовувалися» утопічні тенденції про поступову модернізацію існуючого суспільства, про освіченого монарха, що прямує шляхом європейських демократичних держав, визволяючи народ від кріпосного права. З іншого – надії на просвітництво народних мас, на перетворення їх на самостійну силу, що рішуче скидає самодержавство. І з третього боку, радикальні, екстремістські погляди, які виключають мирне і поступове вирішення наболілих проблем і свої розрахунки, що будуються, на активність

вужького кола борців за справедливість, здатних захопити державну владу і перебудувати суспільство за власним планом [41, с. 207]. До чого такі явища (в історичному контексті) призвели, всім давно відомо... У сучасних умовах нашої державі також доводиться стикатися з аналогічною дилемою: або розвивати подібного роду «прогресивні» демократичні процеси, або жорстко правозастосовними засобами протистояти їм.

При цьому проблема обґрунтованості й необхідності кримінально-правової охорони демократичної форми правління в теорії і філософії кримінального права викликає досить цікаву дискусію в тій частині, що наявність у вітчизняному законодавстві подібних кримінально-правових заборон, з одного боку, є природною і досить обґрунтованою, а з іншого – матеріальна складова розглянутих діянь характеризується більшою мірою політичною, ніж правовою доцільністю.

Подібні положення характерні й окремим заходам, здійснюваним з метою локалізації і припинення диверсійно-терористичної діяльності. Заведено вважати, що одним із найбільш раціональних методів боротьби з будь-якими проявами міжнародного тероризму і диверсіями є застосування конвенційного механізму, тобто результатів окремих конвенцій, що мають за свою мету боротьбу з кожним окремо взятим видом терористичної чи диверсійної діяльності. Так, результати вивчення зарубіжного досвіду протидії цим соціально небезпечним явищам показали, що в основному держави прямують двома шляхами. Перший характеризується тим, що в більшості з них діють окремі норми кримінального законодавства, які передбачають відповідальність за тероризм і диверсії. Другий свідчить про те, що в інших державах терористичний характер діянь розглядається як кваліфікуюча ознака, що є підставою для посилення покарання за злочини цієї спрямованості [42, с. 278–280].

Безумовно, проблема створення діючої правової моделі у сфері забезпечення захисту демократичних основ правової держави є однією з найбільш пріоритетних і одночасно невирішених проблем сучасної вітчизняної науки кримінального права. Питання, в якій

формі така охорона повинна була б здійснюватися, – відзначають швейцарські вчені Г. Штратенверт і Ф. Боммер у контексті юридичної характеристики «злочинів проти існування і конституції держави», – та чи кримінально-правовими засобами, наводить на глибокі міркування [43, s. 262].

Так, наприклад, у такій провідній державі Євросоюзу, як Німеччина, поряд із кримінально-правовою застосовується і конституційно-правова відповідальність, що вказує на наявність своєї державної доктрини у сфері охорони демократичної ідеології. Подібна обставина пояснюється положеннями ст. 18 Основного Закону Федеративної республіки Німеччина від 23 травня 1949 року, згідно з якими кожний, хто зловживає свободою вираження думок, зокрема свободою друку, свободою викладання, свободою зборів, свободою об'єднань, правом на таємницю листування, поштових, телеграфних і телефонних повідомлень, правом власності чи правом притулку для боротьби проти вільного демократичного ладу (*нім.* – *freiheitliche demokratische Grundordnung*), позбавляється таких конституційних прав [44].

Слід зазначити, що практично в жодній конституції будь-якої демократичної держави подібні за своїм змістом положення не містяться. Такого роду успіхи німецьких учених-правознавців у захисті демократичних інститутів від усіляких протиправних посягань багато в чому пояснюються тим, що саме Німеччина зазнала на собі наслідки трагічних подій першої половини ХХ століття. І з метою виключення можливості повторення подібного німецькі юристи і політологи вперше розробили і впровадили відповідний механізм правової політики держави у сфері охорони демократичних інститутів. Але в процесі формування подібної доктрини їм довелося вирішити немало всіляких проблем, серед яких питання про визначення припустимих правових меж охорони демократії у відкритому суспільстві (антипод недемократичних «закритих суспільств» від *нім.* – *offene Gesellschaft* – термін, що його ввів 1945 р. філософ Карл Р. Поппер) і питання, наскільки зазначене конституційне положення в сутності не

суперечить самому собі (тобто чи відповідає воно в цілому концепції вільного демократичного ладу) [45, s. 493].

У цій частині слід зазначити, що у ФРН на федеральному і регіональному рівнях функціонують особливі державні структури із захисту конституції (*нім.* – *Verfassungsschutzbehörden*), що, на думку Ш. Кайлітц, роблять істотний вклад у захист демократії [46, s. 214].

Таким чином, наявність подібної практики дає до деякої міри певне уявлення про сутність конституційно-правової охорони демократичної правової держави, що дозволяє зіставити конституційно-правовий і кримінально-правовий механізми такої охорони. Це, у свою чергу, сприяє виявленню основних розходжень між ними, що визначаються не тільки їх належністю до різних видів юридичної відповідальності, але й відмінностями в самому підході, виборі стратегії з нейтралізації потенційних загроз тому самому досліджуваному об'єкту кримінально-правової охорони.

Зокрема, якщо принципово розглядати кримінально-правовий захист держави як повний змісту, на думку Г. Штретенверта і Ф. Боммера, завжди існує небезпека того, що та чи інша форма його реалізації спричинить порушення прав і свобод громадян, до охорони яких, однак, він споконвічно і зводився [43, s. 262].

У цьому зв'язку уявляється не зовсім зрозумілим, з огляду на принципи базових демократичних категорій ліберальної справедливості, яким чином наша держава в умовах існуючої воєнної загрози, що триває, політичної кризи і розгулу сепаратистських настроїв здатна «адаптувати» сучасну українську громадськість до ліберально-демократичних цінностей, політичній культурі нового типу. Відповідно, якими правовими інструментами вона буде здатна нейтралізувати активність екстремістських, ультралівих чи ультраправих елементів, що прагнуть значно поповнити ряди своїх послідовників з метою здійснення в майбутньому дій екстремістського, сепаратистського характеру, здійснення чергової формально «легітимної», «демократичної» зміни влади (державного перевороту) тощо.

У своїх прагненнях локалізувати подібного роду радикальну, деструктивну антидержавну ідеологію від суспільної свідомості законодавець усупереч закріпленим у Конституції принципам політичної свободи змушений протидіяти подібним проявам шляхом посилення заходів кримінально-правового впливу у сфері функціонування громадських організацій антидержавної (антиконституційної) спрямованості, у тому числі й щодо пропагандистсько-агітаційної діяльності подібного напрямку.

Як наслідок, доля законодавчого придушення супротивників у демократичному суспільстві доходить до дивного парадокса: якщо розумним чином воно здатне вести до мети, то, як правило, є непотрібним; але якщо придушення стає очевидним через будь-яку серйозну загрозу демократичному ладу, справедливо відзначає німецький учений О. Кирххаймер, тоді його цінність (придушення) найчастіше обмежена і воно таїть у собі зачатки нових, можливо, ще великих небезпек для демократії [47, s. 256].

Безумовно, подібні процеси можуть призвести до поступового скасування задекларованих на конституційному рівні демократичних принципів і порушення існуючої соціально-політичної рівноваги, а отже – виникнення і поширення авторитарно-репресивної ідеології, що заперечує природні принципи народовладдя. З іншого боку, відсутність адекватних заходів законодавчого реагування на виникаючі загрози правам і законним інтересам особистості, конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності України, а так само несвоєчасне (у таких випадках) ужиття відповідних заходів кримінально-правової репресії може призвести до встановлення антидемократичного режиму, що згодом поставить під сумнів подальше існування такої державності, а отже, і неминучу її загибель.

Подібні суперечності свідчать про існування різного роду внутрішніх розбіжностей і дискусійних положень у частині концептуального розуміння демократії як найдосконалішої форми політичної організації суспільства. Поза будь-яким сумнівом, демократичні принципи формування сучасного суспільства не бездоганні, однак на цей момент

розвитку нашої державності ні соціально-правова, ані політико-філософська концепції розвитку суспільства не запропонували більш ефективного механізму організації суспільства, що гарантує охорону невід'ємних природних прав і свобод людини і громадянина.

В Україні, у процесі розбудови сучасної демократичної державності, переважно домінує прозахідний (проєвропейський) вектор розвитку. І проте наша держава (в особі її законодавця) з урахуванням існуючих пріоритетів європейських цінностей, у тому числі пов'язаних з охороною демократичних інститутів, регламентує найсуворіший вид юридичної відповідальності за вчинення суспільно небезпечних посягань на демократичні принципи розбудови української державності. В умовах сучасної об'єктивної дійсності, коли загроза зовнішній і внутрішній безпеці України, як ніколи, актуальна, на наш погляд, саме кримінально-правові засоби уявляються найбільш ефективними інструментами захисту основ політичної системи суспільства як невід'ємної складової сучасної української демократичної державності від різного роду антидемократичних злочинних проявів (сепаратизму, екстремізму, політичного тероризму тощо). Саме за допомогою цієї обставини знаходить своє мотивоване пояснення криміналізація в КК України таких діянь, як дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110), фінансування дій, учинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110²), посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112), пропаганда війни (ст. 436), планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437), посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443) та ін.

Безумовно, криміналізація таких суспільно небезпечних посягань здатна поставити під сумнів багато ліберально-демократичних цінностей, а отже, і демократичність такого політичного режиму. З іншого

боку, подібні пріоритети в кримінальній політиці властиві не тільки українській державі. Як відзначає Ш. Кайлітц, і в деяких високорозвинених демократичних правових державах (наприклад, у ФРН) нарівні з конституційно-правовою існує і кримінально-правова охорона демократії [46, s. 215]. А це, у свою чергу, означає, що розмірне (адекватне) використання кримінально-правового інструменту з метою ефективної охорони демократичних інститутів, як невід'ємної ідеологічної основи конституційного ладу України, фактично не здатне нівелювати фундаментальні основи демократичної правової держави й ототожнювати її з авторитарною формою організації влади.

При цьому слід зазначити, що не стільки проблема вибору необхідного концептуального напрямку в досліджуваній сфері визначає легітимність і результативність проведеної кримінальної політики, скільки тією самою мірою наявність зробленого механізму в частині ефективної розробки і реалізації деяких нормативних приписів, що складають Розділ I Особливої частини КК України, які мають потребу в глибокому переосмисленні. Отже, криміналізація лише зазначених злочинних проявів в умовах існуючих загроз не зовсім відповідає всім тим завданням, що стоять перед сучасною кримінальною політикою України. У цьому зв'язку, як нам здається, виникає об'єктивна необхідність у посиленні такої відповідальності.

Такі положення свідчать головним чином про те, що в певного роду змінах і доповненнях мають потребу і деякі злочини у сфері внутрішньої (політичної) безпеки. Так, на нашу думку, назва складів злочинів, передбачених ст.ст. 109 і 110 КК України («Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» і «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України»), не зовсім відображає їхню сучасну політико-правову сутність, тобто така редакція їх назви, як, утім, і зміст, не зовсім відповідають тим загрозам і викликам, що існують у наш час. Тим паче беручи до уваги ту обставину, яких масштабів набули загрози екстремістських і сепаратистських проявів, що супро-

воджуються фізичним і психічним насильством, широким застосуванням усіляких видів сучасної зброї різними злочинними угрупованнями, тощо.

У цьому зв'язку ми пропонуємо назву ст. 109 КК України «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» перейменувати на «Політичний екстремізм». Подібна назва мотивована прагненням зберегти непорушність політико-ідеологічних основ конституційного ладу України, особливо в період виникнення глибокої внутрішньодержавної політичної кризи і значної активізації всіляких політичних сил екстремістської спрямованості. Використання останніми існуючої нестабільної політичної (часом революційної) обстановки може призвести в остаточному підсумку до нелегітимного повалення державної влади або зміни конституційного ладу і затвердженню в Україні авторитарного режиму. Отже, нова назва буде найбільше адекватно відображати соціально-політичну сутність розглянутого діяння.

Крім того, як свідчить практика, зазначені в диспозиції ст. 109 КК України дії нерідко можуть бути поєднані також і із застосуванням вогнепальної чи холодної зброї. Подібні дії можуть бути вчинені із застосуванням як спеціально заздалегідь приготовленої зброї окремими учасниками таких проявів, так і за участю незаконних збройних формувань, що приєдналися до вчинення зазначених дій. У цьому зв'язку пропонується внести певні доповнення в зазначені нормативні приписи, що, зокрема, потягне за собою і зміну структури розглянутої норми. Так, на нашу думку, ч.ч. 3, 4 і 5 ст. 109 КК України варто наділити таким змістом:

3. «Організація збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а також активна участь у збройному повстанні або змова про вчинення зазначених дій, – ».

4. «Публічні заклики до збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади чи до збройного опору урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а так само розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, – ».

5. «Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, – ».

Також уявляється справедливим, на наш погляд, наділити розглянутий нормативний припис частиною шостою – заохочувальною нормою, що повинна сприяти відмовленню винною особою від продовження вчинення нею злочинних дій, гарантуючи їй звільнення від кримінального переслідування при дотриманні необхідних умов:

6. «Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину».

Що стосується ч. 3, яка посідає центральне місце в розглянутому нововведенні, то її складають основні форми об'єктивної сторони такого злочину, а саме: «Організація збройного повстання» й «Активна участь у збройному повстанні».

Під організацією збройного повстання варто розуміти здійснення різного роду підготовчих дій, спрямованих на активну збройну протидію легітимній владі в Україні. Такі дії можуть бути виражені в: плануванні таких протиправних дій, порушенні в суспільстві вкрай негативного ставлення до існуючої законної влади, вербуванні майбутніх учасників такого повстання, матеріальному забезпеченні учасників такого повстання, забезпеченні таких учасників необхідними видами зброї тощо.

Активна участь у збройному повстанні має на увазі безпосереднє вчинення різного роду насильницьких дій, сполучених із застосуван-

ням або спробою застосування зброї для досягнення бажаного злочинного результату.

В остаточному підсумку оновлена норма виглядатиме таким чином:

Стаття 109. Політичний екстремізм

1. Дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій, –

2. Публічні заклики до насильницької зміни або повалення конституційного ладу чи до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

3. Організація збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а також активна участь у збройному повстанні або змова про вчинення зазначених дій, –

4. Публічні заклики до збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади чи до збройного опору урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а так само розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

5. Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою і четвертою цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, –

6. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, що вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину.

Як уже відзначалося, подібного роду доповнення необхідно внести й у положення ст. 110 КК України – «Посягання на територіальну

цілісність і недоторканність України». У новій редакції така норма, на наш погляд, має одержати назву – «Сепаратизм». Подібне формулювання в сучасних умовах, як ніколи, справедливо підкреслює юридичну природу цього злочину. Подібна аксіома в тому числі знаходить своє логічне підтвердження в наукових розробках вітчизняних дослідників В. С. Батиргарєєвої та Н. В. Нетесу, котрі вивчають феномен сепаратизму, а також проблеми визначення кримінально караних форм сепаратизму як одного з найбільш небезпечних загроз для державного суверенітету в будь-якій країні світу [48, с. 65–69].

При ретельному аналізі розглянутої норми привертають до себе увагу деякі розбіжності в частині законодавчого формулювання юридичних ознак такого злочину. Так, у ч. 3 ст. 110 КК України законодавець указує на можливість настання від учинення такого злочину наслідків у вигляді «загибелі людей» чи «інших тяжких наслідків». Однак складно собі уявити, що подібні наслідки можливі без застосування насильницьких дій, про які в попередніх частинах цієї статті не йдеться. Отже, на нашу думку, необхідно в ч. 2 розглянутої статті вказати на можливість його вчинення шляхом застосування насильства. Звідси одержуємо таку редакцію розглянутої частини цієї статті:

2. «Ті самі дії, якщо вони поєднані із застосуванням фізичного чи психічного насильства, або вчинені представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або з'єднані з розпаленням національної чи релігійної ворожнечі, – «.

Крім того, досить складно уявити, що відділення неконституційним шляхом частини території України (наприклад, самопроголошення окремої території України незалежною державою) не призведе до збройного протистояння сепаратистів урядовим військам. Отже, як і в разі з попередньою нормою (ст. 109 КК) у подібних доповненнях має потребу і розглянута норма. У цьому зв'язку пропонується викласти частини третю, четверту і п'яту ст. 110 КК України у такій редакції:

3. «Організація дій, передбачених частиною першою цієї статті, поєднаних із застосуванням зброї чи погрозами застосування зброї, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити територіальну цілісність України, а також публічні заклики до таких дій чи активна в них участь, – ».

4. «Дії, передбачені третьою частиною цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, – ».

5. «Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою чи четвертою цієї статті, що призвели до загибелі людей чи інших тяжких наслідків, – ».

Також як і в попередньому разі й з тієї самої причини пропонується наділити розглянуту статтю заохочувальною нормою, закріпленою в ч. 6 цієї статті:

6. «Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо воно вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину».

Отже, оновлена норма виглядатиме таким чином:

Стаття 110. Сепаратизм

1. *Навмисні дії, вчинені з метою зміни меж території чи державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –*

2. *Ті самі дії, якщо вони поєднані із застосуванням фізичного чи психічного насильства, або вчинені представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або з'єднані з розпаленням національної чи релігійної ворожнечі, –*

3. *Організація дій, передбачених частиною першою цієї статті, поєднаних із застосуванням зброї чи погрозами застосування зброї, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, поклика-*

ним відновити територіальну цілісність України, а також публічні заклики до таких дій чи активна в них участь, –

4. Дії, передбачені третьою частиною цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, –

5. Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, що призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків, –

6. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину.

На наш погляд, надані положення дозволяють підсилити міри кримінальної репресії щодо розглянутих у цьому разі антидержавних посягань, а відповідно, переорієнтувати методологічні принципи існуючої кримінальної політики нашої держави в частині жорсткості мір кримінальної репресії з метою локалізації таких антидержавних злочинних проявів у сучасних умовах.

Таким чином, надані в цій частині наукового дослідження положення багато в чому відповідають набутому досвіду наукового аналізу концептуальних положень вітчизняних дослідників у розглянутій сфері знань (О. М. Костенка, О. Ф. Бантишева, О. В. Шамари, С. В. Дьякова та ін.), а також з урахуванням досвіду зарубіжного законодавця в частині систематизації і криміналізації суспільно небезпечних посягань на основи державної безпеки.

Крім того, зазначені положення дозволяють виділити в чинному кримінальному законодавстві України види суспільно небезпечних посягань, у яких основи національної безпеки України можуть виступати як основні чи додаткові об'єкти. Отже, взявши за основу вид розглянутого об'єкта, можна подібні злочини (передбачені чинним КК України) диференціювати на такі групи: 1) злочини, що безпосередньо посягають на основи національної безпеки України (основи

національної безпеки України є основним об'єктом) і 2) злочини, що посягають опосередковано (побічно) на основи національної безпеки України (основи національної безпеки України виступають як додатковий об'єкт).

З чого випливає, що до злочинів, основним об'єктом яких є основи національної безпеки України, можна вважати належними: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110), фінансування дій, учинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110²), державну зраду (ст. 111), посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112), диверсію (ст. 113), шпигунство (ст. 114), перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114¹), терористичний акт (ст. 258), втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258¹), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258²), створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258³), створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ст. 260), масові заворушення (ст. 294), розголошення державної таємниці (ст. 328), втрату документів, що містять державну таємницю (ст. 329).

Відповідно до злочинів, у яких основи національної безпеки України можуть виступати як додатковий об'єкт, можна вважати належними: сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258⁴), фінансування тероризму (ст. 258⁵), ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу (ст. 335), ухилення від призову за мобілізацією (ст. 336), ухилення від військового обліку або спеціальних зборів (ст. 337), пропаганду війни (ст. 436), планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437), порушення законів та звичаїв війни (ст. 438), застосування зброї масового знищення (ст. 439), розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспорту-

вання зброї масового знищення (ст. 440), геноцид (ст. 442), посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443), найманство (ст. 447).

Беручи до уваги групи злочинів антидержавної спрямованості, що ми їх надали, і відповідно викладену авторську концепцію, вважаємо, що в основі наукової класифікації аналізованої групи злочинів мусять розглядатися основний і додатковий об'єкти такого суспільно небезпечного посягання.

Підводячи підсумок концептуальним положенням у частині вдосконалення кримінально-правової охорони основ національної безпеки, слід підкреслити, що ефективність і високий рівень кримінально-правової протидії головним чином визначаються можливістю встановлення вичерпного кола суспільно небезпечних посягань антидержавної спрямованості. Вважаємо, що в основі їх формування лежить як основний, так і додатковий об'єкт посягання, що дозволяє виділити в чинному кримінальному законодавстві систему злочинів: які безпосередньо посягають на зазначений об'єкт кримінально-правової охорони; які побічно (опосередковано) посягають на такий об'єкт. Надане положення дає можливість деякою мірою уніфікувати і диференціювати чинне кримінальне законодавство в частині протидії протиправним посяганням на основі національної безпеки України, а отже, істотно підвищити ефективність боротьби з ними на сучасному етапі такої охорони розглянутого об'єкта.

Література

1. Мельниченко А.Б. Уголовно-правовые средства обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. Ростов н/Д, 2009. 377 с.
2. Фріс П.Л. Ідеологічні основи кримінально-правової політики. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 250-річчю

- трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 черв. 2014 р.) / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.О. Туляков (заст. голов. ред.), Є.Л. Стрельцов (заст. голов. ред.), Д.О. Балобанова; МОН України, НУ ОЮА, ПРЦ НАПрН України, Одес. відділ. ГО «Всеукраїнська асоціація кримінального права». Одеса: Юрид. літ., 2014. С. 33–38.
3. Кубальський В.Н. Засади кримінально-правової охорони державного суверенітету України. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 376–384.
 4. Правове забезпечення державного суверенітету України: монографія / Ю.С. Шемшученко та ін.; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2011. 300 с.
 5. Гаухман Л.Д. Кваліфікація преступлений: закон, теорія, практика. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: АО «Центр Юр ИнфоР», 2003. 448 с.
 6. Бантишев О.Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. 3-є вид., перероб. і допов. Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2014. 240 с.
 7. Дьяков С.В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства: уголовно-правовое и криминологическое исследование. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2009. 267 с.
 8. Дьяков С.В. Унификация уголовного законодательства об ответственности за преступления против государства. *Вестник Межпарламентской ассамблеи*. 1995. № 4. С. 37–46.
 9. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.
 10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: спец. вип. / П.П. Андрушко та ін.; наук. ред. С.С. Яценко. Київ: Юрінком Інтер, 1994. 797 с.

11. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / М.І. Бажанов та ін.; за ред.: М.І. Бажанов, В.В. Сташис, В.Я. Тацій. Київ; Харків: Юрінком Інтер; Право, 2001. 494 с.
12. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов та ін.; за ред.: М.І. Бажанов, В.В. Сташис, В.Я. Тацій. Київ; Харків: Юрінком Інтер; Право, 2002. 416 с.
13. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. С.С. Беляев; авт. пер.: С.С. Беляев, А. Рычев. Москва: Изд-во МГУ, 2001. 171 с.
14. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. А.И. Коробеева; пер. с кит. Д.В. Вичикова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 303 с.
15. Уголовное законодательство Норвегии / науч. ред. и вступ. ст. Ю.В. Голика; пер. с норвеж. А.В. Жмени. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 375 с.
16. Уголовный кодекс Республики Куба / пер., вступ. ст. и ред. П.И. Грашаева. Москва, 1983. 277 с.
17. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 524 с.
18. Уголовный кодекс Республики Корея / науч. ред. А. И. Коробеев; пер. с кор. В.В. Верхоляка. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 240 с.
19. Уголовный кодекс Италии. Москва: Зерцало, 1991. 163 с.
20. Уголовный кодекс Турции / науч. ред. и пер. с тур.: Н. Сафаров, Х. Бабаев. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 374 с.
21. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. Б. В. Волженкин; пер. с англ. И. В. Мироновой. 2-е изд. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 510 с.
22. Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред.: А. И. Лукашов (пер.), Д. В. Милушев (пер.); вступ. ст. Й. И. Айдарова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 298 с.
23. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. Н.И. Мацнев; пер. с фр. Г.И. Мачковского. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 561 с.

24. Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред.: А.И. Лукашов, Э.А. Саркисова; пер. с латыш. А.И. Лукашова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 313 с.
25. Уголовный кодекс Республики Польша / пер. с пол.: Д.А. Барилевич и др.; науч. ред.: Э.А. Саркисова, А.И. Лукашев; под общ. ред. Н.Ф. Кузнецовой. Минск: Тесей, 1998. 128 с.
26. Уголовный кодекс Республики Узбекистан / вступ. ст.: М.Х. Рустамбаев, А.С. Якубов, З.Х. Гулямов. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 338 с.
27. Уголовный кодекс Эстонской республики / науч. ред. и пер. с эст. В. В. Запевалова; вступ. ст. Н. И. Мацнева. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 362 с.
28. Уголовный кодекс Республики Беларусь / предисл. Б.В. Волженкина; обзор. ст. А.В. Баркова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 474 с.
29. Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. С.В. Милуков; пер. с нем. Л.С. Вихровой. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 352 с.
30. Уголовный кодекс Республики Казахстан / предисл. И.И. Рогова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 466 с.
31. Уголовный кодекс Франции / науч. ред.: Л.В. Головкин, Н.Е. Крылова; пер. с фр. Н.Е. Крыловой. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 650 с.
32. Уголовный кодекс Швейцарии / науч. ред. и пер. с нем. А.В. Серебренниковой. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 366 с.
33. Уголовный кодекс Испании / науч. ред. и предисл.: Н.Ф. Кузнецова, Ф.М. Решетников; пер. с исп.: В.П. Зырянова, Л.Г. Шнейдер. Москва: Зерцало, 1998. 218 с.
34. Уголовный кодекс Российской Федерации с постатейными материалами / сост.: С.В. Бородин (науч. ред.), С.В. Замятин, И.Н. Иванова; под общ. ред. В.М. Лебедева. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Спарк, 2009. 1280 с.

35. Уголовный кодекс Грузии. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 409 с.
36. Уголовный кодекс Республики Молдова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 408 с.
37. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть: учеб. пособие / Н.А. Голованова и др.; под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. Москва: Издат. дом «Камерон», 2004. 528 с.
38. Курс уголовного права: в 5 т. / под ред.: Г.Н. Борзенков, В.С. Комисаров. Москва: Зерцало, 2002. Т. 5: Особенная часть. 512 с.
39. Никифоров В.С., Решетников Ф.М. Современное американское уголовное право. Москва: Наука, 1990. 153 с.
40. Леонов Б., Василишин В. Тероризм як різновид соціального конфлікту. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 66–71.
41. Чуваков О.А. Політичний тероризм у царській Росії (середина ХІХ і початок ХХ ст.). *Правова держава*. 2004. № 7. С. 206–209.
42. Чуваков О.А. Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинами терористичної спрямованості. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 276–281.
43. Stratenwerth G., Bommer F. Schweizerisches Strafrecht. *Besonderer Teil II: Straftaten gegen Gemeininteressen*. 6., überarb. u. erg. Aufl. Bern: Stämpfli Verlag AG, 2008. 509 s.
44. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. *Bundesministerium der Justiz*. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html> (дата звернення: 11.03.2017).
45. Jesse E. Grenzen des Demokratieschutzes in der offenen Gesellschaft Das Gebot der Äuidistanz gegenüber politischen Extremisten. *Gefährdungen der Freiheit. Extremistische Ideologien im Vergleich (Schriften des Hannah Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung)* / hrsg. v. U. Backes, E. Jesse. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. S. 493–520.

46. Kailitz S. Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland. Eine Einführung. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, GWV Fachverlage GmbH, 2004. 260 s.
47. Kirchheimer O. Politische Justiz. Neuwied: Luchterhand, 1965. 688 s.
48. Батиргареева В.С., Нетеса Н.В. Щодо проблеми визначення кримінально-правових форм сепаратизму. *Право і безпека*. 2014. № 1. С. 65–69.

РОЗДІЛ 9

ЭКОНОМИКО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ МОРСКИХ ПЕРЕВОЗКАХ

С.М. Минакова, А.А. Лапинская

Сегодня предложение услуг транспортного комплекса Украина превышает реальные объемы ее потребления национальной и иностранной клиентурой по потенциальной пропускной способности портов – на 20%, по пропускной способности сухопутных участков транспортных коридоров почти на 80%. Поэтому наиболее актуальной проблемой сегодняшнего дня является обеспечение роста потребления услуг, которые предлагаются транспортными учреждениями и организациями путем создания необходимых условий не только для возвращения прежних, а и для привлечения принципиально новых грузопотоков, прежде всего благодаря совершенствованию правового регулирования ценообразования и процесса перевозки грузов наземными и водным транспортом.

Отсутствие целостности, соответствия современным требованиям практически по всем составляющими экономико-правового механизма организации смешанных перевозок разными видами транспорта, наличие внутренних фундаментальных противоречий свидетельствует об отсутствии методологических основ его формирования. Очевидно, что важнейшими принципами формирования экономико-

правового механизма должны быть принципы системности и однообразия, исходя из того что транспортный комплекс Украины не является изолированной составляющей национальной экономики, а представляет собой элемент мировой транспортной системы и его функционирование и развитие должны осуществляться по законам и тенденциями именно этой системы. При сегодняшнем уровне развития интермодальных перевозок, когда, например, автомобильный перевозчик принимает груз, как это принято в мировой практике, при условии полной ответственности и на определенном этапе транспортировки сам становится клиентом морского транспорта (паромные перевозки), или железнодорожного (контртрейлерные перевозки), субъекты которых действуют с ограниченной ответственностью, разумеется, что правоотношения, которые возникают в процессе таких смешанных перевозок не должны иметь различий вследствие действия законодательных актов отраслевого уровня и отраслевых нормативно-правовых актов. Принципы системности и однообразия в данном случае предусматривают рассмотрение транспортного процесса как законченной совокупности действий разных субъектов по обеспечению необходимого перемещения груза и, с этой точки зрения, необходимого установления общих основ и условий разработки правил и положений осуществления этого процесса. Начиная с унификации определений, процедур заключения соглашений, их структуры, общих условий и правил ценообразования, последовательностей процедур перевода ответственности, ее уровня и распределения между участниками перевозок. Кроме того, стремительный рост объемов электронной торговли и электронного документооборота в мире требуют установления для транспорта соответствующей нормативно-правовой базы их использования, а также обеспечения соответствующей правовой защищенности всех участников транспортного процесса.

Попыткой решения этих проблем в мире стало принятие в 2008 году Роттердамских правил, которые устанавливают порядок осуществления частично морской перевозки грузов в международной

торговле и вступят в силу после сдачи на хранение 20-й ратификационной грамоты. Однако расхождения между Международным Морским Комитетом (ММК) и Европейским Советом грузовладельцев (ЕСГ) в отношении распределения обязанностей между владельцем груза и перевозчиком затормозили их поддержку некоторыми государствами, в том числе и Украиной. Позиция ЕСГ относительно стремления усилить ответственность перевозчиков вообще, и морских в частности, ограничить их иммунитет от антитрестовского законодательства общеизвестная. Известно также об их значительном влиянии на позицию Еврокомиссии в этих вопросах, которые, однако, совсем не содействуют ни развитию международной торговли, ни ее удешевлению, ибо, пытаясь сократить транспортные издержки грузовладельцев и упростить организационные процедуры перевозки, действуют с точностью до наоборот. Так в обязанности продавца или покупателя товара в соответствии с хорошей международной торговой практикой входит его страхование на период перевозки. Т.е. риски связанные с перевозкой перекладываются на сторону страховой компании, а фактические издержки по страхованию несет грузовладелец. В чем же тогда состоит необходимость увеличения ответственности перевозчика. Наоборот, ответственность может быть обосновано уменьшена и охватывать только «небрежность», «намеренные действия» и другие подобные нарушения перевозчика. И только при таком подходе можно говорить об уменьшении провозных платежей, поскольку для перевозчика снимается часть рисков, которые он всегда старался частично покрыть провозными платежами. Именно такой подход будет оказывать содействие развитию международной торговли, а вместе с применением специальных правил использования провозных и таможенных документов в электронном виде позволит сократить продолжительность организационных процедур и тем самым уменьшит препятствия на пути свободного продвижения товаров. Так почему же европейские грузовладельцы против этого. Входящими в Евросоюз являются потоки массовых грузов, для которых больше требуется страховать экологи-

ческий ущерб от утраты, чем сам груз. В самом деле, ликвидация последствий аварии с разливом нефти из танкера дедвейтом 100 тыс.т в 300 раз дороже стоимости самой нефти. Практически тоже относится к руде, углю, сере и т.п. И с каждым годом эти затраты возрастают, т.к. возрастают объемы техногенного воздействия на среду. В тоже время перевозчика поставили в условия повышения конструктивной защищенности транспортных средств (танкера с двойным корпусом, балкеры с усиленными переборками и т.п.). Т.е. необходимые действия перевозчиком проведены, понесены затраты и немалые и, если им добросовестно выполняются все технологические, технические условия, правила и нормы осуществления перевозки, то убытки от утраты груза, его повреждения и нанесения грузом ущерба третьим лицам не должны относиться на счет перевозчика. Однако, несмотря на то, что многие из существующих положений об ответственности перевозчика не претерпели изменений, некоторые ужесточены и ни одно не смягчено, ЕСГ считает их недостаточными для обеспечения нормальной в кавычках процедуры международной торговли.

Выходными из Евросоюза являются потоки готовой продукции высокой стоимости, которая практически не наносит вреда окружающей среде, однако вследствие своей дороговизны также требует больших страховых издержек. Так неужели же мы должны за все платить, – рассуждают Европейские грузовладельцы. Пусть за перевозку полностью отвечают транспортники. Да еще и цены на перевозку пусть снижают, а скорость – увеличивают... Таким образом, вместо баланса интересов, на что направлены все международные номы (ВТО, ГАТС, Конвенция о кодексе поведения линейной конференции), на европейском рынке транспортных услуг просматривается явный доминант интересов грузовладельцев. Это и понятно, ведь крупных транспортных и судоходных компаний сегодня в Европе нет, а промышленные транснациональные корпорации есть. Они и лоббируют свои интересы в ущерб равновесию, а равновесие, как

известно из экономической теории является необходимым условием рационального потребления.

В историческом плане следует отметить, что регулирование ответственности в области международных морских перевозок грузов опиралось на нормы, которые в последние десятилетия становились все более разнородными. Многие государства были Договаривающимися сторонами Гаагских или Гаагско-Висбийских правил. Конвенция Организации Объединенных Наций о морской перевозке грузов 1978 года (Гамбургские правила), вступившая в силу в 1992 году, должна была заменить Гаагско-Висбийские правила, но она не получила широкого признания, и, хотя Гамбургские правила в настоящее время действуют в 34 государствах, ни одна из крупных морских держав не ратифицировала эту Конвенцию. В результате на международном уровне сосуществуют три режима обязательной ответственности, а именно: Гаагские правила, Гаагско-Висбийские правила и Гамбургские правила. В то же время, стремительный рост контейнеризации и связанные с этим изменения в организации международных перевозок и требованиях в данной области сделали еще более настоятельной необходимость в принятии надлежащих современных регулирующих положений. В области смешанных перевозок не существует единого международного режима, регулирующего вопросы ответственности, а международные правовые рамки являются крайне сложными, поскольку вопросы ответственности по-прежнему регламентируются действующими конвенциями, касающимися отдельных видов транспорта, а также все более разнородными законодательными нормами и соглашениями на национальном, региональном и субрегиональном уровнях.

В этом контексте были разработаны новые Роттердамские правила, призванные стать современным комплексом единообразных международных норм, обеспечивающих коммерческим сторонам столь необходимую правовую определенность. Теперь государствам предстоит внимательно изучить достоинства новой Конвенции и определить, отвечают ли Роттердамские правила их ожиданиям, как с

точки зрения их основных положений, так и с точки зрения их способности обеспечить единообразие нормативных положений на международном уровне в данной области.

Основная работа была проделана рабочей группой, которая была учреждена для этой цели ЮНСИТРАЛ. Наряду с рядом других заинтересованных межправительственных и неправительственных организаций секретариат ЮНКТАД принимал участие в соответствующих заседаниях рабочей группы ЮНСИТРАЛ в качестве наблюдателя и представлял аналитические замечания по существу вопросов на рассмотрение рабочей группы на протяжении всего процесса разработки соглашения. Хотя здесь не представляется возможным надлежащим образом рассмотреть отдельные положения Конвенции или провести всесторонний анализ ее содержания, ниже представлен аналитический обзор некоторых из ее главных аспектов, с тем чтобы помочь тем, кто занимается разработкой политики, в оценке потенциальных преимуществ ратификации новой Конвенции. Как будет показано ниже, многие аспекты новой Конвенции могут представляться спорными, в частности с точки зрения малых и средних грузоотправителей в развивающихся странах.

Основная сфера охвата

Роттердамские правила включают 96 статей, объединенных в 18 глав. Многие положения являются длинными и очень сложными, что, к сожалению, делают возможными расхождения между странами при их толковании и применении и возникновение существенных споров. В значительной степени Конвенция охватывает вопросы, которые регулируются существующими режимами ответственности в морских перевозках, а именно Гаагско-Висбийскими и Гамбургскими правилами, хотя она имеет существенные отличия с точки зрения структуры, формулировок и содержания. Кроме того, несколько глав посвящены вопросам, по которым в настоящее время не существует единообразного международного законодательства, таким как сдача груза и передача права контроля над грузом и прав на предъявление иска. В новой Конвенции предусматривается также возможность

использования электронных сообщений и электронных альтернатив традиционным бумажным документам, во многом благодаря признанию договорных обязательств в этом отношении и обеспечению такого же статуса для электронных записей, как и для бумажных документов. Две отдельные главы содержат сложные правила, касающиеся юрисдикции и арбитража. Однако эти главы являются факультативными, и их положения будут обязательными только для тех Договаривающихся государств, которые заявят о том, что соответствующие положения будут для них обязательными. В данной ситуации могут возникать параллельные судебные разбирательства в различных Договаривающихся государствах с возможным вынесением несогласующихся судебных решений.

Сфера применения

Роттердамские правила применяются к договорам перевозки, по которым место получения груза и место сдачи груза находятся в разных государствах, если договор включает международную морскую перевозку и если, согласно договору, место получения груза, место погрузки, место сдачи груза или порт разгрузки находятся в Договариваемом государстве (статья 5). Правила не применяются в отношении чартеров или «других договоров на использование судна или любого пространства на нем», а также в отношении договоров перевозки при нелинейных перевозках, за исключением случаев, когда «не существует чартера или другого договора между сторонами на использование судна или любого пространства на нем; и выданы транспортный документ или транспортная электронная запись» (статья 6). Вместе с тем в этих случаях Роттердамские правила применяются в отношениях между перевозчиком и грузополучателем, контролирующей стороной или держателем, которые не являются первоначальной стороной договора, исключенного из сферы применения статьи 6 (статья 7).

Смешанные перевозки

Важно отметить, что в отличие от существующих международных режимов в области морских перевозок Роттердамские правила

имеют широкую сферу применения и охватывают также смешанные перевозки, включающие участок международной морской перевозки, независимо от того, какой вид транспорта является преобладающим. Хотя в настоящее время нет действующих международных конвенций, регулирующих смешанные перевозки, вопрос о распространении сферы действия Конвенции на смешанные перевозки, включающие участок морской перевозки, стал предметом значительных споров в ходе переговоров так же, как и соответствующие положения Роттердамских правил. Это было связано, в частности, с: а) обеспокоенностью по поводу возможной коллизии с конвенциями, регулирующими перевозку грузов отдельными видами транспорта, а именно автомобильным, железнодорожным, воздушным и внутренним водным транспортом, при этом во многих случаях положения этих конвенций применяются также к ущербу, возникшему на определенном этапе смешанной перевозки; б) стремлением некоторых государств обеспечить дальнейшее применение существующих национальных законодательных положений в отношении смешанных перевозок; с) обеспокоенностью по поводу дальнейшей фрагментации права в области международных смешанных перевозок; и d) тем фактом, что основные положения режима ответственности основываются исключительно на соображениях и принципах, применимых к морским, а не смешанным перевозкам.

Важно отметить, что в отличие от существующих международных режимов в области морских перевозок Роттердамские правила имеют широкую сферу применения и охватывают также смешанные перевозки, включающие участок международной морской перевозки, независимо от того, какой вид транспорта является преобладающим.

Вопрос о возможном пересечении или несовместимости новых правил с существующими международными конвенциями, действующими в области перевозок автомобильным, железнодорожным, воздушным и внутренним водным транспортом, в определенной степени регламентируется отдельными положениями (статья 82), которые предусматривают преимущественное действие этих конвен-

ций, если их положения применяются за пределами перевозки грузов соответственно автомобильным, железнодорожным, воздушным и внутренним водным транспортом. Вместе с тем в противном случае правила, касающиеся других видов транспорта, применяются при условии утраты, повреждения или задержки груза «только до момента его погрузки на судно или только после момента его выгрузки из судна» и только в форме «обязательных положений в отношении ответственности перевозчика, ограничения ответственности и срока для предъявления иска», содержащихся в любой «международной конвенции, применение положений которой является обязательным» на том этапе перевозки, на котором возник ущерб, если был заключен отдельный договор, касающийся конкретной стадии перевозки (статья 26). В случае предъявления требования в связи с грузом такие обязательные положения должны применяться в контексте остальных положений Роттердамских правил, что является сложной задачей для судебных органов различных стран и что, можно предположить, приведет к вынесению судебных решений, не согласующихся между собой на международном уровне. Во всех других случаях, т.е. в тех случаях, когда к соответствующему требованию не применяются положения какой-либо международной конвенции, касающейся отдельного вида транспорта, или когда невозможно (достаточно точно) установить, на каком именно этапе смешанной перевозки возник ущерб, для определения прав сторон и рамок любой ответственности будут применяться положения Роттердамских правил, т.е. по сути режим ответственности, действующий в области морских перевозок. Существующее национальное законодательство в области смешанных перевозок не будет иметь никакого значения в отношении договоров, подпадающих под сферу действия новой Конвенции.

Ответственность перевозчика

Перевозчик (а также любая морская исполняющая сторона, такая, как оператор терминала) несет ряд обязательств, нарушение которых влечет за собой ответственность за утрату, повреждение или задержку в сдаче грузов. Ответственность перевозчика в соответ-

ствии с Роттердамскими правилами ограничивается очередным финансовым пределом (статья 59), при этом сумма ограничения ответственности, предусмотренная в Роттердамских правилах, выше по сравнению с суммами, предусмотренными в Гаагско-Висбийских или Гамбургских правилах, и устанавливается двухлетний срок исковой давности (статья 62), который может быть продлен путем соответствующего заявления (статья 63). Перевозчик может утратить право на ограничение ответственности в случае грубой неосторожности или намерения причинить ущерб (статья 61).

К основным обязательствам перевозчика относится обязательство перевезти груз и сдать его грузополучателю (статья 11), обязанность проявлять надлежащий уход за грузом в период ответственности перевозчика, т.е. с момента получения перевозчиком груза до момента его сдачи (статьи 13 (1) и 12) и обязанность проявлять надлежащую осмотрительность в целях обеспечения и поддержания мореходного состояния судна (статья 14); последняя включает а) обеспечение мореходного состояния самого судна, а также б) укомплектование экипажа, оснащение и снабжение судна и с) обеспечение надлежащего состояния грузовых помещений судна. В отличие от Гаагско-Висбийских правил обязательство, касающееся обеспечения мореходного состояния судна, носит постоянный характер и сохраняется на протяжении всей перевозки, при этом не предусматривается общей отмены принципа бремени доказывания в отношении проявления надлежащей осмотрительности (ср. пункт 1 статьи IV Гаагско-Висбийских правил). По вопросу об ответственности перевозчика за утрату, повреждение или задержку в сдаче груза в связи с иском, касающимся груза, ключевое значение имеет статья 17, в которой определяется перечень оснований, освобождающих перевозчика от ответственности, при этом ряд положений отличается от перечня, содержащегося в пункте 2 статьи IV Гаагско-Висбийских правил, и содержатся также подробные и сложные правила, касающиеся бремени доказывания.

В этой связи следует отметить ряд пунктов, имеющих особое значение в связи с заключением договоров на основе стандартных условий перевозчика. Во-первых, период ответственности (с момента получения груза до момента его сдачи) может быть определен в договоре (т.е. ограничен) и охватывать только период с момента первоначальной погрузки до момента окончательной выгрузки в соответствии с договором (пункт 3 статьи 12). Во-вторых, в договоре может предусматриваться передача перевозчиком некоторых функций, таких, как погрузка, обработка, укладка и выгрузка груза грузоотправителю, документарному грузоотправителю или грузополучателю (пункт 2 статьи 13). В-третьих, договор перевозки может исключать или ограничивать ответственность перевозчика при перевозке специальных грузов или живых животных (статья 81). Таким образом, перевозчик может нести ответственность только за период с момента погрузки груза до момента их выгрузки и только в отношении некоторых функций перевозчика, определенных в Конвенции.

Кроме того, положения Конвенции о бремени доказывания, как представляется, существенно отличаются от соответствующих положений существующих конвенций об ответственности в морских перевозках в пользу перевозчика, в частности в случаях, когда ненадлежащее мореходное состояние судна привело к ущербу. В этих случаях Роттердамские правила предусматривают пропорциональное распределение ответственности, тогда как в соответствии с Гаагско-Висбийскими правилами ответственность полностью ложится на перевозчика, если только он не докажет, что часть ущерба не связана с нарушением им обязательства по обеспечению мореходного состояния судна. Это означает существенный сдвиг в распределении коммерческих рисков в ущерб грузоотправителям.

Ответственность грузоотправителя

Обязательства и ответственность грузоотправителя определяются шире, чем в Гаагско-Висбийских правилах, и они достаточно подробно изложены в отдельной главе (глава 7).

К ним относятся обязательства грузоотправителя в отношении подготовки и сдачи груза к перевозке (статья 27) и в отношении широкого круга требований к информации и документации (статья 29). Эти обязательства, нарушение которых приводит к возникновению ответственности, могут стать особенно актуальными в связи с новыми требованиями, касающимися обеспечения безопасности в области морских перевозок. К ним относится также строгая ответственность (см. пункт 2 статьи 30) за ущерб, связанный с отправкой опасного груза (статья 32) или ущерб, связанный с непредставлением своевременной и достоверной информации в отношении договорных условий (пункт 2 статьи 31).

Важно отметить, что соответствующие положения, касающиеся бремени доказывания, являются более сложными, чем в соответствии с существующими режимами ответственности в области морских перевозок, что может иметь важные практические последствия для урегулирования исков, предъявляемых перевозчиками к грузоотправителям, в частности в тех случаях, когда ненадлежащее мореходное состояние судна могло способствовать возникновению ущерба, связанного с перевозкой опасного груза. Так, согласно Гаагско-Висбийским правилам, в тех случаях, когда может быть установлено, что ненадлежащее мореходное состояние судна стало сопутствующим фактором, грузоотправитель в большинстве случаев освобождается от ответственности. В соответствии с Роттердамскими правилами на грузоотправителя может возлагаться полная ответственность за любой потенциально большой ущерб, понесенный перевозчиком (включая, например, потеря судна, ответственность перед третьими сторонами). В этом контексте следует отметить, что потенциально весьма широкая ответственность грузоотправителя не ограничивается какими-либо пределами в денежном выражении.

Конечный грузополучатель, предъявляющий иск на основании договора, также может нести ответственность за нарушение каких-либо обязательств грузоотправителем. Кроме того, документарный грузоотправитель, т.е. сторона, которая не является грузоотправите-

лем по договору, но которая «соглашается быть поименованным «грузоотправителем» в транспортном документе или транспортной электронной записи» (пункт 9 статьи 1), например продавец товара на условиях фоб также несет ответственность за любое нарушение обязательств грузоотправителя помимо самого грузоотправителя (статья 33).

Сдача груза

Следует также отметить существование отдельной главы, посвященной вопросам сдачи груза (глава 9), предусматривающей новое обязательство грузополучателя принять сдачу груза от перевозчика (статья 43) и содержащей подробные правила, касающиеся сдачи груза на основе различных видов транспортных документов или электронных записей. Важно отметить, что в этой главе содержатся также сложные новые правила, предусматривающие фактически переход риска, связанного с задержкой представления коносамента, от перевозчика к грузополучателю: в тех случаях, когда окончательный грузополучатель или индоссат при перевозке товаров по оборотному транспортному документу (т.е. коносаменту), которым обычно выступает один из покупателей на условиях сиф в цепочке договоров, уведомляется о прибытии товаров в пункт назначения, но а) своевременно не требует сдачи груза перевозчиком по какой бы то ни было причине или б) еще не имеет коносамента, то перевозчик может при определенных условиях сдать груз без передачи коносамента (статья 47) или воспользоваться широким кругом прав и распорядиться грузом (статья 48). Таким образом, окончательный грузополучатель или индоссат, оплатив товар продавцу по договору на условиях сиф против выдачи оборотного транспортного документа, может остаться с пустыми руками и без возможности предъявить перевозчику иск в связи с ненадлежащей доставкой. Положения, которые, по всей видимости, призваны решить практическую проблему, связанную с задержкой предъявления оборотных коносаментов в цепочке международных операций с участием различных покупателей и банков, могут серьезно подрывать функцию оборотно-

го коносамента как товарораспорядительного документа, которая имеет важнейшее значение для его использования в международной торговле.

Обязательный характер ответственности

В статье 79 содержатся общие правила об обязательном применении режима ответственности. Так, если в Конвенции не предусмотрено иное, любое положение договора является ничтожным, если оно: а) исключает или ограничивает обязательства или ответственность перевозчика или морской исполняющей стороны; и б) исключает, ограничивает или расширяет обязательства или ответственность грузоотправителя, грузополучателя, контролирующей стороны, держателя или документарного грузоотправителя (например, продавца на условиях фоб). Таким образом, в отличие от Гаагско-Висбийских правил, минимальные нормы ответственности на основании Конвенции применяются в обязательном порядке не только к перевозчику, но и грузоотправителю (и потенциально к любому лицу, несущему ответственность за нарушение обязательств грузоотправителем, например к грузополучателю или документарному грузоотправителю). Однако если ответственность перевозчика, которая ограничивается определенным финансовым пределом, может быть увеличена по договоренности, это невозможно в случае ответственности грузоотправителя. Вместе с тем следует еще раз отметить, что в любом случае обязательная ответственность грузоотправителя в соответствии с Роттердамскими правилами не ограничивается каким-либо денежным пределом.

Договоры об организации перевозок

Хотя в целом минимальные нормы ответственности применяются к договорам, подпадающим под действие Роттердамских правил, существует одно важное исключение. В отношении так называемых «договоров об организации перевозок», которые впервые регулируются международной конвенцией, применяются специальные правила, предусматривающие значительную свободу договора. Это является важным новшеством, отличающим новые Роттердамские правила

от существующих конвенций в данной области и поэтому представляющим особый интерес. В качестве истории вопроса целесообразно кратко напомнить обоснование обязательного регулирования ответственности в любой области, где коммерческие стороны заключают между собой договор и где поэтому обычно действует принцип свободы договора.

Все действующие международные режимы ответственности в области морской перевозки грузов (а именно Гаагские, Гаагско-Висбийские и Гамбургские правила) предусматривают минимальный уровень ответственности перевозчика, который применяется на обязательной основе, т.е. соответствующие материально-правовые нормы, касающиеся ответственности перевозчика, не могут быть изменены в договорном порядке в ущерб грузоотправителю или грузополучателю. Вместе с тем допускается возможность увеличения ответственности перевозчика. Обязательный характер применения соответствующих режимов действует также в отношении договоров перевозки, которые не согласовываются в индивидуальном порядке между сторонами, а заключаются на основе стандартных условий перевозчика, как правило, содержащихся в коносаменте или другом транспортном документе, выдаваемым перевозчиком, или подтверждаемых таким документом.

Основная цель такого подхода, который является общим для всех существующих международных режимов ответственности, заключается в уменьшении возможностей для злоупотреблений в связи с договорами, заключаемыми на основе типовых условий между сторонами, обладающими различным весом на переговорах. В линейных перевозках ряд крупных линейных перевозчиков занимают доминирующее положение на мировом рынке, и грузы, обычно отправляются на основе коносаментов или других типовых документов, выдаваемых и подписываемых перевозчиком и, как правило, составленных на условиях, благоприятных для перевозчика, без возможности обсуждения положений, особенно видно существование возможностей для злоупотреблений, связанных с неравным положением сто-

рон при заключении договора. Благодаря установлению минимального уровня ответственности перевозчика, который применяется на обязательной основе и не может быть изменен в договорном порядке, существующие режимы ответственности стремятся обеспечить защиту интересов грузовладельцев, не обладающих значительным весом на переговорах, а именно мелких грузоотправителей и грузополучателей, не являющихся стороной договора перевозки, против несправедливых договорных условий, устанавливаемых в одностороннем порядке перевозчиком с помощью своих типовых условий договора. Таким образом, ключевым элементом существующих международно-правовых рамок является ограничение свободы договора для обеспечения в нормативном порядке защиты мелких грузоотправителей и грузополучателей против несправедливых типовых договорных условий.

В этом контексте регулирование договоров об организации перевозок в Роттердамских правилах, предоставляющее договаривающимся сторонам широкую свободу действий при заключении договора, вызывало значительные споры на протяжении всего процесса подготовки текста. Договор об организации перевозок определяется весьма широко: «договор перевозки, который предусматривает перевозку указанного количества груза серией партий в течение согласованного срока. Такое указание количества груза может включать минимальное количество, максимальное количество или определенный диапазон» (пункт 2 статьи 1). Стороны договора об организации перевозок могут отступать от положений Конвенции (статья 80) при определенных условиях и с учетом некоторых соответствующих нормативных ограничений в отношении права на отступление от положений Конвенции⁵⁰.

К ним относятся – со стороны перевозчика – утрата права на ограничение финансовой ответственности в случае грубой неосторожности или намеренных действий (статья 61); и обязательство в соответствии с подпунктами а) и б) статьи 14 об обеспечении и поддержании мореходного состояния судна и надлежащего уком-

плектования экипажа, оснащении и снабжении судна. В этом контексте не упоминается третий аспект обязательства перевозчика по поддержанию мореходного состояния судна, а именно обязательство в отношении обеспечения и поддержания надлежащего состояния грузовых помещений судна (см. пункт с) статьи 14); поэтому, как неудивительно, но в данном отношении допускается отступление от положений Конвенции по согласованию сторон. Что касается обязанностей и ответственности грузоотправителя, то не допускается никаких отступлений в отношении а) обязательства по предоставлению информации, инструкций и документов в соответствии со статьей 29; и б) обязательств и (строгой) ответственности в связи с опасным грузом в соответствии со статьей 32.

Важно отметить, что ответственность грузоотправителя, вытекающая из нарушения положений статьей 29 и 32, – которая может быть значительной, например в случае гибели или задержки судна, и которая не ограничивается каким-либо денежным пределом – не может быть отменена, ограничена или изменена по условиям договора. Это означает, что на грузоотправителя всегда распространяется потенциально большая (и неограниченная) ответственность в соответствии с Роттердамскими правилами за ущерб, связанный с перевозкой опасного груза или нарушением обязательства в отношении представления определенной документации, информации и инструкций.

Исключение договоров об организации перевозок из сферы обязательного применения режима ответственности основывается на предположении о том, что такого вида договоры заключаются между сторонами с потенциально равными позициями на переговорах. Однако определение договора об организации перевозок является крайне широким, и для них не устанавливается минимального количества груза. Поэтому практически любые виды договоров в линейных перевозках могут быть оформлены в качестве договора об организации перевозок в условиях почти полной свободы договора. Поскольку в линейных перевозках доминирующее положение занимает небольшое число глобальных операторов, возникает обеспоко-

енность по поводу положения мелких грузоотправителей, которые могут сталкиваться с договорными условиями, устанавливаемыми в одностороннем порядке перевозчиком. В этом контексте ключевой вопрос заключается в том, обеспечивают ли нормативные гарантии, предусмотренные в Роттердамских правилах, действенную защиту мелких коммерческих сторон от использования договоров об организации перевозок в качестве договорных инструментов для обхода обязательного режима ответственности.

Договоренности между перевозчиком и грузоотправителем об отступлении от положений Конвенции, оговариваемые в договоре об организации перевозок, имеют обязательную силу даже в тех случаях, когда договор не был согласован на индивидуальной основе. Хотя грузоотправителю должна быть предоставлена возможность заключить договор на условиях, предусмотренных Конвенцией, без каких-либо отступлений, на практике грузоотправитель в силу коммерческой необходимости может оказаться вынужденным заключать договор об организации перевозок, например, если в случае несогласия может применяться гораздо более высокая тарифная ставка. Аналогичным образом, хотя третьи стороны связаны отступлениями только в случае договоров об организации перевозок, если они прямо согласились на обязательность для них таких отступлений, неясно, обеспечивает ли это эффективную защиту мелких грузополучателей, которые не являются стороной договора перевозки и которые на практике могут столкнуться с тем, что единственным коммерчески целесообразным решением является их согласие на данных условиях. Таким образом, в зависимости от подхода, который примут суды в отношении применения соответствующих положений, предстоит еще выяснить, являются ли нормативные защитные положения достаточными, чтобы не допустить использования особой категории договоров об организации перевозок в качестве договорного инструмента для обхода положений об ответственности, которые в противном случае применялись бы в обязательном порядке, в ущерб интересам мелких грузоотправителей или грузополучателей.

Положения, касающиеся договоров об организации перевозок, могут после того, как Конвенция вступит в силу, иметь важные последствия как для коммерческой договорной практики, так и в целом для перспектив обеспечения единообразия международно-правовых норм в области перевозки грузов. Если в будущем практика использования договоров об организации перевозок, позволяющих вносить изменения в положения Конвенции по усмотрению сторон договора станет нормой, то, в более долгосрочной перспективе возможно, не удастся реализовать потенциальные выгоды, связанные с предсказуемым единообразным международным режимом ответственности.

Заключительные замечания

Как и в случае любых новых международных конвенций, многое будет зависеть от того, как суды различных стран будут подходить к сложным положениям новой Конвенции и каким образом они будут толковать и применять их на практике. Однако, как следует из выше представленного анализа, существует ряд областей, дающих, возможно, основание для беспокойности, в частности с точки зрения мелких и средних грузоотправителей и грузополучателей в развивающихся странах.

Положения главы 9, которые при определенных обстоятельствах позволяют грузоотправителю сдавать товары без предъявления оборотного транспортного документа, являются новыми и, возможно, спорными, поскольку они могут подрывать функцию оборотного коносамента в качестве товарораспределительного документа, которая имеет ключевое значение для его использования в международной торговле. Регулирующие положения Роттердамских правил, касающиеся договоров об организации перевозок, также являются неопробованными и могут привести к возникновению такой ситуации, когда свобода договора станет нормой и когда вес на переговорах будет иметь более важное значение, чем когда-либо со времени принятия Гамбургских правил в 1924 году. Это вызывает особую беспокойность с точки зрения мелких грузоотправителей и грузо-

получателей, которые в силу коммерческой необходимости могут оказаться связанными договорными условиями, установленными в одностороннем порядке одной из немногочисленных крупных глобальных компаний линейных перевозок. Более крупные грузоотправители также должны сознавать, что их потенциально широкая ответственность в соответствии с Роттердамскими правилами в отношении ущерба, связанного (по крайней мере частично) с перевозкой опасных грузов, не может согласовываться в ходе переговоров даже в случае договоров об организации перевозок. В целом широкое использование договоров об организации перевозок в будущей коммерческой договорной практике означало бы фактически снижение, а не повышение единообразия в нормах, касающихся ответственности, на международном уровне.

В отношении регулирования ответственности, связанной со смешанными перевозками, включающими участок международной морской перевозки, в новой Конвенции принят подход, который является сложным и который может приводить к трудностям в его практическом применении. Материально-правовые нормы, касающиеся ответственности, различаются в зависимости от того, может ли быть установлено, что ущерб возник на определенном неморском участке смешанных перевозок и от того, применялись ли бы существующие международные конвенции, регулирующие перевозку грузов наземным или воздушным транспортом, если бы был заключен отдельный договор в отношении данного участка перевозки. Вкратце ситуацию можно описать следующим образом:

а) в тех случаях, когда невозможно четко установить, на участке перевозки каким именно видом транспорта был нанесен ущерб, что часто имеет место в контейнерных перевозках, права и обязательства договаривающихся сторон определяются в основном режимом ответственности, действующим в области морских перевозок и определенным в Роттердамских правилах, даже если перевозки осуществляются главным образом наземным транспортом;

б) аналогичная ситуация наблюдается в тех случаях, когда ущерб возник во время перевозки наземным транспортом, но ни одна из действующих международных конвенций, касающихся отдельных видов транспорта, не применяется, если был заключен отдельный договор в отношении соответствующего наземного участка перевозки;

с) в тех случаях, когда может быть установлено, что ущерб возник на участке перевозки другим видом транспорта, помимо морского участка перевозки, и могла бы применяться одна из существующих конвенций, касающихся отдельных видов транспорта (при наличии отдельного договора), применяются обязательные положения об ответственности перевозчика, ограничении ответственности и исковой давности, содержащиеся в соответствующей конвенции, касающейся данного вида транспорта, наряду с остальной частью положений Роттердамских правил. Смещение материально-правовых норм различных международных конвенций, которые судам различных стран придется контекстуально применять в таких случаях, осложняет их задачу и, по всей видимости, приведет к различным результатам на национальном уровне.

В целом сложный характер положений Конвенции и существование значительных возможностей для их толкования означают, что, возможно, потребуются основательное судебное разбирательство для четкого понимания новых правил, при этом суды различных стран могут принять потенциально расходящиеся подходы при толковании и применении соответствующих положений. Вероятность проведения несовместимых между собой судебных разбирательств и, в конечном итоге, вынесения противоречащих друг другу судебных решений на международном уровне еще больше возрастает в связи с тем, что, как было отмечено выше, главы Конвенции, посвященные вопросам юрисдикции и арбитража, являются факультативными для Договаривающихся государств и поэтому договорные положения о юрисдикции и арбитраже могут иметь силу на одинаковых условиях только для некоторых, но не для всех Договаривающихся государств. Таким образом, может потребоваться значительные дорогостоящие

процессы судебного разбирательства, прежде чем удастся достичь требуемой степени правовой определенности. Такая перспектива представляется особенно прискорбной в отношении новой международной Конвенции, которая призвана установить единые на международном уровне правила для различных правовых систем; кроме того, это может вызывать беспокойство у коммерческих сторон, чьи права и обязательства в будущем, возможно, будут регулироваться Роттердамскими правилами.

В целом, как представляется, Роттердамские правила по существу являются более благоприятными для перевозчиков, чем любая из существующих международных конвенций в этой области. Так, например, положения, касающиеся бремени доказывания, представляются более выгодными для перевозчиков, чем аналогичные положения, содержащиеся в Гаагско-Висбийских или Гамбургских правилах, что может иметь важные последствия для исхода правовых споров между перевозчиками и грузовладельцами. Кроме того, обязательства и ответственность грузоотправителя, которые являются гораздо более широкими и регламентируются более подробно по сравнению с существующими режимами ответственности в области морских перевозок, носят обязательный характер, а в отношении ответственности грузоотправителя – в отличие от ответственности перевозчика – не действует никаких ограничений с точки зрения предела финансовой ответственности. И это правильно, ведь решение о перевозке того или иного груза принимается с учетом результирующей экономической выгоды грузовладельца, а не перевозчика, поэтому именно грузовладелец и должен нести все основное бремя рисков и ответственности за последствия реализации своего решения, а перевозчик обязан лишь выполнять установленные технологические требования. В тоже время, столь важные изменения в распределении коммерческих рисков вызвавшие беспокойство у тех, кто представляет интересы пользователей транспортных услуг неизбежно приведут да и уже привели к противодействию вступлению в силу Роттердамских правил.

В этой связи, необходимо на национальном уровне реализовать все прогрессивные изменения предусмотренные в Роттердамских правилах, конкретизировав и уточнив двойственные и противоречивые их положения. Еще до принятия последних нами были разработаны Национальные правила перевозки внешнеторговых и транзитных грузов в смешанном наземно-водном сообщении, которые в целом не противоречат Роттердамским, а в ряде положений являются более конкретными и практически лучше реализуемыми. Основным отличием разработанных нами Национальных правил является правовое регулирование тех аспектов перевозки, которые не получили отображения в договоре перевозки, или так же являются коллизионными по отношению к национальному законодательству или международным конвенциям.

Конечной целью разработанных Национальных правил является создание условий для формирования современного транспортного комплекса страны, отвечающего высшим международным стандартам в экономическом организационном, правовом и техническом отношении, конкурентоспособного на мировых рынках транспортных услуг, способного обеспечить фрахтовую независимость внешней торговли Украины и эффективный экспорт транспортных услуг

Согласно этому, цели Национальных правил перевозки грузов состоят в следующем:

- модернизация украинской законодательной и нормативно-правовой базы, приведение ее в соответствие современным требованиям, нормам и принципам международной торговли;
- установленные единых условий и стандартов из документального оформления, ответственности, порядка применения электронных транспортных документов и электронной подписи;
- выполнение международных обязанностей Украины, в том числе из Генерального соглашения по тарифам и торговле, в редакции 1994 года, которая является неотъемлемой частью пакета соглашений ВТО

- устранение препятствий на пути свободного продвижения товаров и организация транспортных услуг субъектами всех форм собственности и гражданства за национальным режимом;
- унификация документации на внешнеторговые и транзитные грузы, которые проходят через морские и речные порты Украины;
- создание правовых основ координации транспортных, экспедиционных, агентских, таможенных, пограничных и других служб в процессе перевозки грузов;
- создание правовых условий для интеграции Украины в европейскую и мировую транспорта сеть

Предметом правового регулирования являются административно-правовые и гражданско-правовые отношения, которые возникают в процессе внешнеторговых и транзитных перевозок грузов через морские и речные порты Украины.

Субъектами, на которые распространяется действие Национальных правил являются субъекты, которые выполняют внутренние перевозки, или должны выполнять любые действия, вытекающие из договора перевозки груза, согласно которым место получения и место сдачи груза, порт загрузки и порт разгрузки расположенные в разных государствах, если:

- а) в договоре перевозки предполагает, что к нему применяются положения указанных Национальных правил или законодательство государства Украина, которая вводит их в действие, при условии, что
- б) место приема груза к морской перевозке или порт погрузки, или место перегрузки груза с одного судна на другое, которые указаны в договоре перевозки, или в договорных условиях, или такое фактическое место расположенные на территории Украины или
- в) место сдачи груза после морской перевозки или порт разгрузки, или место перегрузки груза с одного судна на другое судно, которые указаны в договоре перевозки, или в договорных условиях, или такое фактическое место расположенные на территории Украины или
- г) во всех случаях, когда перевозка осуществляется на основе межправительственных соглашений, стороной которых является госу-

дарство Украина и законодательство стран других сторон соглашения не противоречит указанным Национальным правилам или они соглашаются с их применением. В случае, если любое из положений Указанных правил противоречит законодательству стран других сторон соглашения, то положение этих Национальных правил действуют в той части, в которой они не противоречат законодательству, а положение, которые противоречат, должны быть урегулированные в договоре перевозки. Если последнего не сделано, то считается, что стороны согласились с применением положений данных Национальных правил.

Положение правил должны применяться без учета национальности судна, перевозчика, исполняющих сторон, грузоотправителя по договору, грузополучателя или любых других заинтересованных сторон.

Литература

1. The General Assembly of the United Nations adopted the United Nations Convention on Contracts for all or part of the sea international shipping December 11, 2008. The General Assembly decided to hold an opening ceremony for signature September 23, 2009 in Rotterdam, the Netherlands, and encouraged to call the rules contained in the Convention, «the Rotterdam Rules.» For the text of the Convention is annexed to General Assembly resolution A/RES/63/122. He is also contained in Annex I to the report of UNCITRAL on the work of its forty-first session (document A/63/17), available on the website <http://www.uncitral.org>.
2. The International Convention for the Unification of Certain Rules relating to Bills of Lading, 1924.
3. The International Convention for the Unification of Certain Rules relating to Bills of Lading, 1924 (Hague Rules), as amended by the Protocol adopted in Visby in 1968 and SDR Protocol, adopted in 1979.
4. The United Nations Convention on the Transport of Goods Sea, 1978.

5. Relevant documentation, which focuses on possible areas of concern, in particular with the standpoint of developing countries, is available on the UNCTAD website <http://www.unctad.org/ttl/legal>.
6. Thomas DR (2008), an appraisal of the liability regime established under the new UN Convention, 14 JIML, p. 496-511.
7. Diamond A (2008), the next sea carriage Convention: Delivery of the goods, rights of the controlling party and transfer of rights, 14 JIML, p. 597.
8. Goldby M (2008), Electronic alternatives to transport documents and the new Convention: a framework for future development? 14 JIML, p. 586.
9. Surely MF (2005), Solving the scope-of-application puzzle: contracts, trades and documents in the UNCITRAL transport law project 11 JIML, p. 22.
10. Hancock C (2008), Multimodal transport and the new UN Convention on the carriage of goods, 14 JIML, p. 484.
11. Diamond A (2008), the next sea carriage Convention? LMCLQ 135, p. 140.
12. Nikaki T (2008), the fundamental duties of the carrier under the Rotterdam Rules, 14 JIML, p. 512.
13. Asariotis R (2008), Burden of proof and allocation of liability for loss due to a combination of causes under the Rotterdam Rules, 14 JIML, p. 537.
14. Surely M (2009) Modernizing and Reforming US Maritime Law: The Impact of the Rotterdam Rules in the United States, 44, Texas International Law Journal 427, pp. 447-448.
15. Baughen S (2008), Obligations of the shipper to the carrier, 14 JIML, p. 555-564.
16. Williams R (2008), Transport documentation under the new Convention, 14 JIML, p. 566-583.
17. Asariotis R (2009) UNCITRAL draft convention on contracts for the carriage of goods wholly or partly by sea: competition and regulation in shipping and shipping-related industries, Martinus Nijhoff 349.

РОЗДІЛ 10

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ЯК КАТЕГОРІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

О.І. Миколенко, М.А. Баламуш

Наука адміністративного права, як і будь-яка наука, передбачає наявність розвинутої та впорядкованої системи знань. В той же час вона повинна мати в якості атрибуту відповідний інструментарій пізнання: розвинуту систему категорій і понять – понятійний апарат, визначений предметом цієї науки.

Іноді в юридичній літературі категоріально-понятійний апарат розглядають як метод пізнання правової дійсності і тим самим їх ототожнюють. Наукові категорії і поняття є лише інструментарієм пізнання державно-правових явищ. Самі по собі вони не можуть дати нових знань. Лише у синтезі з методами наукового пізнання наукові категорії і поняття допомагають досліднику досягти нових знань. Отже категоріально-понятійний апарат не є самостійним і специфічним методом пізнання.

Наука адміністративного права знаходиться на стадії перегляду та оновлення категоріального апарату. Слід підкреслити, що процес формування нових та переосмислення старих правових понять в науці адміністративного права нічим не відрізняється від загального процесу формування та еволюції термінології в інших галузях юри-

дичного знання [7, с. 43]. Обумовлена ж така еволюція категоріального апарату наступними чинниками.

1. Відбулися корінні зміни в адміністративно-політичній сфері суспільного життя. Традиційно адміністративне право регулює у цій сфері ті галузі суспільного життя, які пов'язані з обороною країни, національною безпекою, внутрішніми справами, юстицією та реалізацією державної політики у сфері зовнішніх відносин. Основні ж цілі адміністративно-правового регулювання у цій сфері – це: забезпечення територіальної цілісності і недоторканості держави; підтримання публічної безпеки і порядку; захист населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню; забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх відносин; створення умов для реалізації і захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні.

У 1996 році Конституція України проголосила, що:

– Україна є суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава (ст. 1), є унітарною державою, територія якої в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною (ст. 2), є республікою (ст. 5);

– державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6);

– територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій (ст. 132).

Ці положення Конституції України визначили (і сьогодні визначають) шляхи розвитку адміністративно-правового регулювання суспільних відносин в адміністративно-політичній сфері. Це стосується, в першу чергу, питань демократизації діяльності органів державної виконавчої влади, децентралізації органів державної виконавчої влади взагалі та центральних органів виконавчої влади зокрема,

побудови ефективної системи органів виконавчої влади без дублювання повноважень і без дуалізму виконавчої влади.

2. Зазнала змін і соціально-культурна сфера суспільного життя в якій адміністративне право регулює ті галузі суспільного життя, які пов'язані із задоволенням матеріальних і духовних потреб людей, а саме, в галузі освіти, науки, культури, мистецтва, охорони здоров'я, соціального захисту, проведення дозвілля, творчої діяльності тощо. До завдань адміністративно-правового регулювання у соціально-культурній сфері ми можемо віднести: утвердження такого способу життя, яке сприяє повноцінному розвитку особистості; створення сприятливих умов для відтворення населення країни; збереження здоров'я і працездатності населення; організація професійної підготовки кадрів; зміцнення сім'ї і турбота про підростаюче покоління; збереження і примноження культурного надбання; створення сприятливих умов для занять наукою, спортом та ін.

Конституція України 1996 року проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним її обов'язком (ст. 3).

Згідно цих положень, Конституція України характеризує напрямки розвитку адміністративно-правового регулювання суспільних відносин також і в соціально-культурній сфері, що стосуються питань побудови нових взаємовідносин між органами виконавчої влади та пересічними громадянами, а саме, взаємовідносин в яких пріоритетним є дотримання і забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Як наслідок, за останні двадцять років в правовій системі України з'явилася адміністративна юстиція, в системі адміністративного права було створено інститут адміністративних послуг, а в адміністративному законодавстві були закріплені процедури доступу до публічної інформації.

3. Поліпшення торкнулись і господарської сфери суспільного життя. Як правило, до сфери врегулювання адміністративним правом господарської сфери відносяться ті галузі суспільного життя, які пов'язані з промисловістю, агропромисловим комплексом, будівництвом, транспортом і дорожнім господарством, зв'язком, житлово-комунальним господарством, побутовим обслуговуванням населення, сферою використання і охорони природних ресурсів тощо. До основних напрямків адміністративно-правового регулювання у цій сфері відносяться: 1) забезпечення стратегічних пріоритетів розвитку економіки (стимулювання розвитку окремих галузей і виробництв, сфер економічного розвитку, залучення іноземних інвестицій, ціноутворення тощо); 2) упорядкування відносин власності шляхом визначення тих сфер економіки, які можуть сформуватися щодо суб'єктів недержавної власності та механізму їх набуття, наприклад, шляхом приватизації, антимонопольного регулювання та чіткого закріплення статусу суб'єктів державної власності; 3) забезпечення розвитку зовнішньоекономічних відносин (забезпечити збалансованість економіки та рівноваги внутрішнього ринку України, створювати найбільш сприятливі умови для залучення економіки України в систему світового поділу праці та її наближення до ринкових структур розвинутих зарубіжних країн та ін.); 4) відмова від адміністративно-командних методів управління в економіці та широке використання інших адміністративно-правових засобів впливу: реєстрація, ліцензування, квотування, сертифікація, надання дозволів, реалізація адміністративно-юрисдикційних прав тощо.

З прийняттям Конституції України проголошено, що кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Держава ж, по-перше, забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, по-друге, не допускає зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісну конкуренцію (ст. 42).

Виходячи з цього, визначаються шляхи розвитку адміністративно-правового регулювання суспільних відносин в господарській

сфері. В умовах ринкової економіки держава здійснює свій організуючий вплив не на «економіку», як це було притаманно радянській системі адміністративного права, а на економічні процеси, які відбуваються в суспільстві. Поняття «управління економікою» було властиве радянській практиці централізованого державного планування та управління народним господарством країни. У сучасних, економічно розвинених країнах, де домінує недержавна власність, панівне становище в державній політиці займає ідея економічного регулювання, тобто держава здійснює відповідну політику в економічній сфері шляхом здійснення господарсько-організаційної, соціальної та інших функцій. В такій політиці домінує не диктат, а правове регулювання, контроль, координація, моніторинг, а також переважно методи економічного характеру.

Отже, суттєві зміни, що відбулися в адміністративно-політичній, соціально-культурній і господарській сферах суспільного життя, вплинули як на зміст адміністративного законодавства та сутність правозастосовної діяльності органів виконавчої влади, так і на категоріальний апарат адміністративного права, де системо-утворюючою категорією довгий час виступало «державне управління».

«Державне управління», хоча і було системо-утворюючою категорією в радянському адміністративному праві, але мало багато трактувань, що ускладнювало його використання в науково-дослідних роботах.

Спочатку пропонували широке та вузьке трактування державного управління, де державне управління в широкому значенні визначалося як організуючий вплив всіх органів державної влади на відповідну сферу суспільних відносин (тобто органів законодавчої, виконавчої і судової гілок влади), а державне управління у вузькому значенні визначалося як організуючий вплив органів виконавчої влади на конкретну сферу суспільних відносин.

На це у 2004 році звернули увагу автори Академічного курсу з адміністративного права під редакцією В. Б. Авер'янова [1]. Вони стверджували, що дискусії, які точаться у вітчизняній адміністратив-

но-правовій літературі щодо співвідношення широкого та вузького тлумачень поняття державного управління, є надуманими. Адже кожний з наведених варіантів тлумачення виправданий лише на чітко визначеному теоретико-пізнавальному рівні використання даного поняття. Тобто все залежить від об'єкту та цілей дослідження. Якщо об'єкт та цілі дослідження обумовлюють використання державного управління в широкому значенні, то саме в цьому значенні його бажано використовувати в конкретній науково-дослідній праці.

З таким підходом можна погодитись лише частково. Категоріальний апарат науки адміністративного права є індикатором системності науки і узгодженості її знань. Якщо різні за своїм змістом явища визначаються через одне і те ж поняття, то це свідчить про недосконалість понятійно-категоріального апарату відповідної науки. В науці адміністративного права є, наприклад, дискусії щодо визначення адміністративної відповідальності. Але ці дискусії характеризуються тим, що одне і те ж правове явище, яке одностайно називають науковці адміністративною відповідальністю, характеризується кожним із них з незначними відмінностями (хтось у визначенні звертає увагу на додаткову ознаку, хтось більш детально перераховує суб'єктів адміністративно-деліктних правовідносин, тощо).

Широке трактування державного управління і сьогодні залишило своє науково-методологічне значення при дослідженні правових явищ в рамках теорії держави та права чи конституційного права. З моменту прийняття Конституції України в межах адміністративного права використання поняття «державне управління» як у широкому, так і вузькому значеннях втратило сенс, але консервативні уявлення про державне управління як системо-утворюючу категорію адміністративного права ще довгий час продовжували впливати на зміст науково-дослідної діяльності у цій сфері. Поняття «державне управління» (як в широкому так і у вузькому значеннях) продовжувало широко використовуватись в назвах науково-дослідних робіт до 2008 року [3; 8].

Разом з тим, частина науковців (з середини 90-х років), особливо ті, що переймалися проблемами предмету адміністративно-правового регулювання, звернули увагу на те, що категорія «державне управління» втратила свої методологічні властивості з наступних причин:

по-перше, одним із суб'єктів адміністративних правовідносин виступає орган місцевого самоврядування, який не має відношення ні до системи органів державної влади, ні до сфери державного управління. Тобто виникла ситуація, коли учасником адміністративних правовідносин виступає не суб'єкт державного управління, як це трактувалося у доктрині радянського адміністративного права, а інший суб'єкт, наділений владними повноваженнями;

по-друге, до відносин, які регулює адміністративне право, відносяться різні за змістом і цільовою спрямованістю суспільні відносини – внутрішньо-організаційні, публічно-сервісні та правоохоронні відносини. Радянське адміністративне право всі їх характеризувало як суспільні відносини, які складаються у сфері державного управління (сфері реалізації державного управління). Але публічно-сервісні та правоохоронні відносини не є сферою реалізації державного управління. Перша сфера пов'язана з наданням адміністративних послуг населенню України, а друга – з забезпеченням охорони і захисту як адміністративних, так і інших правовідносин;

по-третє, внутрішньо-організаційні відносини, які іноді в юридичній літературі характеризують як відносини, що складаються у сфері державного управління, теж неоднорідні за своїм змістом та цільовою спрямованістю. Тут окремо можна виділити групу: службових відносин, які пов'язані з прийняттям на публічну службу та вимогами щодо її проходження; групу відносин підпорядкування, що виникають в системі органів виконавчої влади; групу внутрішньо-організаційних відносин, що виникають в інших органах державної влади (наприклад, в прокуратурі, судах, СБУ та ін.).

Отже в науці адміністративного права виникла ситуація, коли, по-перше, є необхідність переосмислення поняття «державне управління» і визначення сфери його використання в адміністративному

праві України, по-друге, є необхідність розробки та впровадження нової термінології, яка б змогла стати системо-утворюючою категорією адміністративного права.

Таку системо-утворюючу категорію запропонували автори підручника з адміністративного права під загальною редакцією В. В. Коваленка. Вони зазначають, що адміністративні правовідносини – це відносини, які змінюються та припиняються в сфері публічного адміністрування [5, с. 47]. Тобто на зміну терміну «державне управління» поступово прийшов термін «публічне адміністрування». Він широко став використовуватись в назвах і змісті науково-дослідних праць (з 2008 року по сьогодні) [2; 9].

Разом з тим, слід звернути увагу на дві негативні тенденції у цій сфері:

1) категорія «державне управління» була у всіх сферах, у всіх значеннях і з усіма недоліками автоматично замінена категорією «публічне адміністрування». Тобто замість державного управління у широкому і вузькому значеннях з'явилося публічне адміністрування у широкому і вузькому значеннях [4].

2) категорія «державне управління» замінюється в адміністративному праві категорією «публічне адміністрування» (це не стосується теорії держави і права та конституційного права), яка розглядається у двох вимірах – функціональному і організаційно-структурному. При функціональному підході – це діяльність відповідних структурних утворень щодо виконання функцій, спрямованих на реалізацію публічного інтересу. Наприклад, виконання публічною адміністрацією правоохоронної функції означає, системну діяльність всіх структурних утворень, які мають таку функцію. При організаційно-структурному підході публічна адміністрація – це сукупність органів, які утворюються для здійснення (реалізації) публічної влади [5, с. 23]. Цей підхід, поєднує в собі внутрішньо- і зовнішньо-організаційну діяльність органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування і поширює зміст публічного адміністрування на внутрішньо- і зовнішньо-організаційну діяльність

органів, які не відносяться до жодної з гілок державної влади, наприклад, на діяльність прокуратури, СБУ, НАБУ і інших контрольно-наглядових та правоохоронних органів. Позитивним наслідком даного наукового підходу, щодо визначення публічного адміністрування, є те, що діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування тепер можна визначати за допомогою одного терміну «публічне адміністрування». Негативними ж наслідками даного наукового підходу є те, що: а) поняття «державне управління» повністю зникає із сфери адміністративного права; б) внутрішньо- і зовнішньо-організаційна діяльність органів виконавчої влади характеризується одним терміном «публічне адміністрування», тоді як кожна із вказаних видів діяльності має свої особливості; в) зовнішньо-організаційна діяльність органів, які не відносяться до жодної з гілок державної влади, є за своєю суттю контрольно-наглядовою чи правоохоронною діяльністю, а тому виникають сумніви щодо характеристики такої діяльності через термін «публічне адміністрування»;

3) «публічне адміністрування» і «державне управління» не є тотожними чи взаємовиключними поняттями. Кожна категорія має свою специфічну сферу використання та доповнює одна одну при характеристиці діяльності органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. Наприклад, В. М. Бевзенко і Р. С. Мельник стверджують, що кожна з трьох влад (законодавча, судова, виконавча) реалізуються у властивій лише їм формі: законодавча – у формі законотворчості, судова – у формі правосуддя, виконавча – у формі публічного адміністрування. Але не є публічним адмініструванням, на думку В. М. Бевзенка і Р. С. Мельника, діяльність, пов'язана з внутрішньою організацією функціонування органів публічної влади. Її пропонується назвати внутрішньо-управлінською діяльністю, яка так само як і публічне адміністрування, регламентується нормами адміністративного права [6, с. 39-41]. Позитивними наслідками даного наукового підходу щодо визначення публічного адміністрування є те, що: а) форма діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування визначається одним терміном (парламент здійснює законотворчу діяльність,

суди – правосуддя, а органи виконавчої влади – публічне адміністрування); б) внутрішньо- і зовнішньо-організаційна діяльність органів виконавчої влади термінологічно розмежовується між собою. Так, внутрішньо-організаційна діяльність характеризується як державне управління, де є відносини підпорядкування, а зовнішньо-організаційна діяльність характеризується як публічне адміністрування, де є владні відносини, але відсутні відносини підпорядкування. Негативним же наслідком даного наукового підходу є те, що В. М. Бевзенко і Р. С. Мельник відносять до публічного адміністрування весь спектр зовнішньо-організаційної діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, тобто і правотворчу, і контрольно-наглядову, і юрисдикційну, і публічно-сервісну діяльність.

Отже еволюції категоріального апарату адміністративного права у сфері діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування не відбулося. Поняття «державне управління» та «публічне адміністрування» використовуються в юридичній літературі хаотично, що негативно позначається як на дослідженнях адміністративно-правових явищ, так і на дослідженні правових явищ у сфері міграції. До того ж категоріальний апарат адміністративного права сьогодні остаточно втратив зв'язок з категоріальним апаратом інших наукових напрямів, які пов'язані з дослідженням окремих аспектів управління як соціального явища, – менеджмент, теорія державного управління і ін. Є намагання напрацювати свій (незалежний від інших наук) понятійний апарат щодо форм прояву діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

У зв'язку з цим, хочемо запропонувати своє бачення змісту поняття «публічне адміністрування» в категоріальному апараті адміністративного права та критеріїв його співвідношення з поняттям державне управління.

Погоджуємося з тим, що кожна гілка влади має свою форму зовнішнього прояву. Основна зовнішня форма діяльності парламенту це законотворчість (вид правотворчості). Правотворчістю наділені також Президент України, органи виконавчої влади, органи місцево-

го самоврядування та інші суб'єкти, передбачені чинним законодавством, для яких правотворчість не є основною формою їх діяльності.

Основна зовнішня форма діяльності судів в Україні це здійснення правосуддя (вид юрисдикційної діяльності). Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування ж функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються (ст. 24 Конституції України). Разом з тим, юрисдикційну діяльність можуть здійснювати органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, але вона не є основною формою їх діяльності.

Основна зовнішня форма діяльності більшості органів державної влади, які не відносяться до гілок законодавчої, судової і виконавчої влади, є контрольна-наглядова (прокуратура і ін.) чи правоохоронна діяльність (СБУ, НАБУ і ін.). Таку діяльність можуть здійснювати також органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, але вона не є основною формою їх діяльності.

Основна зовнішня форма діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування це публічне адміністрування. Публічне адміністрування – це зовнішньо-організаційна діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, крім правотворчої, юрисдикційної, контрольна-наглядової та правоохоронної діяльності. В основному така діяльність здійснюється в публічно-сервісній сфері та полягає в ліцензуванні, реєстрації, сертифікації, тощо.

Всі перелічені вище органи (органи законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, органи, які не відносяться до законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, органи місцевого самоврядування) здійснюють внутрішньо-організаційну управлінську діяльність, яка і є сферою реалізації державного управління.

Саме в такому значенні поняття «державне управління» та «публічне адміністрування», на нашу думку, матимуть методологічне значення при дослідженні адміністративно-правових явищ. В цьому ж значенні їх слід розглядати і в межах міграційного права, яке є інститутом адміністративного права України.

Література

1. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник у 2-х томах. Т. 1: Загальна частина / В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк, І. П. Голосниченко [та ін.] ; відповід. ред. В. Б. Авер'янов. – К. : Юридична думка, 2004. – 584 с.
2. Бодунов Є.Р. Публічне адміністрування іноземного інвестування в Україні : дис. ...канд. юрид. : 12.00.07 / Є. Р. Бодунов ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2013. – 207 с.
3. Бурило Ю.П. Організаційно-правові питання державного управління в інформаційній сфері : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю. П. Бурило ; Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. – К., 2008. – 215 с.
4. Вітко А. Л. Публічне адміністрування у сфері забезпечення енергетичної безпеки : дис. ...канд. юрид. : 12.00.07 / А. Л. Вітко ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2018. – 207 с.
5. Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сущенко [та ін.] / за заг. ред. В. В. Коваленка. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 808 с.
6. Мельник Р. С. Загальне адміністративне право: підручник / Р. С. Мельник, В. М. Бевзенко. – К.: Ваіте, 2014. – 376 с.
7. Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права : монографія / О. І. Миколенко. – М. : Бурун Книга, 2010. – 336 с.
8. Панова Н. С. Адміністративно-правові засади розвитку державного управління в сучасній Україні : дис. ...канд. юрид. Наук : 12.00.07 / Н. С. Панова ; Одеська національна юридична академія. – О., 2008. – 220 с.
9. Савранчук Л. Л. Публічне адміністрування оформлення та видачі візових документів для в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну : дис. ...канд. юрид. : 12.00.07 / Л. Л. Савранчук ; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2012. – 191 с.

РОЗДІЛ 11

РОЛЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ІНОЗЕМЦІВ ЯК ЧЛЕНІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В УКРАЇНІ

А.В. Левенець

Процеси трансформації суспільно-політичного ладу в українській державі обумовлюють необхідність формування демократичного простору, побудованого перш за все на принципах визнання та забезпечення основних прав та свобод кожної людини, яка перебуває або проживає в її межах. Населення буд-якої сучасної держави представлене сукупністю осіб, різних за своїм правовим статусом: громадянами, іноземцями, особами без громадянства, біженцями та іншими. Різниця в положенні цих осіб полягає в підставах їх перебування або проживання в Україні, обсязі прав та свобод, системі гарантій та принципів правового статусу та інших аспектах. Загальновизнаним вважається підхід щодо наділення найбільшим обсягом прав та свобод з-поміж перелічених категорій власних громадян, оскільки вони перебувають в особливому правовому зв'язку зі своєю державою, а отже потребують від неї максимального захисту. Проте одним з актуальних напрямків розвитку гуманітарного права сучасних європейських держав є правовий статус негромадян, які є більш

вразливою категорією осіб, що через низку об'єктивних та суб'єктивних факторів можуть часом досить довго проживати за межами власної країни та значним чином впливати на розвиток території свого проживання. Тенденції актуалізації цього питання підтверджуються положеннями численних міжнародно-правових та європейських актів, а саме: Декларацією про права людини відносно осіб, що не є громадянами країни, в якій вони проживають (1985 р.), Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), Конвенцією про права дитини (1989 р.); Міжнародною конвенцією про захист прав усіх трудящихся-мігрантів і членів їх сімей (1990 р.) та ін.

Система міжнародних актів на європейському просторі також не оминає своєю увагою статус іноземців. Особливе місце серед них займає Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, прийнята в Римі 1950 року. Безпосередньо положення щодо іноземців міститься в Протоколі № 7 до цієї Конвенції, підписаному у Страсбурзі 22 листопада 1984 року. Згідно ст. 1 цього документу, «іноземець, який законно проживає на території держави, не може бути висланий за її межі інакше, ніж на виконання рішення, прийнятого відповідно до закону, і повинен мати можливість:

- а) наводити аргументи проти свого вислання;
- б) вимагати перегляду своєї справи;
- в) бути представленим з цією метою перед компетентним органом або перед особою чи особами, призначеними цим органом» [21].

Ще одним важливим документом в галузі прав іноземців є Європейська конвенція про місце постійного проживання (ETS № 19), прийнята РЄ 13 грудня 1955 року. «Договірні держави зобов'язалися сприяти в'їзду на свою територію іноземних громадян, дозволяти їм вільно пересуватися нею, заохочувати їхнє проживання, за винятком випадків, що суперечать суспільному порядку, національній безпеці, здоров'ю чи моральності населення.

Конвенція передбачала надання громадянам договірних держав національного режиму стосовно багатьох аспектів життя, у тому

числі особистих та майнових прав, їх судових та адміністративних гарантій, здійснення прибуткових видів діяльності, вирішення питань заробітної плати та умов праці в цілому тощо» [3].

Результатом подальшого розвитку міжнародних стандартів в галузі прав іноземців стала Європейська Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні, прийнята РЄ в м. Страсбурзі 5 лютого 1992 року. Особливістю цього міжнародного документу є те, що на відміну від згадуваних нами вище, положення яких відносно правового статусу іноземців в основному стосувались закріплення мінімального обсягу найголовніших особистих, економічних та соціальних прав та свобод – права на життя, свободу совісті, релігії, свободу пересування, рівність перед законом та судом, право на працю, на власність та ін., Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні закріплює можливість надання іноземцям низки політичних прав, щоправда – з деякими обмеженнями і лише на місцевому рівні. Однак, роль цього документу від того не стає меншою [9, с. 122].

Ще одним аспектом, що підтверджує особливу актуальність обраної теми, є те, що «українська держава саме зараз стикнулася з необхідністю вирішення глибоких проблем демократичного розвитку суспільства, однією з яких є реформування місцевого самоврядування та перетворення його з номінального інституту конституційного права, практично позбавленого реальних важелів та повноважень, в дієвий та ефективний механізм здійснення публічної влади, що базується на активності населення та громадській мобільності» [9, с. 139].

Визначаючи роль органів державної влади в процесі формування статусу іноземців як членів територіальної громади, слід відмітити, що державна політика в цій галузі, принаймні до останнього часу, майже не здійснювалась. Основними причинами низького рівня громадянської активності та майже повної відсутності залучення населення до вирішення питань як загальнодержавного, так і місцевого значення вважається небажання влади діяти відкрито та недові-

ра не лише до іноземців-постійних мешканців, але й до власних громадян. Така ситуація стала наслідком безсистемності та фрагментарності національного законодавства щодо інституту місцевого самоврядування (далі: МСВ) та його основних складових, нормативної невизначеності та «розмитості» правосуб'єктності та статусу територіальної громади як первинного суб'єкту та носія прав МСВ, формальності визначення її структури та складу та багатьох інших глибинних проблем, які призвели до повного нівелювання самої природи місцевого самоврядування.

Система органів державної влади та органів місцевого самоврядування (далі: ОМСВ), що забезпечують права іноземців-постійних мешканців в Україні, включає парламент, главу держави, органи виконавчої влади, органи судової влади, ОМСВ тощо. Її аналіз варто розпочати з Верховної Ради України, яка відповідно до ч. 1 ст. 75 Конституції України є єдиним органом законодавчої влади.

Законодавча функція парламенту у сфері забезпечення прав іноземців реалізується шляхом прийняття законодавчих актів. Найголовнішими з таких актів є: Конституція України, Закони України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про правовий статус біженців та осіб, що потребують додаткового та тимчасового захисту», «Про імміграцію», «Про місцеве самоврядування» та багато інших.

Так, в ст. 140 Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 року, Верховна Рада України встановила, що МСВ є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [7]. Саме це положення сприяло тому, що в науці муніципального права з'явилась категорія «територіальної громади», під якою розуміється сукупність жителів, поєднаних спільною територією, інтересами соціально-економічного, культурного та духовного співіснування. Цій статті Конституції відповідає і ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування», яка по суті дублює визначення територіа-

льної громади (з доданням у дефініцію того, що МСВ гарантується державою /див.: ст. 7 Конституції України/ та вирішення питань місцевого значення відбувається не тільки під відповідальність територіальної громади, а й ОМСВ та його посадових осіб. – Авт.), встановлене Конституцією, а в ст. 6 визначає територіальну громаду первинним суб'єктом місцевого самоврядування [15, ст.ст. 2, 6].

Використання в законодавстві терміну «жителі» надає змогу його тлумачення в широкому сенсі з розумінням того, що до них можуть бути включені будь-які фізичні особи, які мешкають на відповідній території, безвідносно до їх правового стану, тобто належності чи неналежності до громадянства України. Таким чином, здійснюється визнання членами територіальної громади окрім громадян України, іноземців, осіб без громадянства, біженців та інших категорій людей, що тимчасово або постійно на законних підставах проживають в межах цієї територіальної громади. Однак в ч. 1 ст. 3 цього ж Закону «Про місцеве самоврядування» встановлені гарантії на участь в МСВ тільки громадян України через їх належність до певної територіальної громади. Разом з тим, ч. 2 ст. 3 містить широкий перелік антидискримінаційних підстав щодо обмеження права громадян України на участь у МСВ «залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території, за мовними чи іншими ознаками» [15, ст. 3]. Зі змісту цієї статті зрозуміло, що подібних гарантій іншим жителям-постійним мешканцям територіальної громади не надано.

Варто відмітити, «що непослідовність законодавчого органу влади щодо статусу іноземців-членів територіальної громади прослідковується і в інших законах. Однією з найбільш гострих проблем є те, що діючий на сьогодні профільний Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 року не регулює основний обсяг прав та обов'язків іноземців. Досить розгалужена та багатоманітна кількість законодавчих нормативно-правових актів, в яких містяться окремі норми про ті чи інші права

іноземців, значно ускладнює не тільки можливість користування ними, а й їх реалізацію та захист» [9, с. 141].

Окремою проблемою в Україні, що має конституююче значення, є сам факт визначення особи членом конкретної територіальної громади. Так, згідно ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», «територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр» [15, ст. 1]. Факт постійного проживання особи в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а отже і належність її до територіальної громади, підтверджується реєстрацію за місцем проживання, яка здійснюється на підставі Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання» від 11 грудня 2003 року. У ст.ст. 2, 3 цього Закону визначається свобода пересування як «право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, вільно та безперешкодно за своїм бажанням переміщатися по території України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом», а вільний вибір місця проживання як «право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, на вибір адміністративно-територіальної одиниці, на території якої вони хочуть проживати чи перебувати» [17, ст.ст. 2, 3].

Однак в Україні існують певні обмеження на свободу пересування та вибір місця проживання. Перелік підстав для застосування таких обмежень доволі довгий: захист національної безпеки, громадського порядку, здоров'я населення, прав і законних інтересів громадян та інших осіб, які проживають в Україні. На практиці, попри законодавчі обмеження, залишається чинною адміністративна вимога до іноземців, що постійно мешкають на території України, реєструватися за місцем проживання, а в разі зміни цього місця проживан-

ня – виписатися з попереднього місця проживання та зареєструватися за новою адресою. Зробити це не завжди є можливим через відсутність власного житла. Якщо іноземець (так само, як і громадянин України, власне) винаймає житло і власник житла відмовиться підтвердити цей факт через будь-які причини: наприклад, небажання збільшувати обсяг квартплати (яка залежить від кількості осіб, що проживають на жилплощі), сплачувати податки за житло, що надано в оренду або з інших причин, особа не зможе зареєструватись за місцем свого фактичного проживання. Таким чином, встановлення в законодавстві досить складної процедури реєстрації особи за місцем проживання та визначення її як єдиної формальної умови належності до територіальної громади, спричиняє низку проблем і не відповідає реальному стану речей.

Тезаурус вказаного Закону (ст. 3) визначає, що місце проживання особи – житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає постійно або тимчасово, але відсутні будь-які часові критерії для визначення факту постійності. Окрім того, ч. 2 ст. 2 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання» встановлює: «реєстрація місця проживання чи місця перебування особи або її відсутність не можуть бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження» [17, ст. 2].

Отже постає питання, якщо особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства), які постійно живуть та працюють в одному населеному пункті, не мають можливості отримати місцеву реєстрацію, чи можуть вони, зважаючи на свої конституційні права, мати можливість впливати на вирішення суто місцевих питань? Особливо якщо врахувати, що часто-густо такі особи можуть робити значно суттєвіший внесок в добробут територіальної громади, ніж ті, які на її території зареєстровані.

До речі, подібні питання в 1999 році спробували поставити перед Конституційним Судом України народні депутати. Зокрема, в своєму

конституційному поданні вони запитали: хто є повноважним членом територіальної громади – житель чи громадянин України та чи рівні у своїх правах члени територіальної громади? Чи повинні територіальні громади бути утворені відповідно до кожної адміністративно-територіальної одиниці, чи тільки до населених пунктів: сіл, селищ, міст? Чи мають право об'єднуватись в одну територіальну громаду жителі будь-яких сусідніх сіл, селищ, міст?

На жаль, Конституційний Суд України самоусунувся від відповіді на зазначені питання, загальмувавши на багато років розвиток МСВ в Україні. «Аналіз порушених у конституційному поданні питань дає можливість дійти висновку, що відповідь на них прямо випливає з тексту самої Конституції України та чинного Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»» [24], – констатували судді та ухвалили 13 липня 1999 року рішення, що підстави для відкриття конституційного провадження по цій справі є відсутніми.

Отже, з наведеного прикладу видно, що не лише Верховна Рада як єдиний законодавчий орган в Україні, досі не розробила єдиного підходу до складу територіальної громади, та зокрема до статусу іноземців-постійних мешканців територіальної громади, але й єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні – Конституційний Суд, основною функцією якого є захист прав та свобод людини і громадянина, зі свого боку не полегшив ситуацію та не розтлумачив положення закону, які викликають бурхливі дискусії та неоднозначні трактування в цій сфері [9, с. 144].

Таким чином, врегулювання зазначених питань можливе лише шляхом внесення змін у відповідний розділ Конституції України та прийняття нової редакції Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», в тексті якого слід прописати алгоритм визнання особи членом територіальної громади – зокрема, скільки часу треба прожити в даному населеному пункті після реєстрації, аби отримати право голосу, а отже, і статус повноправного члена територіальної громади, тощо. Серед підстав визнання особи членом територіальної громади вважаємо за доцільним передбачити: наявність у власності

або оренда нерухомості, здійснення трудової або підприємницької діяльності, сплата комунальних послуг та місцевих податків і зборів, наявність реєстрації місця проживання, отримання соціальних виплат, пенсій та ін.

Слід зазначити, що в проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» № 2217а, який був внесений Президентом України 1 липня 2015 року у ч. 2 ст. 140 міститься положення, що «Територіальну громаду становлять мешканці поселення чи поселень відповідної громади» [20]. Широке та системне тлумачення цього положення дає змогу включити до складу територіальної громади й негромадян України, але, вважаємо за потрібне, на конституційному рівні все ж зафіксувати оптимальний склад територіальної громади з вказівкою на його суб'єктний склад.

Важливою формою парламентського контролю за дотриманням законодавства про права іноземців як членів територіальної громади в Україні є діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Відповідно до Конституції України, кожен має право звертатися по захист своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. За законом, Уповноважений здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України. Закон «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 року передбачає, що іноземні громадяни та особи без громадянства чи їх представники мають право звертатися по захист їхніх прав і свобод, проголошених Конституцією, законами та міжнародними договорами України [19, ст. 16]. Завдання Уповноваженого, які є складовою парламентського контролю, визначені у ст. 3 цього Закону.

Аналізуючи щорічні доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, слід відмітити що наприклад Доповідь за 2013 рік містить в своїй структурі окремий 17 розділ «Дотримання прав іноземців, які перебувають під юрисдикцією України», в

якому Уповноважений з прав людини виділяє низку проблем в реалізації іноземцями основних найголовніших прав, а також з-поміж інших проблем наголошує на необхідності соціалізації іноземців, зокрема тих, яких має бути видворено за межі України, однак таке видворення неможливе через незалежних від них причин. Такі особи можуть проживати на території України досить довгий час, як показує та ж сама практика Уповноваженого, але вони по суті позбавлені найголовніших прав та свобод (на працевлаштування, на житло та ін.), які б могли забезпечити їм мінімальні умови для гідного існування [26, с. 526-534].

Визначаючи роль та функції органів державної влади в процесі формування правового статусу іноземців як членів територіальної громади, особливу увагу слід приділити Президенту України та системі органів виконавчої влади, оскільки саме від них залежить рівень та засоби реалізації законодавчих норм, що регулюють права та свободи іноземців – постійних мешканців України. Аналіз діяльності вказаних органів необхідно розпочати з окреслення основних напрямків державної політики у вказаній галузі. Так, враховуючи, що ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування» визначає територіальну громаду як «сукупність жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр» [15, ст. 1], членами територіальної громади в Україні є не всі іноземці, а лише ті, які постійно проживають на її території. В свою чергу, ст. 4 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» передбачає 19 пунктів, в яких визначаються підстави для постійного та тимчасового проживання іноземців в Україні. З-поміж них лише 3 пункти передбачають можливість іноземців мати право постійного проживання на території України:

«1. Іноземці та особи без громадянства можуть відповідно до Закону України »Про імміграцію» іммігрувати в Україну на постійне проживання.

2. Іноземці та особи без громадянства, яких визнано біженцями в Україні або яким надано притулок в Україні, вважаються такими, які постійно проживають на території України з моменту визнання біженцем в Україні або надання притулку в Україні. Постійне проживання на території України біженців підтверджується посвідченням біженця...

17. Іноземці та особи без громадянства, які до прийняття рішення про припинення громадянства України постійно проживали на території України і після прийняття рішення про припинення громадянства України залишилися постійно проживати на її території, вважаються такими, які постійно проживають в Україні» [16, ст. 4]. Всі інші підстави знаходження іноземців на території України визначаються як тимчасові, а отже не дають їм права вважатися членами територіальних громад.

Отже, враховуючи наведені вище підстави для постійного проживання іноземців в Україні, до них можна віднести іммігрантів, біженців та колишніх громадян України, які після виходу з громадянства залишилось проживати в Україні. Таким чином, важливою складовою в структурі статусу іноземців-членів територіальної громади в Україні є положення державної міграційної політики та відповідно міграційного права України як галузі, що представлена нормами, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з міграцією фізичних осіб, визначенням правового статусу іммігранта в контексті свободи пересування, а також закріплення гарантій і обов'язків держави та її органів щодо утвердження й забезпечення статусу різних категорій іммігрантів [11, с. 26].

Міграційна політика України лише порівняно недавно стала об'єктом окремих досліджень. Вона й досі не є завершеною, незважаючи на те, що низка законів, зокрема перші редакції Законів України «Про біженців» та «Про імміграцію», спрямованих на регулювання імміграційних процесів, були прийняті більш ніж 10 років тому. Лише наприкінці 2010 року – початку 2011 року діяльність держави у міграційній сфері дещо активізувалася. У 2011 році був

прийнятий у новій редакції Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», до Закону України «Про імміграцію» в 2011–2012 роках було внесено низку змін.

Вперше Концепція державної міграційної політики була затверджена Президентом України 30 серпня 2011 р., після чого Уряд схвалив План заходів із реалізації цієї Концепції на період 2011–2015 р.р.

Станом на сьогодні питання міграційної політики в Україні врегульовані новою Стратегією державної міграційної політики України на період до 2025 року, схваленою Розпорядженням Кабінету Міністрів України 12 липня 2017 року. Згідно положень вказаної Стратегії, пріоритетними цілями міграційної політики нашої держави є сприяння поверненню та репатріації вихідців з України та їх нащадків, створення умов для їх інтеграції в українське суспільство, а також забезпечення успішної інтеграції іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах знаходяться на території України, в українське суспільство. Інтеграція – це включення іммігрантів в економічне, суспільно-культурне і політичне життя держави. Метою інтеграції є створення для іммігрантів умов для самостійного існування, пов'язаного з використанням можливостей, які створюються на ринку праці, у системі освіти та медичних послуг, а також участю в суспільному житті та використанням громадянських прав з урахуванням культурних та релігійних потреб [18].

Одна із найбільш складних і проблемних складових державної міграційної політики є створення умов для адаптації мігрантів, яка викликає широкі академічні дискусії і втілюється в найбільш різноманітних механізмах забезпечення такої адаптації.

Під адаптацією мігрантів розуміють взаємне політичне, культурне та соціально-економічне пристосування мігрантів, органів влади і структур громадянського суспільства в країні прийому, в результаті якого мігранти набувають певного статусу, становища в суспільстві. Це становище може варіюватися від сегрегованого, ізольованого і безправного статусу мігрантів в суспільстві, що приймає, до повної інтеграції мігрантів при дотриманні усіх визнаних на міжнародному

рівні прав і свобод, а також при безумовній повазі до людської гідності. Взаємне пристосування має багатовимірний характер, оскільки включає в себе вироблення механізмів взаємодії мігрантів і їх співтовариств із владою й громадськими структурами країни-прийому, органів державної та муніципальної влади – у відношенні до співтовариств мігрантів та інститутів громадянського суспільства, які публічно займають ту чи іншу позицію з міграційних питань, нарешті, неурядові організації – у відношенні до органів державної, муніципальної влади та до мігрантів. Багатовимірність процесу взаємного пристосування передбачає ту чи іншу участь в політичному управлінні міграційними процесами усіх трьох сторін. Адаптація може приймати форму політики повного або часткового виключення, політики асиміляції та політику інтеграції [25, с. 123].

Процес інтеграції іммігрантів в місцеве суспільство є важким та довготривалим перш за все через те, що він залежить не тільки від політики держави перебування, але й від самих іммігрантів та толерантності і терпимості місцевого населення. Слід зазначити, що аналіз механізмів та засобів інтеграції іммігрантів в місцеве суспільство в Україні на сьогодні видається складним через відсутність відповідного плану заходів, який має бути прийнятий українським урядом на виконання положень нової стратегії найближчим часом. Якщо виходити з минулого досвіду відповідних заходів (що були передбачені Планом на 2011–2015 роки), то в основному їх зміст зводився до розробки уніфікованих програм «вивчення української мови, історії, культури, державного устрою України», навчально-методичних посібників для мігрантів «щодо адміністративно-територіального устрою України, законодавства з питань права, праці, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення...» [13]. В українських офіційних документах особлива увага приділялась освіті дітей-мігрантів та біженців, з якими ретельно мали працювати педагоги, психологи, соціальні робітники. Однак на думку окремих дослідників, більш доцільним було б запровадження адаптаційних курсів не лише для дітей, але й для усіх категорій дорослих мігрантів,

які потребують інтеграції. Перш за все, йдеться про «нетрадиційних» мігрантів, які не оволоділи мовою, не інтегрувалися в українське суспільство [22, с. 213].

Основна роль затвердженого Кабінетом Міністрів Плану заходів щодо інтеграції мігрантів в українське суспільство було саме визначення системи органів державної влади, відповідальних за цю інтеграцію. Так, центральні органи виконавчої влади – Міністерство молоді та спорту, Міністерство культури, Міністерство закордонних справ, Державна міграційна служба, місцеві державні адміністрації відповідали за розроблення уніфікованих програм вивчення української мови, історії, культури, державного устрою України, а також навчально-методичні посібники щодо адміністративно-територіального устрою України, законодавства з питань права, праці, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення із залученням у разі потреби технічної допомоги для їх перекладу на іноземні мови.

На ці ж органи було покладено завдання запровадження курсів базової підготовки мігрантів з вивчення державного устрою України, Конституції України, історії, культури, системи соціального забезпечення і охорони здоров'я, а також додаткових занять для дітей мігрантів, які навчаються у випускних класах загальноосвітніх навчальних закладів, з метою підготовки їх до вступу у вищі навчальні заклади. Окрему увагу вони мали приділяти питанням адаптації дітей мігрантів до шкільного середовища в загальноосвітніх навчальних закладах.

Слід відмітити, що істотні зрушення в міграційній політиці держави в 2011 році були зроблені під впливом міжнародних, зокрема європейських інституцій. Так, в 2011 році експертом з питань міграції для Бюро з демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ був підготовлений Звіт оцінювання стану та потреб щодо інтеграції мігрантів в Україні. У цьому звіті визначено низку проблем щодо статусу іноземців, які є постійними мешканцями в Україні, робиться наголос на обмеженості їх трудових, соціальних, економічних та політичних прав, а також вказуються причини такого слабкого забезпечення цих прав, серед яких найпершими відмічаються безсистем-

ність законодавства, брак нормативно-правових актів виконавчої влади, які б забезпечили послідовне й беззаперечне дотримання українськими посадовцями норм законодавства щодо іноземців, а також відсутність ефективних механізмів взаємодії між відповідними міністерствами та відомствами [5, с. 5].

В Звіті інтеграцію визначено як динамічний, довготривалий двосторонній процес взаємного пристосування громад мігрантів, з одного боку, та всього населення країни, з іншого, результатом якого є отримання всіма рівних громадянських, соціальних та економічних можливостей. У громадянському та політичному сенсі всі мешканці повинні мати взаємні права та обов'язки на основі рівності. Інтеграція означає, що приймаюче суспільство має створити умови для повного залучення мігрантів до економічного, соціального, культурного та політичного життя. Такі умови включають, поміж іншим, наявність:

- законодавчої бази, що надає негромадянам доступ до прав і належного захисту;
- інтеграційних послуг (як от навчальних курсів, що надають базові знання української мови, історії та установ);
- навчальних програм з питань полікультурності для працівників державних установ і вчителів;
- визнання професійної кваліфікації, набутої в інших країнах;
- можливостей для підвищення кваліфікації мігрантів;
- антидискримінаційних заходів у працевлаштуванні та інших сферах життя;
- доступу до установ, суспільних благ, державних і приватних товарів та послуг (житла, шкільного навчання, тощо) у спосіб, що виключає дискримінацію;
- натуралізацію / перспективи отримання громадянства, можливості дотримуватися різноманітних культурних традицій та сповідувати різні релігії;
- можливості брати участь у суспільному житті;

– урахування політики інтеграції та її включення до суміжних напрямків державної політики.

Важливим з процесуальної та управлінської позицій є закріплення в цьому документі парадигми участі іноземців у громадському житті, яка визначається як сукупність трьох складових:

– участі: активний вимір громадянства, коли особи залучаються, у традиційний та нетрадиційний спосіб, до керування справами певної громади;

– мобілізації: процес утворення колективних гравців та колективної ідентичності заради керування справами певної громади;

– представництва: система, за якої громада обирає легітимну групу осіб для керування своїми справами, а результатом запровадження цієї системи є те, наскільки легітимно така група осіб та їхні погляди відображають склад і погляди громади.

Діапазон участі у суспільному житті є доволі широким – від натуралізації до офіційної участі (волонтерство, членство у профспілках і політичних партіях, голосування на виборах, консультування, обрання до представницьких органів) та неформального залучення (петиції, протести, організація власної громади) [5, с. 19].

На особливій ролі інтеграції мігрантів, які постійно проживають в Україні та входять до складу її населення, наполягають і фахівці відділу соціальної політики Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. На їх думку, імміграція в Україну може сягнути помітних обсягів, тому необхідно замислитися, чи готове суспільство до співжиття із великою масою новоприбулих, яким буде їх склад, звідки держава може залучити додаткові людські ресурси і, взагалі, чи вдасться їй це зробити. Враховуючи цілком реальну загрозу уповільнення модернізації країни внаслідок дефіциту робочої сили потрібна наполеглива цілеспрямована діяльність, конкретні заходи, спрямовані на зменшення еміграції з України та заохочення імміграції в країну. У свою чергу, це висуває проблему налагодження міжетнічної взаємодії між місцевим населенням та

прибулими, етнокультурні характеристики яких можуть бути досить відмінними і незвичними.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що збільшення етнічної різноманітності розхитує суспільну єдність, послаблює соціальні зв'язки. Проте, воно негативно впливає на гомогенність суспільства лише доти, доки через систему взаємодій між місцевим та прибулим населенням не створюється нова ідентичність, що базується на незаперечних спільних цінностях, таких як верховенство закону, права людини, недискримінація на основі раси, національності, статі, віку тощо. Іммігранти не лише розладнують наявні суспільні структури, а й трансформують соціальні, економічні, управлінські інститути країни перебування, завдяки чому формується «капітал розмаїтості», особливий вид соціального капіталу – здатність до відкритості, інкорпорації нових груп, ідей та цінностей, що є запорукою сталого розвитку в умовах глобалізації, надзвичайно цінним інноваційним ресурсом [23].

Отже з вищенаведеного виходить, що саме зараз Україна знаходиться на етапі істотного реформування як самої міграційної політики, що відповідатиме загальноприйнятим принципам поваги до людських прав та свобод, так і вироблення механізмів та засобів реалізації цієї політики, які б забезпечили консолідацію української нації та безпеку держави, прискорювали соціально-економічний розвиток, сприяли уповільненню темпів депопуляції, стабілізації кількісного та якісного складу населення, задоволенню потреб економіки в робочій силі, відповідали міжнародним стандартам і міжнародним зобов'язанням України [8, с. 92].

Одразу слід відмітити, що статус іноземців-постійних мешканців в Україні, перш за все, залежить від наявності підстав для їх законного проживання на постійній основі на території України. Такою підставою є посвідка на постійне проживання – документ, який видається Державною міграційною службою. Посвідку Державна міграційна служба може видати на підставі дозволу на імміграцію, який так само видається нею в межах квоти, встановленою Кабінетом Міністрів України.

Квота імміграції встановлюється по наступних категоріях:

- 1) діячі науки та культури, імміграція яких відповідає інтересам України;
- 2) висококваліфіковані спеціалісти і робітники, гостра потреба в яких є відчутною для економіки України;
- 3) особи, які здійснили іноземну інвестицію в економіку України іноземною конвертованою валютою на суму не менше 100 (ста) тисяч доларів США, зареєстровану у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;
- 4) особи, які є повнорідними братом чи сестрою, дідом чи бабою, онуком чи онукою громадян України;
- 5) особи, які раніше перебували в громадянстві України;
- 6) батьки, чоловік (дружина) іммігранта та його неповнолітні діти;
- 7) особи, які безперервно проживали на території України протягом трьох років з дня встановлення їм статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми.

Поза межами квоти дозвіл на імміграцію Державна міграційна служба може видати:

- 1) одному з подружжя, якщо другий з подружжя, з яким він перебуває у шлюбі понад два роки, є громадянином України, дітям і батькам громадян України;
- 2) особам, які є опікунами чи піклувальниками громадян України, або перебувають під опікою чи піклуванням громадян України;
- 3) особам, які мають право на набуття громадянства України за територіальним походженням;
- 4) особам, імміграція яких становить державний інтерес для України;
- 5) закордонним українцям, подружжям закордонних українців, їх дітям у разі їх спільного в'їзду та перебування на території України [14, ст. 4].

Отже, одним з найголовніших органів, діяльність якого пов'язана з формуванням у іноземця статусу постійного мешканця території України, а отже і члена відповідної територіальної громади – є дер-

жавна міграційна служба та її територіальні підрозділи. ДМС України визначена центральним органом державної влади з реалізації державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії неврегульованій (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів. Процес створення цього органу в Україні був досить складним, він декілька разів створювався, потім ліквідувався. Так, 17 липня 2009 року Кабінет Міністрів України прийняв Постанову «Питання Державної міграційної служби», згідно з якою Державна міграційна служба визнавалася « правонаступником Міністерства внутрішніх справ і Державного комітету у справах національностей та релігій у частині наданих їм повноважень у сфері міграції, громадянства та імміграції» [12]. Проте вже 7 липня 2010 року Кабінет Міністрів України Постановою «Деякі питання державного управління у сфері міграції» № 559 ліквідував Державну міграційну службу та встановив, що правонаступниками Державної міграційної служби з питань громадянства, реєстрації фізичних осіб та імміграції є Міністерство внутрішніх справ, а з питань міграції в межах, визначених законодавством про біженців, – Державний комітет у справах національностей та релігій [2]. Помилковість ліквідації зазначеної служби була очевидною, у зв'язку з чим вже через п'ять місяців, відповідно до Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року № 1085 знову було утворено Державну міграційну службу України та покладено на неї вказані нами вище функції [1, с. 122]. Саме Державна міграційна служба визначена як профільний орган, що забезпечує міграційну політику держави а отже прямо впливає на статус іноземців-постійних мешканців (іммігрантів) в Україні.

Попри важливість завдань та функцій органів державної влади в процесі формування статусу іноземців-членів територіальної громади, а також забезпечення, реалізації та захисту їх основних прав та свобод, особливе місце в цьому аспекті відводиться органам місцевого самоврядування, оскільки саме вони є первинною ланкою в систе-

мі взаємовідносин іноземець-постійний мешканець-держава. «Основну роботу з інтеграції іммігрантів, забезпечення належних взаємин між корінним та прибулим населенням доцільно виконувати саме на місцевому рівні, що знаходиться ближче до людей та їхніх потреб. Як показує світова практика, муніципалітетам (органам місцевого самоврядування) в таких питаннях, як соціальне забезпечення, освіта, охорона здоров'я і житло, належить ключова роль у процесі інтеграції іммігрантів, та як наслідок – формуванні статусу повноцінного члена місцевої громади» [10, с. 50].

В Україні сьогодні передбачена така форма взаємодії місцевої влади та членів територіальної громади як органи самоорганізації населення, в формуванні та діяльності яких можуть приймати участь іноземці. Однак практика діяльності цих органів, та особливо – участі в них іноземців є малоефективною. Інших спеціальних форм та засобів захисту прав іноземців в місцевому самоврядуванні законодавством України поки що не передбачено.

Позитивним досвідом організації окремих спеціалізованих органів в системі місцевого самоврядування для реалізації та захисту прав осіб, які не є громадянами держави, але проживають на її території та складають частину населення, може слугувати приклад Німеччини, оскільки вона є однією з країн, яка стикнулася з масовою імміграцією в останні роки. Мова йде не лише про потік біженців із Сирії, який став справжнім випробуванням для економіки багатьох європейських держав, а також і про іммігрантів з інших менш економічно розвинутих європейських країн, які прибувають в Німеччину з метою здійснення трудової діяльності та отримання значно вищих заробітних плат, ніж у власних державах.

В Німеччині існує розвинута система державних та комунальних програм, які направлені на активну інтеграцію всіх видів мігрантів в місцеве суспільство. Ще в 2005 р. німецький уряд затвердив новий закон про міграцію, в якому вперше клієнтами освіти розглядалися усі групи дорослих мігрантів. Цей закон зобов'язав більшість мігрантів складати іспити з німецької мови та пред'являти у посольстві

сертифікат про базовий (перший) рівень володіння мовою для того, щоб отримати візу на постійне чи тривале перебування у Німеччині. До того ж, значна частина новоприбулих іноземців та деякі групи мігрантів, які постійно мешкають у країні протягом тривалого часу, мають відвідувати інтеграційні курси та оволодіти німецькою мовою до рівня не менш, ніж B1 за європейськими стандартами. Мовні курси є необхідним, але не достатнім засобом для повноцінної інтеграції мігрантів в місцеве суспільство. Важливу роль відіграють різноманітні проекти, організовані як органами місцевого самоврядування, так і іншими громадськими організаціями, наприклад Службою підтримки молодих мігрантів (JMD) в місті Бонн. Служба ставить перед собою завдання допомогти молодим іноземцям віком від 12 до 27 років швидко інтегруватися в німецьке суспільство і знайти свій професійний шлях, допомагає зорієнтуватись в пропозиціях по роботі, скласти резюме та ін. [6].

Однак найбільш позитивним в контексті інтеграції мігрантів в Німеччині видається наявність в системі органів місцевого самоврядування окремих структур, які комплексно займаються впровадженням політики інтеграції на місцях та покликані залучати самих мігрантів до активної участі в громадському житті регіону свого проживання. Так, згідно ч.1 параграфу 19 Комунальної Конституції федеральної землі Бранденбург 2007 р., у статуті громади може бути передбачене обрання радою або безпосередньо жителями муніципалітету уповноважених осіб та консультативних комітетів щодо інтеграції жителів, які не мають німецького громадянства. Наприклад, у м. Франкфурт-на-Одері статутом передбачається обрання інтеграційної ради міста та уповноваженої особи громади з інтеграційних питань. Діяльність уповноваженого скерована у декількох напрямках: 1) робота з мігрантами громади (офіційні години прийому мігрантів, надання консультацій з міграційного законодавства, роз'яснення соціальних питань); 2) відносини з міськими зборами депутатів, обер-бургомістром і виконавчими органами ради (право активної участі з правом дорадчого голосу у засіданнях депутатських

комісій та інтеграційного комітету, доступ до формування порядку денного пленарних засідань ради громади, співпраця із відділом віз та реєстрації іноземних громадян, управлінням соціального захисту, а також зі школами); 3) діалог із громадськими організаціями, рухами та ініціативами (створення мережі контактної інформації та бази даних громадських структур, участь в проектах проти расизму, ксенофобії та ін.).

До основних завдань інтеграційного комітету відноситься: сприяння міжкультурному діалогові серед населення, вироблення дієвої політики інтеграції мігрантів в місцеве співтовариство, їх соціалізація, подолання ворожого відношення та дискримінації мігрантів, надання раді, депутатським комісіям та іншим дорадчим комітетам громади висновків щодо конкретних проблем міграційної сфери; розвитку стратегії участі мігрантів у суспільному житті громади; фінансової та організаційної підтримки інтеграційних проектів; кооперування з існуючими організаціями мігрантів у громаді [27].

В Португалії також основну роль у питаннях інтеграції іммігрантів відіграють саме муніципалітети. У деяких районах, таких як міський район Лісабона, де в даний час проживає до половини від загальної чисельності законних іммігрантів у країні, більшість ініціатив з інтеграції іммігрантів впроваджується у тісній співпраці з місцевим громадянським суспільством та неурядовими організаціями. В цілому, уряд вітає децентралізацію зусиль з інтеграції та залучення місцевих громадських організацій та громадських ініціатив, що дозволить поліпшити взаємодію і координацію між реалізованими проектами з розвитку місцевих громад та інтеграції іммігрантів. У той же час, недостатній рівень інституціоналізації і відсутність довгострокових стратегій сталого соціально-економічного розвитку в деяких випадках є причиною недостатньої ефективності реалізованих програм в галузі інтеграції іммігрантів [9, с. 162].

В Португалії на даний час існує два основних підходи ОМСВ до адміністративного регулювання інтеграційних програм. В одних випадках, муніципалітети створюють як і в Німеччині, консультатив-

ні ради або інші спеціалізовані органи, які виконують основну функцію щодо інтеграції іммігрантів. В інших випадках, незважаючи на визнання існування специфічних етнічних і культурних потреб іммігрантів, всі практичні питання вирішуються через вже існуючі відділи та програми місцевих муніципалітетів. В даний час в Португалії існує близько 70 місцевих центрів підтримки інтеграції іммігрантів, розташованих в різних регіонах країни. Створення таких центрів стало можливим в результаті підписання протоколу між Верховним Комісаром, муніципалітетами та неурядовими організаціями (в основному іммігрантськими асоціаціями). Основною метою діяльності центрів підтримки є інформаційно-консультативна допомога, юридичне консультування, а також сприяння в соціальній інтеграції [4, с. 107].

Наведені та багато інших прикладів свідчать, що найбільш повноцінною робота ОМСВ в галузі реалізації та захисту прав іноземців-постійних мешканців (іммігрантів, біженців) можлива лише за наявності окремих спеціалізованих органів – консультативних рад, інтеграційних комітетів – які створюються при муніципалітетах або самими місцевими депутатами або обираються безпосередньо іноземцями. Такі органи виконують роль контактерів між іноземцями, що постійно проживають на території муніципального утворення та представниками місцевої влади, завдяки чому їх інтереси та наявні проблеми вирішуються безпосередньо та швидко [9, с. 163].

Отже, роль та функції органів державної влади та місцевого самоврядування в галузі реалізації та захисту прав іноземців, що є членами територіальних громад в Україні, потребують законодавчого закріплення та систематизації. Існуючі на сьогодні численні підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють окремі питання працевлаштування, соціального забезпечення, медичного обслуговування, участі в громадському житті на місцевому рівні іноземців в Україні не відповідають загальновизнаним європейським стандартам. Дослідження повноважень та діяльності органів державної влади в галузі формування статусу іноземців як членів територіальних гро-

мад в Україні, дає можливість констатувати, що така діяльність проводиться вкрай повільно та безсистемно. Проте слід відмітити значні зрушення в цьому напрямку останніми роками, які мають місце перш за все через євро інтеграційні прагнення нашої держави, а отже необхідність сприйняття основних загально визнаних принципів правового статусу людини та громадянина, які основою для функціонування розвинутих демократичних держав світу.

Література

1. Босий В. П. Інституційно-правова система забезпечення прав біженців в Україні / В. П. Босий // Наукові праці МАУП. – 2015. – вип. 44(1). – С.118–125.
2. Деякі питання державного управління у сфері міграції. Постанова КМУ від 07.07.2010 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/559-2010-p>
3. Європейська конвенція про місце постійного проживання (ETS № 19), прийнята Радою Європи 13 грудня 1955 року, м. Париж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_317.
4. Законодательство и политика в области интеграции иммигрантов. Сборник законодательства, политики и практики 19 государств в области интеграции иммигрантов : Международная организация по миграции. Перевод с английского. – М., 2011. – 196 с.
5. Інтеграція мігрантів в Україні. Оцінка стану та потреб. Звіт для Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів та прав людини (БДПІЛ) (Варшава, 2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/81761>.
6. Інтеграція молодих іноземців в Німеччині: Новини і аналітика про Німеччину, Україну, Європу та світ. Інтернет-портал Made for minds. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://www.dw.com/uk/інтеграція-молодих-іноземців-у-німеччині/a-1861326>

7. Конституція України від 28 червня 1996 року з наст. змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>
8. Левенець А. В. Інтеграція мігрантів в місцеве суспільство: український та зарубіжний досвід // Матеріали 72-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (29 листопада – 1 грудня 2017 року, м. Одеса). – Одеса : Фенікс, 2017. – С. 91-94.
9. Левенець А. В. Муніципально-правовий статус іноземців в Україні: дис... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.02 [Електронний ресурс] – Х., 2017. – 216 с. – Режим доступу: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/12602/6/diss-Levenec.pdf>
10. Левенець А. В. Роль органів місцевого самоврядування у формуванні статусу іноземців-членів територіальної громади // Матеріали 70-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу економіко-правового факультету ОНУ імені І. І. Мечникова (26-27 листоп. 2015 р., м.Одеса) / МОН України; Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова; екон.-прав. ф-т; відп. ред.: О. О. Нігреєва. – Одеса: Астропринт, 2015. – 284 с. – с.49-52.
11. Москаль Г. Система нормативних актів у сфері регулювання міграційних процесів / Г. Москаль // Віче. – 2012. – № 18 (верес.). – С. 25-28.
12. Питання Державної міграційної служби України : Постанова КМУ № 750-2009-п від 17.07.2009 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/norm_akt/source-КМУ/type-Постанова/750-2009-п-17.07.2009.htm
13. Про затвердження плану заходів щодо інтеграції мігрантів в українське суспільство на 2011-2015 роки [Електронний ресурс]: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 червня 2011 р.

- № 653-р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/6532011%D1%80/print134_8764361271469.
14. Про імміграцію: Закон України від 07.06.2001 року з наст. змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2491-14>
 15. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №24. – Ст. 170.
 16. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 19-20. – Ст. 179.
 17. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання: Закон України від 11.12.2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 232.
 18. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року [Електронний ресурс]: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=250149647>
 19. Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.
 20. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) від 01.07.2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812
 21. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 22.11.1984 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_804.
 22. Сидоренко Т. В. Упровадження інтеграційних курсів для дорослих мігрантів в Україні з урахуванням досвіду Німеччини [Текст] / Т. В. Сидоренко // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 6. – С. 210-216 .

23. Урізноманітнення складу населення України під впливом міжнародної міграції : виклики та шляхи реагування. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/916/>
24. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 140-143 Конституції України від 13.07.1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v036u710-99>
25. Червінська Л. М. Державна та міждержавна міграційна політика / Л. М. Червінська // Гуманітарні студії: збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 24. – С. 120-125.
26. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина. – К., 2014. – 552 с.
27. Янишевський М. Консультативні комітети та уповноважені особи громади в Німеччині: перспективи запровадження в Україні [Електронний ресурс] // Демократичне врядування: науковий вісник. – 2013. – Вип.11. – Режим доступу: [file:///C:/Users/user/Downloads/DeVr_2013_11_22%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/DeVr_2013_11_22%20(3).pdf)

ЧАСТИНА IV

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ І МЕНЕДЖМЕНТУ

РОЗДІЛ 12 МЕНТАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ «СЛОВА О ЗАКОНЕ И БЛАГОДАТИ» ИЛЛАРИОНА КИЕВСКОГО К тысячелетию памятника духовной культуры (40-е гг. XI в. – 40-е гг. XXI в.)

Н.А. Уперенко

Выдающемуся литературному, политическому, философскому, историко-экономическому памятнику XI в. «Слову о законе и благодати» посвящено много оригинальных и содержательных работ. Среди них особый интерес вызывают публикации Водовозова Н.В. [1], Замалеева А.Ф. [4], Левшун Л.И. [10], Молдован А.М. [13], Чичурова И.С. [18] и др.

Но многогранность первоисточника продолжает привлекать специалистов самых разных профессий, включая историков-экономистов и управленцев. Естественно, – их интересуют близкие

им, но все еще мало разработанные проблемы «Слова». В частности, его ментальные аспекты. И не случайно. Сегодня проблематика ментальных особенностей населения как составляющей процесса развития экономических систем, функционирования их институциональных и управленческих структур особо актуальна в истории экономики, теории и менеджменте. Выяснить как эти особенности уже в ранний период нашей истории сказывались на мировосприятии, соотношении интеллектуальных и социальных сил, специфике адаптации, уровне самоорганизации и активности народа, значит существенно расширить понимание процесса развития, и в частности, тенденций уходящих с далекого прошлого в современность. В связи с этим, в структуру целей настоящего раздела входят:

- исследование ментальных аспектов «Слова о законе и благодати»;
- подтверждение установленного ранее факта ментально-личностного преобладания образно-эмоционального над логическим;
- определение специфики церковной и социальной адаптации к феодальной действительности;
- новое представление об Илларионе как выдающемся восточно-славянском гуманисте и первоучителе;
- инновационно-деятельностное понимание духовных связей современных гуманитариев с творчеством первоучителя;
- постановка проблемы духовной реформации общества в свете гуманистических устремлений автора «Слова».

Обращаясь к знаменитому творению Илариона, напомним, что состоит оно из трех основных частей: 1) выяснения соотношений закона данного Моисею и благодати (новой, христианской веры); 2) славословия инициатору крещения Руси князю Владимиру; 3) молитвы о всей Русской земле.

Изложение первой части «Слова» начинается с торжественного обобщающего вступления: «Благословен господь, бог израилев, бог христианский за то, что посетил и дал избавление людям своим, что не оставил без внимания творения своего, не допустил до конца

пребывать в идольском мраке, не дал погибнуть в служении бесам, но сперва племени Авраама указал путь скрижалями с законом, после же все народы спас сыном своим, вводя их евангелием и крещением в обновление, в возрождение, в жизнь вечную» [9, с. 176].

Дальше, после славословий господу, в такой же образно-эмоциональной манере подчеркивается, что «...закон предтечей, был и слугой благодати и истине, истина же и благодать – слуги будущему веку, жизни нетленной» [9, с. 176]. Мысль эта, подтверждается затем, фактами, свидетельствующими о связи ветхозаветной и евангельской концепций. При этом первая сравнивается со светом луны, а торжество последней с сиянием солнца. «И кончилась ночная стужа от солнечной теплоты»- пишет Иларион, – и уже не теснится человечество в законе, а в благодати свободно ходит» [9, с. 177]. Святая триица, – констатирует он, – прославляется по всей земле. И все это заслуга бога и человека – «сопрестольного и единосущного отцу», как солнца свет сошедшего на землю, человеколюбца Иисуса Христа. Но христианская вера – благодать и истина требует новых людей, новых народов. Создатель «Слова» с удовлетворением отмечает, что «вера благодатная по всей земле распространилась и до нашего народа русского дошла» [9, с. 179]. «Были мы слепыми, – продолжает он, – не видели истинного света, блуждали в идольской лжи...Прежде мы были как звери, как скоты, не понимали где лево и где право, о земном пеклись и нимало не заботились о небесном. но оказал милость нам бог и воссиял в нас свет разума, чтобы познать его...» [9, с. 180]

Переходя к выяснению ментальных аспектов «Слова», заметим, что противопоставление закона и благодати у Илариона, вслед за апостолом Павлом, не связано со строгим логическим анализом. Его заменяет логизированная, близкая к жанровой специфике сочинения и ментальности автора образно-эмоциональная характеристика. Закон поэтому и по причине ранней стадии его формирования в Киевской Руси, не рассматривается с точки зрения управления, порядка, стабильности развития. Ударение делается на том, что

Моисей вынес с горы Синай закон, а не благодать (веру), подобие, а не истину. Закон даже ассоциируется с рабством. Он нацелен, не на небесное, а на земное, предполагает совершенствование, а не спасение человека. Наконец закон дан одному избранному народу и в этом тоже усматривается его несовершенство. Благодать же, напротив, – предстает как истина. Это – свобода, а главное – она обещает спасение искренне верующим, вечную жизнь. Существенным ее преимуществом, – говорит Иларион, – является общечеловеческий характер, – приобщение к христианству многих народов, в том числе языческого населения Руси. Акцент на взаимосвязанных противоположностях, как видим, дает четкую картину авторского понимания проблемы. Но нас, наряду с этим, в основном интересует функциональная специфика ментальности в ходе освоения религиозной доктрины, с точки зрения взаимосвязей субъекта и объекта познания. С этой целью, в поисках стимулирующей информации, обратимся поначалу к точке зрения Г.В.Ф. Гегеля. Классик указывает, что на ранних стадиях познания субъект и объект неразделимы. Но что означает эта неразделенность? Сводится ли она к разовому акту запечатления визуально воспринимаемого образа в сознания человека или связана с более сложными механизмами восприятия и освоения? Обратившись с этими вопросами к теории чувств К. Вундта, мы тоже не получаем удовлетворительного ответа. Вундт, правда, предлагает интересную динамическую концепцию, в основу которой положен переход в противоположное: удовлетворение ведет к неудовлетворению, напряжение к разрядке, возбуждение к торможению. Это имеет определенное отношение к рассматриваемой проблеме, но в качестве методологического инструментария не обещает существенных результатов. Более подходящей в этом смысле будет концепция Н. Амосова, рассматривавшего работу мозга как взаимодействие двух программ – образно-эмоциональной и логической. Но и эта установка, сама по себе, мало что дает, если мы не объединим ее с представлением о системе духовных производительных сил личности. Система, как уже отмечалось в настоящей работе, включает

взаимодействие, взаимостимуляцию и взаиморазвитие следующих основных составляющих: ощущений, восприятий, памяти, речи, инстинктов, интуиции, ассоциативности сознания, подсознания, чувств, мышления, знания, умений и навыков, опыта, талантов, моральных установок, потребностей и интересов, социальных связей, качества жизнедеятельности.

В процессе познания, реализация амосовских представлений связана с функциональной ролью каждого элемента и всей системы в целом. При этом соотношение образно-эмоционального и логического (в смысле их перевеса) влияет на субъектно-объектные связи и придает им существенные особенности.

В условиях характерного для восточных славян известного перевеса образно-эмоционального над логическим, оно проникает во все перечисленные элементы духовной системы, усиливаясь за счет ощущений внутренних эмоциональных реалий, самочувствия индивида, мышления и межэлементных взаимосвязей. Подавляющая часть поступающей информации, осмысливаясь, остается, таким образом, запечатленной в сознании и подсознании и, в меру необходимости, соединяя опыт, образ, эмоции, мысль, воспроизводится и обогащается, затем в ходе жизненных ситуаций. В результате, образно-эмоциональный континуум, разнообразясь, расширяясь и углубляясь, становится не только сферой выбора внешних реакций, но мощной адаптационной конкурентно-способной силой в борьбе за выживание. Существенной особенностью этой ментальной силы является внедренная окружающей природой и социумом способность подымать, в необходимых случаях, аккумулярованную образно-эмоциональную информацию навстречу внешним эмоциональным и житейским вызовам. Именно поэтому, на наш взгляд, в «Слове о законе и благодати» мы и наблюдаем такую впечатляющую волну эмоциональной реакции в ответ на полифонично-образный мир христианского учения. Правдивость этого предположения подтверждается и более широким кругом источников. Известное повествование о выборе религии во времена Владимира (в «Летописи времен-

ных лет») отражает аналогичную ситуацию: образно-эмоциональное в душах славянских послов рванулось навстречу эмоционально-образному в греческом храме. Об этом же говорят и обращения русских князей к дружинам перед битвами и представленные в источниках фрагменты разговорной народной речи [12]. Запавшее глубоко в душу вызывает сочувственно-понимающий отклик даже в случаях, когда речь идет о врагах. Вспомним повесть о плачущем половецком хане над пучком полыни из когда-то родных степей, бережно сохраненную составителями Галицко-Волынской летописи. О встречных душевных реакциях свидетельствуют и древние рукописные книги. В «Изборнике Святослава» 1073 года освоенное подсознанием природное прилагается к тексту в форме широкого орнамента из деревьев и птиц, а так же цветных заставок напоминающих народную вышивку. В «Остромировом евангелии» (1056–1057) евангелист Марк предстает в ярком растительном орнаменте. То же видим в «Евангелии Мстислава» (1103–1117). [5]

Нечто близкое по содержанию находим даже в восклицании автора «Задонщины»: «О, жаворонок, птица, красных дней утеха, взлети под синии небеса...». Всего несколько слов воскрещающих яркое, солнечное, звонкое образно-эмоциональное чудо!

Закрепление образной информации в ходе ее освоения существенно усиливается не только ее яркостью, необычностью, но и реальной безальтернативностью, одновариантностью образа, это касается и социально-экономической и религиозной сфер. Здесь, правда, в гораздо большей степени сказывается отсутствие параллельных, дополнительных сведений об объекте познания. В связи с этим, нельзя не обратить внимания на разницу ситуаций в Западной и Восточной Европе. Если, к примеру, Августин Блаженный, в свое время, на основе первоисточников, мог критически осмысливать историю Древней Греции и Древнего Рима, обращаться к наследию Платона и Сократа, то восточно-европейским церковнослужителям был доступен лишь узкий круг византийских авторов. Знание «Ветхого Завета» считалось обязательным, а интерес к языческим

казанным философам не просто осуждали, но вызывал упреки в «умствовании» и прямое противодействие. Источники говорят об обвинениях на этой почве, а также о коллективной «проработке» «ортодоксально»- ограниченными священниками своих любознательных собратьев о результатах этой тенденции, сложившийся в интеллектуальной прослойке свидетельствует более поздний автор – Кирилл Туровский (конец XI – нач. XII в.) В «Слове на «Антипасху» он критически замечает: «Мы же нищие если словом и мутны разумом, не имеющие огня святого духа» [10, с. 125]. Его современник Климент Смолятич, один из писавших «от Омира и от Аристотеля и от Платона» приоткрывает и другую сторону религиозной жизни того периода – своекорыстие, побуждающее прилагать и дом к дому и села к селу и борти и пожни и старины [1, с. 78]. В складывающейся противоречивой действительности ментальное, по сути – образно-эмоциональное восприятие религии было пожалуй наиболее адаптивной формой приобщения бывших язычников к христианству. Но с ним же была тесно связана и другая особенность. Из сложившейся неполноты знаний, языческого славословия своим богам, последующего единобожия, единоверия «хорьвого» начала миром господу помолиться!, постепенно возникло представление о единственно-правильной, истинной православной вере. При этом существенную роль играли те же ментально-эмоциональные субъективные убеждения и оценки. В письме Феодосия Печерского князю Изьяславу, высказываясь против латинской веры, автор аргументирует свою точку зрения таким образом: «и несть бо иная вера лучше, яко же наша едина чистая и честная и святая вера православная» [3, с. 171]. У Илариона, как мы убеждаемся, аргументация более обстоятельна и логична. К ней прибавляется и разделяемое им мнение «семи соборов правоверных святых отцов» [9, с. 186].

Как свидетельствует его «Символ веры», ментально-«хоровое» начало и здесь побеждает.

Но указанные явления, если их рассматривать с точки зрения долгосрочности уходящей в историческое будущее, в свою очередь, порождали устойчивые производные тенденции. В частности:

1. Искренняя убежденность в единоистинности православия в прослойке средних умов, порождая тенденцию к неукоснительному соблюдению религиозных установок, одновременно, усиливала консервативно-догматические настроения, понижающие эффективность просветительских усилий разума.

2. Малочисленная, более просвещенная часть священнослужителей (Кирилл Туровский, Климент Смолятич), сознающая необходимость соединения веры и разума не могла изменить ситуацию и, в качестве выхода из тупика, так же склонилась к образно-эмоциональному максимализму. В западной же ветви христианства, воспринявшей значительную часть греко-римского культурного наследия, призыв «веруй и познавай» получил более широкое распространение, что существенно повысило её общественную активность. Церковь настойчиво вмешивалась в государственное строительство, образование, международные отношения.

В Восточной Европе, производные тенденции проникнув, в свой черед церковное, а затем и светское образование, способствовали укоренению образно-эмоционального мировоззрения, авторитарного мышления и догматизма. Причем последние, разогретые эмоциональным, при отсутствии альтернатив, подавались в форме истины последней инстанции. Ближайшими примерами могут служить разрушительные по своим последствиям «принятие марксизма» в России, а в наши дни – теории и практики капитализма. При этом общие черты и механизмы данных процессов во многом совпадают с принятием христианства в X веке: насаждение новой идеологии сверху, крайняя малочисленность высокоинтеллектуальной прослойки, равнодушие основной массы населения и ее склонность к восприятию образно-эмоциональной стороны событий. Сказанное ещё раз напоминает о том, что историко-экономический опыт восточно-европейских стран все ещё остается малоисследованным, глубоко

непродуманным и неучтенным. Этот печальный факт дополняется отсутствием глубинных аналитических разработок, посвященных современности. Такая беспечность в условиях глобализации, усиления конкуренции и почти зоологической агрессивности может обернуться для нас новыми неожиданностями и трагедиями.

Продолжая анализ, заметим, что именно специфика ментальности, своего рода образно-эмоциональный плен, определили характер деятельности душевно-просветительской направленности православия. При этом, лучшим из его интеллектуалов приходилось прилагать значительные усилия, чтобы, вопреки сложившейся ситуации, и особенностям менталитета, расширить свой мыслительный инструментарий в процессе освоения и пропаганды стройной, продуманной, полифонической, религиозной концепции. Содержание «Слова о законе и благодати» свидетельствует, что в этих целях автором широко используется осмысление религиозной истории. Она рассматривается и как динамичный процесс поэтапного развития, внутри которого зарождается и крепнет новая, интернациональная по своему характеру, вера. Рассматривая этот процесс, он широко использует традиционное средневековое символическое толкование ветхозаветного текста. Образ, ставший символом, одновременно служит инструментом логического построения. Благодать рассматривается и как эволюция человеческого разума, торжество человечности. Преодолевая груз черно-белого средневекового мышления и, в частности, его бинарные оппозиции, Иларион подымается к принципу дополнительности, к взгляду на Христа как творчески-деятельного бога и реального человека. «Он, — пишет автор, — настоящий человек во плоти, а не привидение, но и настоящий бог по божественной сути...бог творящий чудеса» [9, с. 178]. Господь у Илариона не столько облаченный властью суровый судья — вседержитель, сколько патриархально близкий каждому человеколюбец. В связи с этим и смысловым содержанием памятника, следует подчеркнуть, что именно автор «Слова о законе и благодати» является нашим историческим первым гуманистом, интуитивно осознавшим человечность христианской религии как гуманитарной,

преобразующей личность технологии. Сегодня, во время больших социально-экономических потрясений, трансформаций, падения морали и дегуманизации человека, значение этого факта неизмеримо возрастает. Именно он вселяет в нас надежду на наше духовное преобразование, на будущую духовную реформацию, как символ самоспасения и выживания общества.

Вторая, не менее значимая часть «Слова» посвящена инициатору христианизации Руси князю Владимиру. Начинается она так: «Хвалит же хвалебными словами Римская земля Петра и Павла, от которых уверовали в Иисуса Христа, сына божьего, Азия и Эфес и Патм – Иоана Богослова, Индия – Фому, Египет – Марка. Все страны, города и люди чтут и славят своих учителей, которые научат их православной вере. Похвалим же и мы по силе нашей малыми похвалами великое и чудное сотворившего – нашего учителя и наставника, великого кагана земли нашей, Владимира» [9, с. 180]. Подняв заслуги последнего почти до уровня апостолов, автор подчеркивает, что он является внуком древнего Игоря, сына славного Святослава, которые «мужеством и храбростью прославились во многих странах, владычествуя не в слабой и безвестной земле, но в Русской, о которой «знают и слышат во всех четырех концах земли» [9, с. 180]. Вырисовывая образ идеального лидера, Иларион добавляет, что и сам князь прилагал значительные усилия для саморазвития «крепостью и силой совершенствуясь, в мужестве и понимании преуспевая» [9, с. 180], проявляя интерес к христоролюбивой греческой земле. И случилось так, что по милости бога, – пишет автор, – «воссиял разум в сердце его»: крестился он сам и приобщил к христианству всю Русскую землю». «Тогда тьма бесслужения рассеялась, – читаем в „Слове“, – и слово евангельское землю нашу озарило, жертвенники были разрушены, а церкви поставлены; идолы сокрушены, а иконы святых предстали; бесы бежали – крест города освятил». Прославляя духовный подвиг Владимира, – Иларион еще раз напоминает, что встал он на этот путь не только по умыслу божему, но и благодаря прозорливости, остроте ума, моральным качествам, «кто поведает, – восклицает священник, – о твоих много-

чиленных милостынях и удивительной щедрости, которые денно и ночью оказывал ты бедным и сиротам, больным и должникам, вдовам и всем просящим сострадания» [9, с. 181]. Сравнивая Владимира императором Константином Великим, он сообщает, что подобно ему князь часто держал совет с отцами-епископами: «как среди людей только что познавших господа закон установить» [9, с. 182]. Восхваляя достойную преемственность власти, пресвитер обращается и к его сыну Ярославу видя в нем «доброего и верного воспреемника» отцовского благочестия: не нарушает он твоих уставов, но укрепляет, не расточает сокровищ твоего благоверия, но еще больше приумножает, не говорит, но действует, завершая недоконченное тобою...» [9, с. 184]. Результаты деятельности являются для Илариона одним из главных критериев оценки лидера.

Высокая эмоциональность второго раздела «Слова» наводит нас на следующую мысль. Судя по тексту, встреча образно-эмоционального мировосприятия автора с высокой образностью религиозной концепции вызвала, в свое время, не только восхищение и потрясение, но и коренную трансформацию его сознания. Нечто подобное происходило с апостолом Павлом, Данте Алигьери, Мартином Лютером, Альбертом Швейцером. Данте назвал этот процесс переочеловечиванием. Элементы подобного характера находим так же в технологиях цзен-буддизма, зомбирования, идеологической обработки, политических переворотов. То есть трансформация может приводить как к положительным так и к отрицательным результатам. В нашем случае речь идет о позитивном явлении. В сознании личности формируется виртуально-установочный сектор, побуждающий к выполнению заповедей, праведной жизни, покаянию. Регулируя поведение мирян, религия предстает в качестве управленческого института. Важно отметить, что Иларион осознает значимость этих явлений и на уровне личности и на уровне общества. А поскольку, осознание прошло на потрясающей образно-эмоциональной волне, то образное стало так же опробованным и постоянным инструментом познания. Вот почему в структуре текста оно стремится к усилению

логического, поддерживая, одушевляя и возвышая его. Примером этого могут служить и уже рассмотренные и следующие типичные словесно-образные конструкции...:

– ...когда он жил и пас землю свою справедливо, с мужеством и пониманием, тогда сошла на него милость всевышнего, – взглянуло на него всемилостивое око благого бога, и воссиял разум в сердце его...

– ...тогда начал мрак идольский от нас отходить и зори благовения явились...

– ...смотри на град иконами светлыми освященный, блистающий, филиалом благоухающий и песнями святыми оглашаемый...

Кроме функционального взаимодействия эмоционального с логическим, в процессе которого обе стороны могут то уравниваться, то превелировать, т.е постоянно находится в движении, образно-эмоциональное исполняет еще одну функцию: создает вокруг предмета познания словесно-эмоциональную ауру, воспринимаемую вместе с содержанием. Она может быть более или менее значительной. Но главное состоит в том, что в ряде случаев ей удается не только усиливать содержание, но деформировать и вытеснять его. Иногда, включив незначительные элементы содержания, она отрывается от основы, создавая парадокс напоминающий курьез из сказки К'эролла: кот исчезает, а его улыбка остается. Сегодня этот феномен, как и трансформация сознания с помощью образно-эмоционального, заслуживает специального изучения, нацеленного на обогащение гуманитарных технологий.

Заметим, что некоторые особенности менталитета могут быть выявлены и иным путем. Сопоставим, к примеру, хвалебно-эйфорическую характеристику Ярослава с историческими свидетельствами о его деятельности. Начнем хотя бы со следующего. Посадил Владимир своего сына Ярослава в Новгороде. Поддерживающие его варяги, – говорится в летописи, – «творили новгородцам и их женам насилие». Те взбунтовались и расправились с обидчиками. «Посекли» многих из них. Ярослав, пригласил к себе виновников и «обольстив» их, – поступил с ними таким же образом.

Две тысячи гривен, – которые, по распоряжению отца должны были идти Киеву, – он не дал. Отец начал собираться в поход на сына. Тот вынужден был просить помощи у возмущенных расправой новгородцев. Последовал отказ. Оставалась одна надежда – варяги. Тем временем из Киева пришла весть: Владимир умер. Власть захватил Святополк – братоубийца юных князей Бориса и Глеба. Ярослав, собрав рать, идет на Святополка, а после его поражения, – с варягами на брата Мстислава. Вместе с тем, строятся оборонительные сооружения, возводится София киевская, закладываются основы законодательства (Правда Ярослава), совершенствуется каноническое право, создается скрипторий с множеством писцов, переводящих греческие источники на славянский язык.

Все больше распространяется новый вид информации – рукописные книги, расширяется круг поучаемых и наставляемых. Ничего этого, кроме упоминания о Софии киевской в «Слове» нет. Конечно это похвальное слово не предназначенное для упоминаний об отрицательных явлениях. но не упоминается и целый ряд положительных фактов.

Позиция автора связана с большой осторожностью, с обособленностью от мирского. Смирение и хвалебное слово – вот его основные приемы, особенность его социального поведения. В известной мере они могли отражать сущность уже сложившихся общих отношений церкви и государства. Но не в меньшей степени, учитывая близость Илариона к князю, жесткую авторитарность власти последнего, нетерпимость к чужому мнению. Расширив круг социальной действительности в котором находился пресвитер-гуманитарий, мы увидим, что его поведение, а равно и поведение подобной личности, формировали и другие, не менее значимые факторы. Большинство статей «Русской правды» говорит о том, что первейшим из них было широко распространенное насилие в низах и верхах общества. Вторым, тесно связанным с ним и не менее распространенным являлась – нищета. В «Молении Даниила Заточника» говорится : «лучше смерть чем продолжительная жизнь в нищете» и в другом месте:

«буду убог помышляю на татьбу и на разбой» [19, с. 185]. Вот почему Феодосий Печерский молится и за «сущих в недостаточстве и озлоблении нищетою» [3, с. 184]. Неустойчивой социальной силой оставалась и полуязыческая народная стихия часто склоняющаяся к «бесовскому» прошлому. В «Слове о нашествии иноплеменных» по этому поводу сказано следующее: «Видим бо игрища утолчена, и людей многое множество, яко упихати начнут друг друга, позоры деюще от беса замышляемого дела, а церкви стоять» [19, с. 26]. Таким образом, в обществе создавался такой перевес взаимопереплетенных, окружающих и подавляющих человека сил, который, формируя его ежедневную экзистенцию, замыкал его сознание на единственном просвете – религиозности, усиливая ее образно-эмоциональную ауру. Конечно просвещенные церковнослужители, подобные Илариону, вероятно сознавали, что этим силам, равно как и авторитаризму власти противостоит авторитет религиозной мысли. И это духовное наследие было их единственной жизнеутверждающей надеждой с которой они шли к пастве во имя Отца и Сына и Святого духа.

Очерченный нами историко-экономический этюд, кроме основного предназначения может служить и в качестве исходного поиска и начального звена в исследованиях, посвященных воссозданию инверсионно-сетевых «срезов» действительности, формирующих поведение и ментальные особенности человека.

На стыке средневекового насилия, душегубства, нищеты, закабаления, подавления человека и проблесков религиозного гуманизма, безысходность, молитва, терпение и надежда сублимируются в еще одну производную нашей образно-эмоциональной ментальности – сердечность и милосердие. Они так же широко представлены в произведении Илариона.

Говоря о Владимире, он неоднократно повторяет: «и воссиял разум в сердце его..», «и возжелал сердцем, чтобы быть ему христианином..» [9, с. 180]...»как раскрылось сердце твое, как вошел в тебя страх перед богом» [9, с. 181].., «не видел апостола пришедшего в землю твою, который склонил бы сердце твое к смирению..» [9, с. 181]. Автор

считает, что православная вера воспринимается, в основном, сердцем. Сердечность как более высокий уровень образно-эмоционального обогащает религиозное мировосприятие, индивидуализирует его. Эту индивидуализацию закрепляют религиозные церемонии, а на бытовом уровне ежедневное общение с его эмоциональной «подпиткой». Механизм данного процесса, по нашему мнению, помогает понять теория швейцарского психиатра Э. Блейлера. Еще в 20-ых годах прошлого века он высказал мнение, согласно которому в процессе языкового контакта человек бессознательно переносит свой образ мышления и чувств на собеседника и, добавим, старается «внедрить» их в его сознание. Подобное происходит и во время эмоционально-образного контакта священника и мирянина. В ходе этих, как правило, спокойных процессов и доверительных интонаций, создающих эффект интимной близости, подсознание контактирующих расслабляется, сенсорные, ассоциативные и моральные импульсы обостряются и образно-эмоциональное сублимируется в душевно-личностную плазму подсознательного и сознательного. Сердечность и милосердие являются ее результативными функциями. Внутреннюю же их сердцевину составляет доброта, как способ адаптации и надежда на то, что отношения между людьми могут стать более человечным, взаимоприемлемыми, соответствующими евангельским заповедям. На этой основе, в обход деятельной жизни, сформировалось, по-видимому, и идеальное представление о религиозном служении богу, – как святости. Рассматриваемая ментальная особенность стала затем неотъемлемой частью экзистенции прослойки особо преданных богу верующих.

Наряду с сердечностью звучащей в каждом предложении исторического памятника, мы обнаруживаем и такую ментальную особенность как склонность к соединению воображаемого и реального. В обращении Илариона к усопшему Владимиру мы видим не столько литературный прием, сколько особенно свойственный средневековью и сохранившейся до наших дней, способ синтеза суеверно-виртуального и реального в условиях недостатка объективной информации. «Встань, о честный муж из гроба твоего! – восклицает

Илларион. – Встань, отряхни сон. Ты ведь не умер, но спишь до общего всем пробуждения!... Встань, смотри на чадо свое на Георгия!...смотри на украшающего престол земли твоей и возрадуйся и возвеселись!» [9, с. 181]. Соединение воображаемого и реального, как видим, осуществляется с помощью эмоционально-образных средств, включая эйфорию, то есть на основе фундаментальной особенности менталитета: преобладания образно-эмоционального над логическим. Что касается эйфории, то эта эмоциональная составляющая не редко играла в нашей истории не только положительно-мобилизующую, но и негативную роль. Об этом прямо не говорит, но молчаливо, свидетельствует автор «Слова» – священник княжеской церкви в Берестове, – непосредственный соучастник следующих событий.

К концу 30-ых годов XI века князь Ярослав стал единовластным правителем Киевской Руси. Основные враги повержены, границы расширены. Остается все же единственный центр внешнего политического и религиозного давления – Византия. Страна с которой успешно воевали славные предки Ярослава. Не повторить ли походы, пополнив казну? Вполне возможно, что на почве достигнутых успехов, образно-эмоциональных воспоминаний и эйфории «верхов» призыв: «На Константинополь!» воплотился в реальную военную экспедицию 1043 года. А «Слово» Иллариона с его антивизантийским подтекстом видимо, и было оглашено в год злополучного, как оказалось, похода. Корабли разметала буря, армия и ее предводители попали в плен. Часть военнопленных византийцы ослепили и, приставив к каждому десятку слепых одноглазого воина, – указали сухопутный маршрут на Родину.

От этой, не придуманной в целом, истории тянется нить к еще одной особенности восточнославянской ментальности – специфике её экономической составляющей. В период рассмотренного конфликта плененный, затем воевода Вышата, отец летописного Яня, приставленный к сыну Ярослава, Владимиру, успел передать грекам основное требование славян: уплата выкупа исчисляемого из расчета 100 кг золота на каждого воина. Факт этот сам по себе свидетель-

ствуєт о том, что представления о материальном богатстве в их обществе сформировалась вполне отчетливо. Но баснословность общей суммы выкупа наводит на мысль, что в ее основе лежат две основные причины: относительная малоразвитость товарно-денежных отношений, проявившаяся в нарушении трезвой меры вещей и подтверждающая это ментальная составляющая в форме разрыва воображаемого и реального. Что же касается накопления богатства, то этот неустойчивый в то время, в основном грабительский процесс засвидетельствован историческими источниками. Не расточать сокровища, а приумножать их и с точки зрения автора «Слова» – положительная черта жизнедеятельности. Положительно оценивает он и церковное строительство Ярослава. Вместе с тем, в самом источнике мы находим и свидетельство подтверждающее вышеприведенную мысль о специфике экономических отношений. Из зависимого населения, судя по «Слову», Иларион знает только рабов, в отличие от более позднего автора Климента Смолятича, который говорит об изгоях и сябрах, закабаляемых имущими современниками [1, с. 78]. Он же пишет о купле-продаже рабов. Косвенно, таким образом, подтверждается уже высказанная в исторической литературной мысли о том, что рабство, как экономический уклад удерживалось, примерно, до середины XI века, вытесняясь затем крепостническим закаболом смердов. Что касается организации труда, то в «Слове» находим, что новокупленные рабы «не во всем угождают» своему господину. Добавив к этому свидетельство более позднего источника – «Киево-Печерского патерика» о том, что трудящиеся в княжеской вотчине ругаются, пинают друг друга и «неоднажды биеми есть», можно сделать вывод что подобная организация работ связана и с подневольностью труда и со стихией образно-эмоциональной ментальности.

Последняя, как свидетельствует «Слово» и близкие к нему источники не оставалась качественно однородным, заставшим образованием. В разных социальных прослойках и сферах, на рубежах активного взаимодействия с реальными процессами, она претерпева-

ла определенные инверсионные изменения, находящие выражение в специфике институтов, явлений, тенденций. В формирующейся государственности образно-эмоциональное, к примеру, тесно переплетается с близким ему кровно-родственным, в результате чего возникает система родового сюзеренитета, понятие старшинства в наследовании престола, понятие подданства вместо строгого скрепленного договорными обязательствами вассалитета. Князя-лидера окружает образно-эмоциональная аура, требующая постоянного подкрепления, контакта с окружением бояр, которых, по Илариону, необходимо вразумлять и умудрять. В религиозной сфере ментальные, как мы убедились, стало и основной ее адаптации и главным направлением воздействия на мирян. В среде земледельческого населения, с его древней патриархально-семейно-общинной организацией жизнедеятельности, господствовал полуязыческий образно-эмоциональный континуум. Его замкнутость, малоподвижность и обособленность от государственной власти и религии дополнялась качественной однородностью населения, однообразием хозяйственных технологий, быта и отдыха. Эти особенности во многом сохранялись до начала XX века. Они же определили историческую судьбу молчаливого земледельческого большинства, ставшего основным ресурсом выживания сформировавшейся господствующей, более активной, паразитической прослойки. Судя по дальнейшему содержанию источника, особенности этого молчаливого большинства были очень хорошо известны его автору.

Третья, заключительная часть «Слова о законе и благодати» по высоте своей эмоциональности не уступает двум предыдущим. Начинается она с обращения к господу: «О владыка, царь и боже наш, высокий и славный человеколюбец, воздающий по трудам славу и честь, творящий сопричастников своему цесарству, помяни, ибо благ, и нас смиренных потому, что имя твое – человеколюбец!» [9, с. 184].

Хоть добрых дел и не имеем, – пишет затем, автор, – но уповаем на милосердие твое...» Не держи в памяти многих грехов наших,

прими нас, взывающих к тебе, сотри список грехов наших, смягчи грех хоть и прогневали тебя...» [9, с. 184]. Далее следует признание греховности верующих, покаяние и настойчивая мольба о помиловании. Она включает и целый ряд конкретных просьб к богу: «...идуших ратью прогони, мир утверди, враждебные страны укроти, голод оберни изобилием, владыками нашими пригрози соседям, бояр умудри, города умножь, церковь твою укрепи, достояние свое убереги, мужчин, женщин, младенцев спаси, пребывающих в рабстве, в плену, в заточении, всех помилуй, всех утешь, всех обрадуй, подавая им радость телесную и душевную» [9, с. 186].

В пространном заглавии своего произведения Иларион назвал третью часть «молитвой от всей земли нашей», имея в виду, прежде всего, ее народ. Не случайно поэтому в своих обращениях к господу он говорит от всех сограждан: «Спаси нас, ибо мы – люди твои и овцы паствы твоей, мы стадо, которое ты начал недавно пасти...» [9, с. 184]. Пресвитер чувствует себя представителем всех сословий. Его искреннее, честное, высокоэмоциональное слово гуманиста-подвижника и через тысячу лет поражает энергией светлой веры, глубокого понимания пастырского предназначения и бескорыстной верности родной земле. И в этом смысле Иларион не только своеобразный эталон гражданственности, но и прямой упор и современным откормленным политическим пастырям и их в край отощавшим овцам.

Заключительную часть анализа «Молитвы» Илариона можно было бы назвать «Разговор с богом». Видя в госпoде человеколюбца, пресвитер честно и откровенно а, главное, – почти как равному, – излагает ему свой гуманистический взгляд на несовершенство паствы: «Согрешили мы и злое сотворили, не соблюли, не сделали, как заповедал нам. Земные мы, к земному склонились и неправое содеяли перед лицом славы твоей, плотским желанием предались, порабощенные грехами и заботами житейскими...каемся, просим, молим, раскаиваемся в злых своих делах, просим чтобы послал в сердца наши страх перед тобою...» [9, с. 185]. В такой ситуации, – доверительно продолжает Иларион, – если воздаш каждому по делам его –

кто спасется? [9, с. 185]. Поэтому будь терпеливым, создав несовершенных людей. «Терпел нас и еще долго терпи, погаси пламень гнева своего на нас, твоих рабов устремленный» [9, с. 185]. Но одним терпением, безусловно, не обойтись и автор советует создателю: а) направить всех на «истину твою»; б) научить «творить волю твою»; в) отпустить грехи и помиловать грешников; г) не насылать скорби и голода, чтобы не отпали от веры нетвердые в ней.

Более того, кроме этой программы действий, он предлагает и особую гуманитарную технологию воздействия на мирян: «Понемногу накажи, а понемногу помилуй, понемногу рань, но милостиво исцели, сильно не опечаль, а скоро развесели, ибо не терпит наше естество долгого гнева...Простри милость твою на людей твоих...» [9, с. 185]. Заметим, походя, что эти педагогические рекомендации, в известной мере, подойдут и современному учителю, и менеджеру, и любому духовно развитому человеку. Но возвращаясь к нашей основной теме, подчеркнем еще раз, что перед нами образец творческого сплава образно-эмоционального и логического подходов. Отсюда следует, что их соотношение нельзя считать застывшим. Оно подвижно и при достаточном уровне мышления склонно к оригинальному симбиозу. А что касается продемонстрированного Иларионом уровня мышления то, кроме сказанного, необходимо отметить его консенсусно-диалоговый характер, напоминающей нам о коммуникативной теории Ю. Хабермаса. Среди мыслительных приемов автора «Слова» и здесь находим так же символическое толкование, сравнение, аналогию, исследование процесса развития благодати. Если вспомнить, что согласно современным представлениям, в основе мышления лежит структура знаний, а последние пресвитер усвоил из писаний святых отцов (как он сам говорит об этом в «Символе веры»), то возникает следующий вопрос: откуда все-таки такое разнообразие методологических приемов? Отвечая на него напомним, что в творческом процессе, в данном случае в написании «Слова», кроме структуры усвоенных знаний и способов их выражения, участвует вся духовная система личности, включая ощущения, память, чувства,

инстинкты, подсознание, умения и навыки, опыт, таланты, моральные установки и святыни. Исходя из этого, воссоздать структуру духовности Илариона, с учетом скудности сведений, крайне сложно. Но некоторые ее черты, с определенным приближением к действительности все же можно реконструировать на основе исторических фактов. Первый из них – свидетельство такого авторитета как Нестор-Летописец. В «Повести временных лет» и в «Житии Феодосия Печерского», говоря об Илларионе, он отмечает, что это «муж благ, книжен и постник», что он «книги хитер писати» и создает их «во все дни и нощи». Добавим сюда сведения о его уединенных сосредоточенно-душевных молитвах в пещерке на днепровских склонах, куда он приходил из Берестова. Эта молитвенная сосредоточенность перешла, по-видимому, в постоянную концентрацию мысли, о чем свидетельствуют: его участие в разработке «Устава князя Ярослава о церковных судах», поездка во Францию во главе свадебного кортежа княжны Анны, избрание митрополитом и достойное поведение после низложения. Наконец само «Слово» говорит о глубине чувственного, жизненного и творческого опыта, о высоких моральных ценностях и святынях.

Таким образом, творческое разнообразие создателя «Слова» это прямое отражение многосторонности, содержательности, и мощности духовных производительных сил автора. Для современных гуманитариев часто не улавливающих связи содержательной, яркой, порядочной, целеустремленной жизни и творческого потенциала, это – большой урок и повод к серьезнейшим размышлениям. Возвращаясь к «Молитве» Илариона нельзя не отметить, что все содержания, на наш взгляд, есть и полу патентный подтекст, свидетельствующий о наших ментальных особенностях, уходящих в последующие времена и современность. Представить его, опираясь на текст, можно следующим схематическим образом:

– вот мы, новообращенные, приходим к тебе, господи, и, хоть и не имеем добрых дел, просим о спасении.

– мы уклоняемся от выполнения твоих заповедей, но молим – спаси нас.

– мы грешники, но «сотри список грехов наших» – спаси нас.

Молящие не акцентируют внимание на своих обязанностях перед богом, на своем долге, на том, что существует связь между заслугами и вознаграждением. Их мысль идет в обход этих понятий, зато упор делается на другом. Мы – твоя собственность. Более того – мы рабы твои «с которыми ты, могущественный владыка, можешь делать все, что угодно». Эти мысли, по-видимому были навеяны не только лексикой священного писания и ментальным максимализмом, но и окружающей действительностью.

На основе сказанного можно предположить:

1) что одной из существенных черт ментальности, уравнивающей и сближающей смердов, было равнодушно-терпимое, лишённое самолюбия, отношение к своим и чужим недостаткам. Это могло понизить уровень самоорганизации особи и коллектива, организации труда и быта;

2) качество населения, форма власти и способы ее управления находятся в тесной взаимосвязи, особенности которой могут тормозить или ускорять социально-экономическое развитие.

Что касается такой ментальной особенности как целостно – «хорового» представления об этнической общности, воплощаемой в понятии «мы» то, как уже частично отмечалось, оно связано, в основном, с единством образно-эмоционального мировосприятия, единообразием реакций, контактов, технологий, бытовых условий. Здесь же, к этому, надо добавить следующее. Деятельно-практический аспект этой общности, распадающейся на отдельные хозяйственные единицы, выступает, преимущественно, не в виде необходимо-практической связи, а в форме соучастия в общей занятости. В целом же, на наш взгляд, речь идет о древнем чувстве психологической сопричастности и напластовавшихся на него родоплеменных, общинных и семейных отношений. Эта устойчивая инверсионно-психологическая форма простейшей самоидентификации, опираю-

щаяся на подсознательное, в модифицированной форме, сохранялась до наших дней. Ее положительной стороной была своеобразная «проверка» соответствия личности коллективным представлениям и ценностям, подтягивание и приободрение слабых, одобрение трудолюбивых, сметливых, примерных, осуждение заносчивых. Вместе с тем, коллектив, как правило, довлел над особью. Процесс дифференциации, индивидуализации и отбора замедлялся. Четких, осознанных представлений о себе как этнической общности в ранний период нашей истории, кроме антского ответа аварам и указаний на словных предков, мы не находим. Обратившись же, в поисках параллелей, к истории Запада, обнаруживаем иные явления. В прологе «Салической правде» франков (V-VI вв.) последние презентуют себя следующим образом: «Народ франков славный, творцом богом созданный, сильный в оружии, непоколебимый в мирном договоре, мудрый в совете, благородный телом, неповрежденный в чистоте, превосходный по осанке, смелый, быстрый и неумолимый, обращенный в католическую веру, свободный от ереси. Слава Христу возлюбившему франков. Да хранит он их царство и да исполнит их правителей светом своей благодати» [18, с. 395].

Какое достойное самосознание, какая уверенность в своих качествах и вполне заслуженная любовь господ! С нами Бог! Кажется, речь идет о несравнимых явлениях. Между тем, аморфная, казалось бы, слабо структурированная, теплая плазма образной родоплеменной идентификации, при всей трагичности нашей истории, – с трудом, но выполняла свои противоречивые функции и, наряду с другими ментальными особенностями, модифицируясь, оставалась устойчивой составляющей неформальных институтов. Специфичность каждого народа неповторима, часто ранима и требует глубокого гуманистического понимания и защиты от невежества, опьянения доходами, наглости и нацизма.

Как мы убедились, образно-эмоциональный подход Илариона к понятию «мы» не связан с идеализацией и ущемленно-болезненными преувеличениями. Сопоставляя реальное и должное в отношениях с

богом, он видит существенное несоответствие. Его вывод честен и прям: «все уклонились от пути, все вместе – недостойные! Нет среди нас ни одного, кто о небесном бы заботился и усердствовал, но все о земном, все о печалях житейских. Оскудела преподобными земля» [9, с. 185]. Причиной этого, по мнению пастыря является «устремление к видимому» в ущерб небесному. Констатация этого разрыва не повергает его в отчаяние. По сути, это скорее постановка проблемы усиления связей. Об этом говорит и общее содержание и оптимистический тон «Слова». Все страны благий бог помиловал, – уверенно заявлял Иларион, – и нас не отверг. Возжелал – и спас нас, и в понимание истины привел» [9, с. 179]. Отсюда следовало, что с этой истиной, вместе со всеми народами, Русь может и дальше надеяться на божье благословение. Оптимизм образно-эмоционального мировосприятия, в конечном счете побеждает сомнения, сокрушения, уклоны, в свете и с помощью сияющей благодати. Для нас, современников, уверенность Илариона – мощный, побуждающий к действию сигнал из глубины тысячелетий. Проблема взаимосвязи духовного и деятельностного остро-актуальна и в наши дни. С ней непосредственно связана задача повышения нашей интеллектуальной конкурентоспособности и самозащиты. И речь идет не только о социально-экономическом аспекте. Сегодня человек должен быть готов к самозащите от зомбирования с помощью психотропного оружия, от политической придури и геноцида. Нужны специальные технологии. Не в меньшей степени нужны и подвижники, продолжающие традиции бережно-очеловечивающего служения ближнему. Одним из ярких начальных образцов такого служения является творчество Илариона. Понимание несовершенства соотечественников, сочувствие им, надежда на изменение ситуации, на их достойное место в содружестве христианских народов, бескорыстная преданность Отечеству, поднимают его не только над кругом сподвижников XI века (Антоний, Феодосий Печерский, Никита Затворник, Упырь Лихой, Иоанн, Нестор-Летописец), но и над целым рядом последующих поколений интеллектуалов-гуманитариев. Его искренняя, ис-

полненная веры и надежды молитва о народе и через тысячелетие звучит как набат колокол, созывающий светлые души живых и павших на помощь многострадальной Родине.

Все сказанное в настоящей главе позволяет, на наш взгляд, прийти к следующим выводам:

1. Текстологический анализ «Слова о законе и благодати» подтверждает уже высказанную нами мысль об определенном преобладании образно-эмоционального мировосприятия над логическим, как характерной черте восточно-славянского менталитета. Образно-эмоциональное доминирует в толковании соотношения закона и благодати, в характеристике христианизации Руси и роли князя Владимира, а так же в молитве Илариона о всей Русской земле.

2. Новый методологический подход к «Слову» с точки зрения субъектно-объектного механизма взаимодействия образно-эмоционального, на основе соединения концепции Н. Амосова с представлением о системе духовных производительных сил личности, позволил ввести в научный оборот понятие образно-эмоционального континуума человека, как ментальной силы направленной на самоутверждение и адаптацию к социально-экономическим условиям.

3. Содержание «Слова» свидетельствует о том, что образно-эмоциональная особенность ментальности восточных славян определила, специфику адаптации православия к языческой действительности, его воздействия на мирян и его вспомогательной роли в системе формирующихся институтов.

4. Информация о качестве населения содержащаяся в третьей части «Слова» («Молитва») дает основание заключить, что его ментальная однородность вместе с однообразием сельскохозяйственных технологий, быта и отдыха, создавала среду мало способствующую индивидуализации, отбору и социальной самозащите. Это не могло не сказаться затем на общем характере нашего исторического процесса.

5. Образно-эмоциональный максимализм «Слова», в частности, его взгляд на православие как единоправедную веру, с точки зрения долгосрочного процесса заставляет говорить и о негативных последствиях этой установки, тенденциях к авторитарному и догматическому мышлению, которые, проникнув в систему образования в XI – XXI веке, наносили существенный вред просвещению, в частности, формированию и интеллектуальных способностей народа.

6. Высокий уровень образно-эмоциональной доминанты «Слова» дает основания предположить, что именно этот фактор, в свое время, вызвал ту трансформацию в сознании автора, которая воплотилась в источнике и навсегда осталась в форме образно-эмоционального континуума. В его системе духовных сил. Подобная трансформация, с точки зрения современности, представляет значительный интерес. Разработка гуманитарных технологий, вариантов менеджмента духовных производительных сил личности, семьи, организации требует специальных, углубленных исследований данного феноменального явления.

7. Предпринятая в данной главе попытка частичной реконструкции духовной системы автора «Слова» наводит на мысль о необходимости разработки специальных реконструктивных методик в экономической истории и менеджменте, в целях совершенствования ее анализа на уровне личности.

8. Яркое выраженное Иларионом чувство психологической, «хоровой» общности населения Руси является еще одной долгосрочной чертой нашей ментальности, нашего соучастия в окружающей жизни, самопреодоления, одоления нечистых сил и нашим социальным убежищем. Естественно в современный период резкой имущественной дифференциации, господства олигархических структур, глобализации, эта черта претерпевает значительные изменения. Рынок, деньги и капитал меняют многое и далеко не в лучшую сторону. Но во имя той малоимущей части населения, которая всегда имела в своем частном душевном владении только белые березки и ширь полей, которая целовала броню и гусеницы наших танков освобож-

даясь из фашистских концлагерей, – ситуация должна перейти под контроль просвещенной части общества. На этот лад настраивают нас все наши духовные подвижники, и в частности, гуманитарий от бога – Иларион.

9. Текст «Слова» вместе с близкими к нему источниками, фактами, явлениями дает основание говорить о таких мало исследованных сторонах нашей ментальности, как соотношение душевности и неорганизованности, склонность к соединению реального и воображаемого, сближение на основе взаимно присущих недостатков, фрагментарность представлений о собственной личности, включая деловые качества. Междисциплинарные исследования этого профиля, в наши дни, необходимо ускорить, в интересах социально-экономических наук и современной практики.

10. Содержание исследуемого памятника, в частности его ментальные аспекты, подсказывают необходимость постоянного мониторинга качества населения, включая тенденции ментальности. Учету в процессе исследований и принятии решений подлежат так же издержки образного максимализма, наших склонностей к эйфории и некритическому принятию теорий, событий, лидеров. Что касается последних, то они должны проходить систему такого жесткого общественного отбора, которая перекрыла бы путь в элиту для «мутных разумом», низменно-своекорыстных и подло-мимикрирующих под нашу ментальность оборотней.

11. Драгоценной ментальной особенностью «Слова» является чувство глубинной связи человека и родной земли. Безусловно, – это святыня и самого автора. Только родниковой чистоты души могут поднять это чувство до уровня молитвы. К ним принадлежит и душа молящегося за Отчизну, талантливое гуманиста, митрополита-русина Илариона.

12. К середине 40-ых годов текущего столетия замечательному памятнику нашей культуры «Слову о законе и благодати» исполнится тысяча лет. Для каждого гуманитария и священнослужителя это не только дата личного отчета перед общественностью, но и предвари-

тельное деятельное соучастие в общем «хоровом» деле – начале духовной реформации общества, охватывающей личность, семью, организацию, управленческую элиту, партии и движения. Иларион говорил о спасении, надеясь на господа. Сегодня спасение восточнославянских народов в значительной мере зависит от их интеллектуальной конкурентоспособности. Творец делигировал часть своих полномочий нам с вами. Итак, – за дело! За великое дело начатое Первоучителем Иларионом!

Литература

1. Водовозов Н.В. История древнерусской литературы. – М: Промсвещение, 1972. – 384 с.
2. Еремин И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского / И.П. Еремин // Труды отдела древнерусской литературы. Т. XIII. – М-А: изд. АН СССР 1957. – 416 с.
3. Еремин И.П. Литературное наследие Феодосия Печерского/ И.П. Еремин // Труды отдела древнерусской литературы т. V. – М-Л: Изд. АН СССР 1947. – 320 с.
4. Замалеев А.Ф. Философская мысль в Древней Руси / А.Ф. Замалеев. – М: 1984.
5. Запаско Я.П. Українські рукописні книги / Я.П. Запаско. – Львів: Світ. 1995. – 478 с.
6. Изборник М.: Художественная литература 1969. – 800 с.
7. Избранные сочинения блаженного Августина епископа иппонийского. Ч. I-II. – М: 1786. – 509 с.
8. Идеино-философское наследие Иллариона Киевского. – Ч. I-II. – М: 1986. – 360 с.
9. Иларион Слово о законе и благодати / Илларион // Пролог. – М: 1980. – 430 с.
10. Левшун Л. История восточнославянского книжного слова / Л. Левшун. – Минск: 2001. – 352 с.

11. Литература Древней Руси. – М: Просвещение 1996. – 240 с.
12. Лихачев Д.С. Слово о полку Игореве и культура его времени. Д.С. Лихачев. – М: худ. лит 1979. – 350 с.
13. Молдаван А.М. Слово о законе и благодати / А.М. Молдован. – 1984. – 156 с.
14. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись, вып. 1. Повесть временных лет изд. II. . – Л: 1926. – 580 с.
15. Сусоколов А. Принцип экономических отношений в традиции ислама / А. Сусоколов / Истоки М: 2011. – 571 с.
16. Сенека. Честерфилд. Моруа. Если хочешь быть свободным. – М: Изд. полит. лит. 1992. – 382 с.
17. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А.П. Толочко. – Киев: 1992. – 224 с.
18. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Т. 1. – М: Норма, 2003. – 816 с.
19. Хрестоматия древней русской литературы. – М.: Просвещение 1988. – 429 с.
20. Чичуров И.С. «Книжен муж» Иларион / И.С. Чичуров. – Прометей М: 1990. – 430 с.

РОЗДІЛ 13

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ МЕРИТОКРАТІЇ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Е.А. Кузнєцов

В сучасних умовах про необхідність розвитку управлінського ресурсу, який повинен мати соціальну та економічну результативність, а також повинен мати специфічну професійну управлінську підготовку, говорять майже усі дослідники та практики менеджменту. Ця проблема стала важливою і для різних політичних ток-шоу на українському телебаченні. Говорять про це також і ті, хто, власне, і представляють різноманітні органи державного управління та бізнес-середовища, які потребують ефективних професійних управлінців, що уміють працювати на необхідний результат. На жаль, політичні оцінки та визначення необхідності результативного професійного менеджменту в країні не є достатніми умовами для розвитку процесів професіоналізації менеджменту, також необхідні реальні механізми впровадження цього процесу і визначення структурних особливостей правових, організаційних і наукових процесів професіоналізації менеджменту. Необхідно зазначити, що лише системність дій дадуть необхідний результат, але спочатку потрібна певна професійна позиція, правова основа та механізм щодо впровадження процесу

професіоналізації управлінської діяльності в Україні. На жаль, сьогодні політична дискусія щодо даної проблеми є розмовою людей, які не знають, не вміють і не мають професійних та інтелектуальних здібностей вирішення цих проблем. Масова професійна некомпетентність управлінських кадрів стала нашою загальною проблемою і є основним тормозом сучасного розвитку суспільства. Для управлінських кадрів, які роками і десятиріччями не дають необхідного для суспільства результату, саме суспільство повинно створити законні умови щодо того, щоб вони самі, або під впливом певних законів признали свою управлінську, моральну і професійну непридатність. Можливо, ця армія, так званих видатних топ-менеджерів, іще зможе знайти своє місце в будівництві нової держави. Необхідно побажати успіхів суспільству у створенні таких умов, коли усі учасники управлінського процесу будуть працювати на своїх місцях і давати індивідуальну і сукупну результативність задля позитивного та інноваційного розвитку сучасного українського суспільства.

Факторні ризики соціально-економічного розвитку сучасного суспільства мають досить широкий спектр проблем та потребують для їх своєчасного вирішення професійних форм управлінського супроводу. Професійні управлінські кадри є найбільш дефіцитним ресурсом як в економіці, так в політиці. Існує ціла низка проблем, які необхідно управлінцям вирішувати системно і професійно, отримуючи позитивний соціально-значимий результат. Сьогодні не є перспективним суспільство, яке не підтримує систему демократії та відкритості, яке не прагне системного використання механізмів сталого соціально-економічного зростання, яке не спроможне створити свій інноваційний потенціал та результативні форми його використання, яке не спроможне зробити щасливими, заможними і здоровими своїх громадян. І також важливо зазначити, що суспільство, яке підтримує квазі-небесний статус своїх правителів, яке погоджується з системою їх безконтрольного управління, рано чи пізно, стане країною з депресивною і технологічно залежною економікою, вотчиною корумпованого і кровожерливого правителя з абсолютно аморальною та непрофесій-

ною системою менеджменту і лідерства. Жоден керівник не є настільки видатним, щоб займати свою посаду не скінчено довго. Дослідник системи політичної меритократії Д. Белл визначає, що «політична меритократія – ідея політичної системи, спрямованої на відбір і призначення на посади лідерів із найвищими здібностями і чеснотами – на перший погляд, здається сумнівною. І Платон, і Конфуцій обстоювали таку форму політичної меритократії, яка ефективно усуває більшість від політичної влади» [1, с. 156]. Зрозуміло, що важко сьогодні уявити собі сучасний уряд, або президента країни, які б вважалися легітимними для суспільства без будь-якої форми демократії. У цьому випадку ми хочемо бути демократами і підтримуємо систему розвитку демократичних інституцій суспільства. З іншого боку, мабуть мало хто в демократичному суспільстві буде проти меритократії. Головне питання постає у тому, а як ефективно і з певною позитивною результативністю об'єднати демократію і меритократію? Таке завдання для політичної діяльності є досить конструктивним та відповідає цінностям сучасного суспільства. Але як це можна (і чи потрібно) здійснювати в системі професійної управлінської діяльності? Система професійного менеджменту повинна бути побудована на принципах професіоналізму, що, в свою чергу, сьогодні абсолютно точно потребує реалізації принципів меритократії. Але наскільки сьогодні актуальні демократичні форми діяльності менеджерів різних організацій, які можуть вважатися більш стабільними в умовах авторитарного управління. Рішення цієї проблеми потребує точного концептуального підходу, визначеного науково-методологічного інструментарію і чітких практичних рішень. Демократія і меритократія, скоріше усього, не можуть існувати окремо поодиноці, але саме їх взаємний вплив в процесі інтеграційного, або інтегрального зв'язку є визначальним для позитивного соціально-економічного розвитку сучасного інноваційного суспільства. Ніл Фергюсон, розмірковуючи про можливість третьої світової війни та можливий кінець світу, ставить запитання: «а якщо політичні чвари, варварська міграція та протистояння імперій були лише невід'ємними рисами пізньої Античності – ознаками норми, а не

провісниками подальшої загибелі? Крізь цю призму падіння Риму насправді виявляється раптовою і драматичною подією. Чи зазнає наш варіант Західної цивілізації такої ж раптової руйнації?» [9, с. 378, 379]. Необхідно задуматися над проблемами сучасного цивілізаційного розвитку, в першу чергу, через призму системи професійного управління і визначити параметри її результативності щодо ефективного вирішення багатьох проблем розвитку суспільства.

При проведенні даного дослідження автор опирався на роботи наступних вчених: Д. Белл [1], Г. Макстон і Й. Рандерс [5], Ф. Малік [6], Д. Партридж [7], Дж. Стигліц [8], О. Стражний [9], Н. Фергюсон [10], Й. Шумпетер [14], Р. Флоріда [12], К. Шваб [13]. Особливий науковий і практичний інтерес представляють роботи видатного лідера Сінгапуру Ли Куан Ю і його позиції щодо розвитку демократії, державної влади, результативного керівництва та інноваційного розвитку сучасного суспільства [4].

Меритократія – влада достойних (від лат. *meritus* – гідний і грец. *κράτος* – влада – це така система суспільних відносин, в якій людина оцінюється та отримує визнання виключно за особисті досягнення, а на посади у владі обираються і призначаються виключно чесні та самі компетентні люди, незалежно від їх партійної приналежності, статі, етнічного або соціального походження, релігійних переконань чи матеріального становища. При меритократії країною керують чесні, здібні, професійні, компетентні, працьовиті, досвідчені та відповідальні люди, які мають державницьку позицію та є справжньою елітою суспільства, а не «актори», неуки, шахраї та злочинці, яких обирають шляхом введення в оману, підкупу, залякування та інформаційного тероризування людей.

Суспільство, побудоване на основі демократичної меритократії – це справедливе суспільство рівних можливостей та гідного життя для всіх, побудоване на принципі – від кожного за здібностями, кожному по заслугам, а нужденним по потребах. Державні органи управління працюють з головною метою – створити та підтримувати певний

комфорт і сервіз для населення країни, яке, в свою чергу, активно працює на систему прогресивного державного будівництва.

Загальні демократичні базові принципи меритократичного суспільства визначаються наступним чином:

- *від кожного за здібностями значить*, що кожен громадянин вільний у виборі свого шляху, але повинен бути максимально ефективним і корисним суспільству, займаючись діяльністю, яка розкриває потенціал людини та приносить задоволення;

- *кожному по заслугах значить*, що кожен громадянин повинен займати в суспільстві статус та отримувати справедливу винагороду (прибуток) відповідно до реальних заслуг та внеску в суспільний розвиток;

- *особам, які потребують по потребах значить*, що суспільство турбується про співгромадян, які в силу різних причин мають особливі потреби (діти, молодь, інваліди, сироти, багатодітні сім'ї, одинокі матері, пенсіонери, ветерани та інші), забезпечує їх потреби на рівні гідного життя.

Розглянемо основні проблеми і системні завдання професійного менеджменту, які направлені на активізацію демократичного розвитку меритократичного суспільства, а також деякі особливості цього процесу в Україні.

Ні в одній сфері сучасної професійної діяльності підготовка кадрів не знаходиться в такому плачевному стані, як в менеджменті. «Ні одна людина не зайшла би сьогодні в літак, якби пілоти мали такий же рівень професійної підготовки, яку мають більшість менеджерів. Якщо врахувати загальну кількість менеджерів, важливість менеджменту і ризики, які пов'язані з помилками в управлінні, то таке положення просто лякає» [6, с. 77]. Такий вердикт робить Ф. Малік, який є відомим європейським фахівцем в сфері менеджменту і на його думку це стосується менеджерів багатьох країн світу. Але необхідно особливо визначити, що однією з великих проблем професійного стану управлінських кадрів в Україні є їх системна і професійна невизначеність. Тобто, інвестиційні партнери і представ-

ники управлінської еліти передових інвестиційних країн світу не можуть побачити в них ні підприємців, ні менеджерів. Для них, в більшості випадків, вони є держателями матеріальних і фінансових активів, які мають невідому історію походження. Виникає недовіра щодо інвестиційної безпеки, яка посилюється відсутністю ефективної законодавчої бази та системою корупції і непотизму. Досить важливим завданням для системи національного керівництва в Україні є запровадження механізмів, які унеможливають розвиток таких негативних процесів.

Політична система країни завжди виступає відлунням її економічного базису, механізму господарювання і системи організації бізнесу. Але також система політичної влади може і повинна активно впливати на результативну якість бізнес-середовища країни. Д. Белл визначає три основні моделі демократичної меритократії, які направлені, в першу чергу, на формування політичної влади, яка своєю професійною діяльністю і забезпечує позитивний соціально-економічний розвиток суспільства (табл. 1).

Таблиця 1

Моделі демократичної меритократії [1, с. 157]

1. Модель, що об'єднує демократію й меритократію на рівні виборця
2. Горизонтальна модель, що об'єднує демократію й меритократію на рівні центральних політичних інститутів
3. Вертикальна модель з політичною меритократією на рівні центрального уряду й демократією на місцевому рівні

Д. Белл також зауважує, що «хай би якими не були філософські переваги першої моделі, з політичного погляду вона є «загнаним конем». Упродовж двох десятиліть я був наполегливим захисником другої моделі. Однак змінив свою думку і зараз найкращою вважаю третю модель» [1, с. 157]. З точки зору ефективності професійної системи менеджменту важливо знайти той інструментарій меритократії, який зробить управлінську діяльність більш результативною, як

з точки зору стратегії, так і з точки зору тактики організаційної поведінки.

На думку Д. Белла, Китай в деякі періоди історії був близький до реалізації меритократичної системи. Так, за часів династії Сун широко використовувалася триступенева система іспитів, за допомогою якої на роль правителів відбиралися претенденти, які краще за інших розуміли мистецтво, конфуціанство та адміністративні проблеми. Сучасний Китай активно досліджує і практично намагається використовувати систему меритократії [1]. У США поширена думка, що принцип меритократії там вже реалізовано, так що особисті досягнення американців залежать лише від здібностей, працьовитості, життєвих установок і моральності. В той же час, критики звертають увагу на те, що як і раніше важливу роль відіграють спадщина, соціальні і культурні переваги, об'єктивні можливості на ринку праці, певні особливості індивідуального підприємництва, удача, доступ до якісної освіти і факти дискримінації. В Україні меритократія на сьогодні не реалізована. Проте були спроби використання поняття «меритократія» в назвах та політичних програмах для створення деяких політичних партій. Так у 2011 році в Україні було офіційно зареєстровано політичну партію «Меритократична партія України», яка не змогла себе показати в системі політичної діяльності українського суспільства.

В деяких інших дослідженнях професійного менеджменту нами були зроблені пропозиції щодо використання принципів конституціоналізму в управлінській діяльності [3, с. 34-41]. Принципи конституціоналізму також мають відношення до зміни парадигми сучасної управлінської діяльності та можуть створювати реальні умови для досягнення професіоналізму и результативності менеджменту. Певним чином, принципи конституціоналізму в менеджменті виступають спеціальною додатковою і аналітичною базою для розвитку системи меритократії. Розглянемо більш детально деякі базові принципи демократичної меритократії професійної системи менеджменту, а також їх доцільність і можливість практичного впровадження в Україні.

Перший принцип. Система політичної меритократії повинна максимально точно відповідати об'єктивним умовам впровадження сталого механізму соціально-економічного зростання сучасного і майбутнього суспільства. «Майже немає значення, в якій країні ви живете, економічне зростання стало чимось на кшталт константи. Вже більше тридцяти років бізнесмени, урядовці та політики своєю основною метою бачать гонитву за економічним зростанням» [5, с. 35]. Але важливо не тільки думати і діяти в системі економічного мислення щодо зростання ВВП (валовий внутрішній продукт), підвищення загальної продуктивності економіки за певний період, зростання попиту і споживання і таке інше. «Багато хто забуває, що ВВП є мірою активності економіки, але ніяк не показником щастя чи життєвого рівня. Звісно, ВВП підвищується тоді, коли виробляється більше споживчих товарів та послуг. Але він підвищується і тоді, коли будують в'язниці, виникають військові конфлікти й у хід іде зброя, коли потерпілих в автокатастрофах лікують у шпиталях та коли ремонтують греблі після повеней» [5, с. 36-37]. Необхідно разом з економічними показниками зростання досягати соціального зростання суспільства і кожного його члена. Забезпечити необхідний баланс економічного і соціального зростання можливо тільки в умовах системного управлінського бачення успіхів і проблем суспільного зростання. Демократична меритократія визначає об'єктивну необхідність, концептуальну основу і науково-практичні технології щодо вибору і призначення на ключові посади професійно підготовлений управлінський персонал.

Другий принцип. Системне використання інструментарію меритократії при впровадженні і подальшого розвитку механізмів управлінської освіти і професійного навчання управлінських кадрів. Ця позиція повинна бути головним пріоритетом і форматом діяльності меритократичного суспільства, особливо в системі державної політики. Професійні якості управлінців і політиків, відповідальні та компетентні виборці не з'являються самі по собі – необхідна ефективна система освіти і розвинуті форми спеціалізованої професійної

підготовки. Саме в такому контексті появляються можливості для розвитку системи демократичної меритократії. В цьому випадку, мова йде про освіту і спеціалізовану професійну підготовку на протязі усього трудового періоду в усіх напрямках діяльності та широкого спектру спеціальностей. Необхідно розуміти, що управлінська діяльність буде досягати необхідної ефективності в умовах, коли розвивається соціально-економічна структура суспільства в цілому, коли існує професійна результативність цілого спектру спеціальностей, які визначають сучасний інноваційний розвиток. Управлінська складова цього процесу є визначальною в тому розумінні, що вибудовуються пріоритети та стратегія розвитку, визначаються умови і ресурси реалізації стратегії, забезпечується управлінський супровід і кінцевий результат. Менеджмент без позитивного і соціально-значущого кінцевого результату, як в економічній, так і в політичній сфері діяльності не потрібен, а точніше – його необхідно замінити на фахівців з достатньою професійною компетенцією.

Третій принцип. Процеси демократичної меритократії в системі професійного менеджменту в повній мірі визначають право кожного члена суспільства і громадянина зайняти посаду керівника любого рівня. Але кожен претендент і суспільство в цілому погоджуються розуміти і сприймати необхідність обов'язкового використання системи професійної оцінки за чіткими професійними і особистісними критеріями. Професійна оцінка проводиться незалежними професійними інклюзивними організаціями на прохання державних та бізнесових структур, які зацікавлені певними кандидатами. У цьому випадку демократичні принципи оцінки кандидата забезпечують його право на професіональну діяльність визначеного рівня.

Четвертий принцип. Комплексна та системна державна і громадська підтримка розвитку процесів професіоналізації управлінської діяльності. Оскільки мова йде про якість і результативність діяльності управлінських кадрів, необхідно визначити критерії, зміст і характер розвитку управлінської науки, як пріоритетної основи соціального-економічного розвитку суспільства. Характер і ефектив-

ність процесу професіоналізації управлінської діяльності буде визначати ефективність розвитку суспільства в цілому. У цьому випадку, необхідно звернути увагу на сучасний характер професіоналізації менеджменту, умови впровадження механізму професіоналізації менеджменту, системну якість критеріїв підготовки та оцінки професіоналізації управлінської діяльності [2].

П'ятий принцип. Розвиток механізмів демократичної меритократії пріоритетним чином проявляється через діяльність професійного менеджменту універсальної господарської організації (корпорація холдингового типу). Сучасний професійний менеджмент індиферентний до галузевого поділу економіки, він первинно проявляється в корпоративних структурах. Головна динаміка позитивних інноваційних змін професійної управлінської діяльності характерна саме для корпорацій відкритого типу, побудованих на основі холдингової організації менеджменту. Таким чином, необхідно признати, що сучасний менеджмент має корпоративну природу і його результативна якість залежить від системи демократичної меритократії, яка об'єктивно повинна запроваджуватися в діяльності сучасних корпорацій. Якісні форми демократичної меритократії визначають ефективність системи взаємодії: акціонери корпорації (виборці) – менеджмент корпорації (виконавча влада) – рада корпорації (насамперед, володарі контрольного пакету акцій, яка фактично є представницьким органом усіх акціонерів).

Однією із загадок сучасної політичної системи є питання про те, чому люди взагалі голосують. Приклади виборів, в яких конкретний голос щось дійсно вирішує, дуже мало. В той же час, зазначає Нобелівський лауреат з економіки Дж. Стигліц, «що політика стає місцем бойових дій за переділ державного економічного пирога, де краще усіх показують себе 1 відсоток самих багатих. І ця ситуація зовсім не передбачає демократію» [5, с. 186]. Демократія в тому вигляді, як ми її розуміємо, ґрунтується на принципі «одна людина – один голос». На думку Й. Шумпетера «основною проблемою класичної теорії (демократії) було твердження, що у «народу» є певна і раціональна

думка з кожного окремого питання і що думка ця реалізується в умовах демократії шляхом вибору «представників», які стежать за тим, щоб ця думка послідовно перетворювалося в життя. Таким чином, вибір представників вторинний стосовно первинної мети демократичного устрою, а саме: наділити виборців владою приймати політичні рішення. Припустимо, ми поміняємо ролі цих двох елементів і зробимо рішення проблем виборцями вторинним по відношенню до обрання тих, хто буде приймати рішення. Іншими словами, будемо вважати, що роль народу полягає в створенні уряду або посередницького органу, який, в свою чергу, формує національний виконавчий орган або уряд. Отже, визначимо: демократичний метод – це таке інституційний устрій для прийняття політичних рішень, в якому індивіди набувають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [14, с. 667]. Існують також інші погляди щодо виборної системи демократичного суспільства та ризиків її використання. Так, наприклад відомий лідер Сінгапуру Лі Куан Ю наголосив, що принцип «одна людина – один голос» не є найкращим варіантом, хоча і лежить в основі західної парламентської демократичної системи, але працює з певними обмеженнями. І далі зазначив таке: «Але особисто я переконаний у тому, що наша система була б кращою, якби ми дали кожній людині, якій вже виповнилося 40 років і яка має сім'ю, два голоси, адже він або вона, швидше за все, будуть більш обачними у своєму виборі, голосуючи, в тому числі, й за своїх дітей. Ідеальний вік – це період між 40 і 60 роками, а в 60 років треба вже повертатися до одного голосу. Щоправда, таку систему буде важко налагодити» [4, с. 148-149].

Системна взаємодія демократичних і меритократичних підходів для покращення якості та результативності управлінської діяльності може стати реальним фактором розвитку сучасного українського суспільства. В результаті цієї взаємодії з'являються умови для формування інтегрального менеджменту і лідерства, а також з більшим результатом суспільство буде використовувати позитивні якості демократичної меритократії.

Майже зрозумілим є факт, що демократична держава не встановлюється автоматично із прийняттям демократичної конституції. Також ні один закон, прийнятий парламентом, не є запорукою його реалізації без системного механізму впровадження цього закону. Механізм – це менеджмент усіх задіяних рівнів управління, певних інституцій та методи використання повноцінної ресурсної бази для забезпечення ефективного управлінського процесу. Лі Куан Ю, до думок якого прислуховуються лідери багатьох розвинутих країн світу, зазначає, що «демократичне суспільство не керується автоматично само собою. Щоб таке суспільство досягло успіху, необхідні два чинники. Перший – зацікавлений і пильний електорат, який обирає, а потім контролює силою громадської думки політиків, обраних для управління країною. Другий – наявність у демократичному суспільстві чесних і компетентних політичних партій, здатних забезпечити альтернативне керівництво» [4, с. 146]. Як показує досвід розвитку незалежної України, ці два чинники не проявили себе в повній мірі, а навпаки, сьогодні значно зросла недовіра електорату до окремих партій та різних партійних об'єднань. Крім того, розвиток громадської думки та інклюзивних інституцій суспільства, які формують якість першого чинника, ідуть досить повільно і мало ефективно. Відповідно система державної адміністрації, яка формується представниками домінуючих політичних партій, не забезпечує ефективність розвитку суспільства, думаючи переважно про реалізацію своїх локальних інтересів. Таким чином, другий чинник також перебуває у не найкращому стані. При таких обставинах важко говорити про ефективну державну політику, спрямовану на позитивний розвиток суспільства і формування сталого механізму соціально-економічного зростання країни. Необхідно переглянути модель управління державою і знайти чесних та професійних менеджерів, які готові та здібні виконувати цю важку інтелектуальну управлінську роботу. «Тільки вміле і продуктивне керівництво здатне забезпечити такі умови, в яких народ задовольнятиме свої потреби. Люди не можуть самостійно задовольняти всі свої потреби, їм необхідна

підтримка та сила, які їх зорганізують, зокрема з боку уряду задля досягнення цієї мети. Сучасні технології потребують компетентності в різних галузях знань. Високотехнологічному суспільству потрібні величезний обсяг знань і професіоналізм. Мистецтво управління державою полягає у використанні обмежених ресурсів країни на максимально можливу потужність» [4, с. 139-140]. В таких умовах результативне здійснення управлінської діяльності потребує професійних менеджерів, які мають інтелектуальні можливості до швидкого інноваційного навчання. Без наукових розробок, без розвитку освітніх технологій, без професійного навчання діючих управлінців та спеціалістів різних галузей економіки, а особливо без системного інноваційного прогресу сьогодні позитивний результат отримати неможливо.

Таким чином, для розвитку демократичної меритократії необхідно формувати нову систему професійного менеджменту, яка буде спроможна відповідати на нові виклики у формуванні суспільства, побудованого на принципах демократичної меритократії. Узагальнюючи особливості такого суспільства і визначаючи пріоритетні завдання професійного менеджменту, покажемо на табл. 2 наступні співвідношення у розвитку суспільства, влади, економіки і менеджменту.

Таблиця 2

Характерні риси розвитку демократичної меритократії

I. СУСПІЛЬСТВО
1.1. Людей оцінюють за їхніми реальними здібностями та досягненнями, корупція і непотизм недопустимі явища
1.2. Життя і здоров'я людини є найбільшою цінністю суспільства, культивується здоровий спосіб життя і забезпечена всебічна (фізична, психологічна, екологічна, інформаційна та інша) безпека людини
1.3. Панує закон і порядок, діє ефективна та справедлива система захисту прав громадян, громадяни усвідомлюють свою відповідальність і строго дотримуються своїх громадянських обов'язків
1.4. Панує культ знань, всі діти, незалежно від достатку їхніх батьків, мають рівні можливості для отримання безкоштовної якісної середньої освіти та фізичного виховання, найбільш здібні діти навчаються за рахунок держави в кращих університетах своєї країни та світу

Продовження таблиці 2

1.5. Створені сприятливі умови для зміцнення і розвитку інституту сім'ї як основного осередку суспільства і пропагуються традиційні сімейні цінності
1.6. Обмежується інформація (ЗМІ, кіно, реклама, література, телебачення, тощо), яка пропагує насильство, споживацький спосіб життя, вживання шкідливих речовин (наркотики, алкоголь, тютюн, тощо)
1.7. Громадяни ставляться один до одного з повагою, допомагають один одному і, коли треба, діють разом заради спільного блага
II. В Л А Д А
2.1. На демократичних виборах люди обирають кращих з кращих, а не менше зло, яке шантажем пропонується суспільству для вибору
2.2. Заборонена політична реклама та оприлюднення рейтингів політиків та партій як таких, що є засобами психологічної маніпуляції свідомістю людей
2.3. На керівні державні посади призначають виключно за відкритим і публічним конкурсом за критеріями честі, компетентності, професіоналізму, культури, щирого служіння людям, відповідність яким продемонстрована попередньою діяльністю людини
2.4. Влада щиро служить людям і робить все можливе для поліпшення рівня життя всіх громадян
2.5. Влада є підзвітною громадянам, а її діяльність є прозорою, публічною та узгодженою
2.6. Влада відділена від бізнесу (захищена від впливу бізнесу), а державне управління – від політики
III. Е К О Н О М І К А
3.1. Діють ринкові відносини, проте бізнес-інтереси узгоджені з інтересами суспільства, на макро- і мікрорівні економічного розвитку існують ефективні способи державного регулювання
3.2. Культивується повага до приватної власності та ефективно працює механізм захисту приватної власності, у тому числі іноземного походження
3.3. Створені сприятливі умови для вільного підприємництва шляхом спрощення державного регулювання та впровадження справедливої, збалансованої, стимулюючої та простої системи оподаткування
3.4. Стимулюється розвиток національного виробництва, будівництва транспортної, комунікаційної та іншої інфраструктури, виробництво і експорт високотехнологічної наукоємної продукції, застосування іноземних інвестицій, розробляються і застосовуються енергоефективні технології, розвивається органічне і переважно дрібнотоварне сільське господарство
3.5. Надра, сільськогосподарські землі, ліси та водойми є власністю всього народу і використовуються справедливо, максимально ефективно і дбайливо
3.6. Економіка розвивається в гармонії з природою, не завдаючи їй шкоди, активно розвиваються системи екологічної безпеки
IV. М Е Н Е Д Ж М Е Н Т
4.1. Розроблено і впроваджено Закон України «Про професіоналізацію управлінської діяльності», який визначає на законодавчому рівні процеси професіоналізації менеджменту

Закінчення таблиці 2

4.2. Розроблений механізм, критерії якості та результативності професійної системи менеджменту в практичній, аналітичній та науковій сферах діяльності.
4.3. Установлені концептуальні та практичні параметри інноваційного розвитку управлінської науки, менеджмент-освіти, професійного навчання діючих практиків управлінської діяльності
4.4. Активно розробка та впровадження механізмів управлінського супроводу повного інноваційного циклу та системи дифузії (розповсюдження) інновацій для збільшення суспільного та економічного ефектів
4.5. Розробка ефективних систем відбору здібних менеджерів і їх подальша структурно-функціональна підготовка, де саме професійна підготовка менеджера на протязі всієї його кар'єри стає головним пріоритетом
4.6. Активна підтримка процесів капіталізації інтелектуальних людських ресурсів та розробка механізмів формування людського інтелектуального капіталу, особливо звертається увага на якість використання управлінського капіталу
4.7. Державна і суспільна підтримка діяльності професійних менеджерів у формуванні їх статусу, як головного інтелектуального ресурсу розвитку інноваційного суспільства

Джерело: складено автором

Розглянуті проблеми та принципи демократичної меритократії професійної системи менеджменту дають можливість сформулювати найбільш важливі висновки та пропозиції:

1. Необхідно продовжити фундаментальні дослідження природи, змісту і механізмів впровадження принципів демократичної меритократії в контексті розвитку процесів професіоналізації управлінської діяльності в Україні.

2. Слід зазначити, що професійна управлінська діяльність в Україні потребує застосування чіткого концептуального підходу, системних поглядів на критерії якості та результативності, принципів демократичної меритократії.

3. Посилити складові елементи якості професійної системи менеджменту в Україні на основі розвитку управлінської науки, суміжних з менеджментом наук (економіки, соціології і психології), системи професійної післядипломної підготовки управлінських кадрів. Крім того, необхідно створення національної інноваційної системи і

потужних дослідницьких регіональних університетів, спроможних відновити інноваційний розвиток країни та її промисловий статус.

Також необхідно зазначити, що філософією демократичної меритократії є формування і розвиток такого суспільства, в якому будуть домінувати представники нового інтелектуального і креативного класу людей. Цей новий клас людей здатен буде забезпечити інноваційний розвиток суспільства [12]. Професійні та практичні компетенції і нові наукові знання будуть забезпечувати стійкий соціально-економічний і духовний розвиток людей, а також формування у майбутньому економіки знань унеможливить повернення до архаїчних і диктаторських форм управління суспільством.

Дане дослідження виконано в межах НДР «Стратегічні орієнтири модернізації економіки України та її регіонів» (№ ДР 0114U001554).

Література

1. Белл Деніел. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії / Деніел Белл; пер. з англ. Олександр Дем'янчук. – К.: Наш формат, 2017. – 312 с.
2. Кузнєцов Е.А. Методологія професіоналізації управлінської діяльності в Україні. Монографія / Е.А. Кузнєцов. – Херсон: ОЛДІ ПЛЮС, 2017. – 382 с.
3. Кузнєцов Е.А., Кузнєцова З.В. Принципи конституціоналізму професійної системи менеджменту / журнал «Правова держава», № 27, ОНУ імені І.І. Мечникова, 2017. – С. 34-41.
4. Лі Куан Ю. Роздуми великого лідера про майбутнє: Китаю, США та світу; Пер. з англ. О. Лобастовою. – К.: Вид. група КМ-БУКС, 2017. – 224 с.
5. Макстон Г., Рандерс Й. У пошуках добробуту. Керування економічним розвитком для зменшення безробіття, нерівності та змін клімату [текст] / Грем Макстон, Йорген Рандерс. – Київ: Пабулум, 2017. – 320 с.

6. Малик Ф. Управлять, работать, жить / Фредмунд Малик; пер. с нем. – М.: Издательство «Добрая книга», 2008. – 472 с.
7. Партридж Дейл. Люди чи прибуток: Ламай систему. Живи з метою. Будь успішним / пер. з англ. Наталії Палій. – К.: КНИГОЛАВ, 2017. – 240 с.
8. Стиглиц, Джозеф. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему: [перевод с английского] / Д.Е. Стиглиц. – Москва: Эксмо, 2015. – 512 с.
9. Стражний А.С. Украинский менталитет. – К.: Изд-во Подолина, 2008. – 384 с.
10. Фергюсон Ніл. Цивілізація. Як захід став успішним / пер. з англ. В. Циба. – К.: Наш формат, 2017. – 488 с.
11. Фінкелстін Сидни. Супербоси. Як видатні лідери плекають таланти / Пер. з англ. наталії Палій. – Київ: Yakaboo Publishing, 2017. – 256 с.
12. Флорида, Ричард. Креативный класс. Люди которые создают будущее / Ричард Флорида; пер. с англ. Н. Яцюк; [науч. Ред. Р. Хусаинов]. – М.: Манн, Иванов и Фарбер, 2016. – 384 с.
13. Шваб, Клаус. Четвертая промышленная революция: пер. с англ. / Клаус Шваб. – Москва: Издательство «Э», 2018. – 208 с.
14. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й.А. Шумпетер. – М.: Эксмо, 2008. – 864 с.

РОЗДІЛ 14

КОНЦЕПЦІЯ НЕСПРАВЕДЛИВОСТІ КАК МЕРЫ

Г.П. Гребенник

«Все говорят: нет правды на земле.
Но правды нет и выше».

А. С. Пушкин.

1

Как следует из заголовка, в этом разделе пойдет речь о несправедливости. Каждый в жизни с ней так или иначе сталкивался. Уже поэтому тема эта имеет и теоретическое, и вполне практическое значение.

Говоря о несправедливости, мы, конечно, обращаем внимание на корневое значение этого слова, отрицаемое частицей *не*. Справедливость в обществе, как солнышко в небе, светит и греет. Несправедливость – ее ночная спутница. И если справедливость во все времена рассматривалась как несомненная добродетель, общественное благо, то несправедливость оценивалась с прямо противоположным знаком, как сугубо отрицательное явление. Между тем, поскольку это противоположности, они находятся в диалектической взаимосвязи, так что одной без другой не бывает. Иначе говоря, чтобы возникла потребность в справедливости, должна иметь место несправедливость. И наоборот, ситуация оценивается нами как несправедливая, поскольку мы имеем

критерий справедливости. Таким образом, мы говорим о балансе несправедливости/справедливости *как мере*, присутствующей в каждом конкретном историческом обществе. Эта мера определяет момент общественного согласия людей. Если мера нарушена, то общество приходит в конфликтное состояние. Люди не согласны более терпеть несправедливость. Следовательно, зная эту меру, можно управлять.

Справедливость – это понятие о должном, опосредованное исторически меняющимися представлениями людей о социальных идеалах, а также о нравственных нормах и правах человека. Справедливость, по точному выражению А. Гусейнова, есть «нравственная санкция социальной жизни». Если общество устроено так, что каждому воздается по его заслугам, то это, несомненно, справедливое общество. Но было ли такое общество в истории, или это извечное стремление к идеалу, к утопии?

О справедливости писали очень многие. В этой работе автор вознамерился отдать должное несправедливости. Источники несправедливости неискоренимы, ибо заключены в самой природе человека и как свободного существа, и как социального животного. Если представить на секунду невозможное: справедливость восторжествует раз и навсегда, то человек как свободное существо немедленно склонится к несправедливости. Несправедливость станет для него законом свободы.

В диалектической паре несправедливость/справедливость первой отведена важная роль упора, материального фундамента, на котором произрастает идеал справедливости как социальной нормы. Представляется, имеет смысл в особой концепции *несправедливости как меры*, поскольку жизнь устроена так, что несправедливость играет роль необходимости, тогда как справедливость выступает в качестве свободы как неотъемлемого права человека. Справедливость – это моральное чувство, которое возникает вследствие ее отсутствия или недостатка. Справедливость как должное появляется тогда, когда ее нет в реальных отношениях, то есть в них доминирует несправедливость. Таким образом, в социальной реальности *всегда* есть место несправедливости, на почве которой возникает идея справедливости.

Закон есть норма справедливости. Он снабжен санкцией за его нарушение. То есть закон опирается на силу власти, или на легитимное насилие, чтобы удержать течение общественной жизни в рамках найденной в данном обществе справедливости. Следовательно, сам закон есть порождение борьбы с несправедливостью. Не было бы ее, не было бы и закона. Справедливость – это правосудие, а несправедливость – это милость или немилость, чья-то добрая или злая воля, а иногда просто дар или удар судьбы. Таким образом, несправедливость первична и действительна, но создает себе антагониста в мире должного, в сфере духовно-нравственного сознания.

Один из русских духовидцев М. Волошин в статье «Пророки и мстители. Предвестие великой революции» еще в 1906 году дал замечательную характеристику идеи справедливости и ее разных видов, отметив, что она «самая жестокая и самая цепкая из всех идей, овладевавших когда-либо человеческим мозгом» [2, с. 193]. Она заражает людей революционным духом, когда мир погружается в полное растление. Такое бывало не раз в мировой истории. И каждый раз наступало обновление. Новая эра рождалась в очистительном пламени великой революции. Такова кровавая цена справедливости. Пароксизм идеи справедливости – это безумие революции, которое находит оправдание безмерной жажде убийства своих врагов в чрезмерной несправедливости старого мира. За последнюю несет ответственность больше всех свергаемая власть.

Справедливостью дорожат и бандиты, говорил Санчо Панса. Да... но это чувство приходит к ним, когда они пойманы и держат ответ, а в остальное время они предпочитают устраивать свои дела на почве несправедливости или ложно понятой справедливости. Важно, однако, отметить, что необходимость принципов справедливости ни в коей мере не отменяет того факта, что в жизни есть место несправедливости, и это место вполне законное и измеряемое как некая величина. Торжество справедливости возможно только на кладбище, а в живой жизни несправедливость неустраима, является ее ведущей стороной, необходимым проявлением.

Дж. Ролз утверждает: «...несправедливость терпима только тогда, когда необходимо избежать еще большей несправедливости» [1, с. 20]. Это лишь отчасти так. «Очень трудно не быть несправедливым к тому, кого любишь» [5]. Этот афоризм мастера парадоксов Оскара Уальда открывает нам глаза на еще одну грань несправедливости – несправедливость в силу необъективности. Но этот тот редкий случай, когда несправедливость нас не ранит, а восхищает, вдохновляет, придает силы. Превозносить нас за качества, которых у нас нет, – это, безусловно, несправедливо, но так приятно.

Лучше сказать: несправедливость терпима до известной меры. Мера эта определяется многими условиями, в первую очередь, принадлежностью к определенной цивилизации, религией, культурными традициями, социальной средой, воспитанием, правовым сознанием, политической системой, статусом и т.п. Речь идет о чувстве, которое переходит в осознанное представление.

2

В этой связи приведем несколько примеров *естественной* несправедливости, которая возникает из корня самой жизни. Протестовать против нее, конечно, можно, но совершенно бесполезно и непрактично. Так, счастье нарушает равенство и, таким образом, становится источником несправедливости. К разновидности счастья относится удача. Любовь также есть, по словам В. Леви, «сплошная несправедливость». Причем счастливая любовь является скорее исключением, а нормой – несчастная, любовь как страдание. То же самое можно сказать о таланте и его наивысшем проявлении – гении. Неравенство здесь обычное дело.

«О небо!

Где ж правота, когда священный дар,

Когда бессмертный гений – не в награду

Любви горячей, самоотверженья,

Трудов, усердия, молений послан –

А озаряет голову безумца,

Гуляки праздного?..» [4, с. 324-325].

Если в этом мире допускается любовь, счастье, красота, уродство, талант, страдание – значит *несправедливость судьбы* есть фундаментальный закон жизни. Далее. Нет большей несправедливости, чем скоротечность нашей жизни. И потому еще в древности родилось представленное, прочно закрепленное в религиях, о том, что «весь я не умру», что самое ценное – моя душа бессмертна, а смерть есть лишь переход в иное состояние. Поэтому мы воспринимаем только преждевременную, по нашим представлениям, *смерть* как несправедливость судьбы. Но и здесь к нам на помощь приходит религия, которая открывает утешительную возможность справедливости за гробом, в потустороннем мире. По-моему, это чушь. Если смерть есть то, о чем говорят серьезные религии, то ее справедливость в том, что она освобождает место для новой жизни. Но нам-то какое дело до новой жизни, когда мы намертво зациклены на своей?

Еще Аристотель считал, что в самом общем виде источником чувства несправедливости является неоправданное неравенство. Разность положений рождает разность притязаний. Более всего ранит социальная несправедливость, то есть неравенство при распределении благ и власти. С ней-то и сражались революционеры мира, донкихоты всех времен. Социальную несправедливость следует отнести на счет природы человека как социального животного. Ей свойственно идти до конца в преследовании своей пользы и использовании своих преимуществ. Люди стремятся получить как можно большую долю, и лишь столкнувшись с сопротивлением, они умеряют свои аппетиты, чтобы не потерять все.

«...ни один человек в здравом уме не согласится с тем, что все люди равны», – заявил О. Хаксли. Он сказал очевидную истину. Если справедливость связывается с равенством, то сама по себе эта связка не является естественной нормой. Она возникла довольно поздно – в буржуазную эпоху как результат борьбы третьего сословия против феодально-аристократического государства. Равенство – это право, которое нужно отстаивать и защищать. Само по себе оно не суще-

ствуется. Да и ограниченность его очевидна: это равенство перед законами при неравенстве денег и собственности.

Первоначально в истории власть соотносилась с понятиями «добыча», «добро». В числе трофеев завоевателя значилось право на право определять, что такое справедливость. Но с точки зрения завоеванных и угнетенных право победителей и господ является крайним выражением несправедливости. Из этого чувства несправедливости рождается освободительная война, которая в истории народов трактуется как справедливая.

«Справедливость еще ни разу не вступала в противоречия с интересами Японии», – иронизировал Р. Акутагава [3]. Так думают и президенты США, правда, без всякой иронии и чувства юмора. Справедливость в их исполнении – это страшное оружие. И как ее, эту самую справедливость сильных мира сего, отличить от несправедливости?

Борьба за границы и притязания является универсальным содержанием политики. Но чтобы обустроить эти границы и узаконить притязания, им нужно придать хотя бы благородную видимость справедливости. Знамя борьбы не должно быть запятнано эгоизмом.

Жизнь как мир фактов всегда несправедлива, и это нормально. Справедливость существует как право, которое устанавливает сильнейший для остальных. Справедливость – это всего лишь признанная всеми форма несправедливости. Революция вскрывает этот факт со всей очевидностью, совершая переворот под девизом: «Кто был ничем, тот станет всем!»

Кажется, писатель О. Хаксли заметил, что Бог не совместим с всеобщим счастьем. Вы можете представить наш мир, человеческую культуру без Бога? Отрицательный ответ напрашивается сам собой. А без всеобщего счастья? Легко. Он такой и есть. Отсюда следует однозначный вывод: несправедливость – это существенная характеристика нашего социума. Справедливость рождается как реакция на несправедливость, то есть она вторична. Требование справедливости всегда и во всем по своей сути невыполнимо. Это как железное

правило индийского кино заканчиваться хэппи эндом. Кошмарное правило. Итак, мы живем в нормальном мире, где есть Бог и несправедливость, подразумевающие друг друга.

3

Автор теории справедливости как честности Джон Ролз писал: «Справедливость – это первая добродетель общественных институтов, точно так же как истина – первая добродетель систем мысли» [1, с. 19].

С античных времен разум на Западе рассматривался как высшая добродетель, главный признак отличия человека от животного, а разумный поступок – как праведный. Запад объединился на мифе о разуме и культивировал рациональность как парадигму, специфический способ существования своей цивилизации. В политике идея разума получила выражение в демократии и модели либерально-демократического государства. Оно и рациональное, и в то же самое время справедливое. Но так ли это?

Платон нам представил доказательство от обратного. Его идеальное государство – это от начала и до конца плод конструктивной мысли. Из государства он убрал все, что не отвечает рациональному подходу. В результате человек с его разнообразными желаниями и потребностями не вписывался в это ледяное царство разума, статичное, как прекрасная мраморная статуя. Аристотель уловил это порок платоновского конструктивизма и выстроил критику платоновской модели «наилучшего государства» по линии страшного несоответствия его человеческой природе. Оно чуждо родительской любви, душевных добродетелей вроде щедрости, романтики отношений, стремления к личному счастью, поэзии, всего того, что не служит напрямую эффективности государства в его борьбе с внешними и внутренними врагами.

В наше время канадский исследователь и писатель Джон Ролстон Сол посвятил большую книгу разоблачению главной иллюзии западной цивилизации – ее вере в разум и научную экспертизу [7].

Он назвал современные правящие элиты Запада «ублюдками Вольтера». Вольтер и его друзья энциклопедисты верили, что разум сделает власть справедливой. И это было большой ошибкой. Повторением ошибки Сократа в других цивилизационных условиях. Отождествлять веру в разум с добром – все равно что бухгалтерию путать с творчеством. Неуклонное стремление эпигонов Вольтера на протяжении веков к диктатуре разума, торжеству логики и технократизма, оторванных от морали и прочих ценностей, привело наш мир в XX веке к мировым войнам и хаосу нынешнего мироустройства. В книге Дж. Р. Сола приведена масса примеров того, как последовательно рациональные действия западных политических героев приводили к колоссальным катастрофам. Основатель ордена иезуитов Игнатий Лойола, герцог Ришельё, князь Меттерних, министр обороны США Роберт Макнамара и госсекретарь США Генри Киссинджер, президенты Франции Жискара д'Эстен и Жак Ширак были интеллектуалами в сфере политики и стремились практиковать эффективные методы управления на научной основе. И это стало причиной их страшных провалов в политике. Но их «переплюнули» два человека.

«Два человека, которые имели смелость. Два человека, которых обожали. Два человека, которые руководили с блеском. Два человека, которые управляли справедливо и эффективно. Два человека, которые имели предельно скромные личные потребности...» [7, с. 109]. Это Сол пишет о Наполеоне и Гитлере, на счету которых миллионы убитых людей.

С тех пор ситуация только усугубилась. В текущий момент западная цивилизация переживает тяжелейший кризис собственной веры в Разум. Разразившийся скандал в связи с выборами в США «несистемного президента» Д. Трампа поразил остальное мировое сообщество и думающих аналитиков Запада крайне несерьезным объяснением этого феномена внешним вмешательством российских хакеров. Техника демократии дала сбой из-за враждебного вмешательства и, о ужас!, демократия стала невозможной. Это по сути все та же западная песня, только исполненная не в стиле торжественного

гимна умной политехнологии, а в духе трагической арии паяца Канио из оперы Руджеро Леонкавалло.

Если рациональное общество есть абстракция, то есть научный миф, то может и справедливость лишь иллюзия и ничего больше? Собственно говоря, проблему Запада следует назвать конфликтом между разумом и рациональностью. Эту проблему осознал и сформулировал Ф. Хайек. Он же и предложил ее решение. К разуму надо подходить критически. Разумное пользование разумом состоит в понимании его ограниченности. Самые важные приобретения человечества возникли из непреднамеренных долгосрочных практик, последствия которых сами люди не могли ни предвидеть, ни понять. Таковы язык, мораль и рыночная экономика.

Разум, не ограниченный известной долей скептицизма и моралью, подмочил свою репутацию истинного принципа эффективной политики. Но ведь, с другой стороны, и справедливость, столь присущая социальным романтикам, реформаторам и революционерам, обернулась кровавой реальностью и даже геноцидом «ради светлого будущего». Обе эти парадигмы присущи социалистической мысли и являются ловушками для человечества.

Кажется, со справедливостью дело обстоит точно так же, как с истиной: она есть в идеале, но недостижима в реальной жизни. Следовательно, стремление к ней ведет по дороге утопии прямехонько в тупик. Можно ли в жизни, в частности, в политике руководствоваться пусть благородной, но все же иллюзией? Вопрос риторический. Мираж в пустыни есть оптический эффект, имеющий физическую природу. Это картинки в пустыни, возникающие в результате игры света и воздуха при разнице температур. Но ведь картинка имеет место на самом деле, только она находится далеко от узревшего ее субъекта. Может, и справедливость есть социальный мираж, а не просто иллюзия. Она в принципе достижима, хотя и в отдаленном будущем. Тогда стремление к ней имеет смысл и упорство в ее достижении похвально. Но и здесь встает вопрос о мере, сознательно практикуемом балансе справедливости/несправедливости.

4

«Самая жестокая тирания – та, которая выступает под сенью закона и под флагом справедливости» (Ш. Монтескье). «Мораль – это всегда продукт террора» (О. Хаксли). Такова ее бескомпромиссная, максималистская природа. Именно диктатуру морали осуществлял Сократ в отношении своих сограждан и стал многим из них по этой причине ненавистен. Сократ потребовал установить диктатуру истины, а истина отрицала культурную традицию афинян, которая, как и вся эллинская культура, зиждилась на мифологии. Сократ противопоставил свой гносеологический тоталитаризм тоталитаризму демократической человеко-массы. Его требовательность к согражданам и претензия на роль пророка раздражала. Эта была истинная причина осуждения его на смерть. Эллины, в отличие от иудеев, не терпели над собой власть пророков.

«Моральный человек, – писал Б. Кроче, – когда он действует в завоеванной моральной ситуации, похож на святого в поединке с демоном-искусителем, на архангела, протыкающего дракона, на Пресвятую Деву, несмотря на спокойствие, прижавшую змея ногой» [8, с. 162]. Слишком велико напряжение воли, чтобы в таком состоянии мог существовать долгое время *нормальный* человек. Нужно *попустить*, ослабить узду своей воли к добру, угнетающую ту часть души, которая отвечает за искушающие желания и природные инстинкты. Великодушие привлекательно и благородно, но нормой не является, чего не скажешь о малодушии, распространенным в массе.

Стихийно «простые» люди влекутся к индивидуальной выгоде сильнее, чем к справедливости и общему благу. Простой – значит прямой, без затей, не далекий. «Солдат не украл, а *просто* взял», «Кабы не боярский разум, да мужичья *простота*, все бы пропали», гласят русские пословицы.

Надо научиться отступать от добра, чтобы не подставить себя под удар какого-нибудь очередного Савонаролы, фанатика добра и справедливости. Надо уметь отступать от добра ровно настолько, чтобы не впасть в цинизм и видеть границу между добром и злом,

справедливостью и несправедливостью. Такова позиция сознательно-го макиавеллиста. Это – политическая позиция, и она не лишена морали, но вполне практическая, рассудительная. Аристотель определял практичность как «разумно приобретенное душевное свойство, осуществляющее людское благо» [9, VI, 5] и относил его к специфическим политическим добродетелям.

5

Говоря о балансе несправедливости/справедливости, который является фиксированным в каждом конкретном социуме, нельзя не видеть, что не только нарушенная мера несправедливости ведет к обрушению социальной стабильности, но и «безмерная» справедливость может превратиться в оружие деструкции, объективно сыграть злую роль в жизни человека и общества. Приведу лишь один пример этой диалектики.

«...среди всех форм зла самая оскорбительная ложь», – полагал Б. Кроче [8, с. 164]. Соответственно, говорить правду – это норма добра и императив морального человека. Правда – это модус справедливости. Удар «правдой» в годы «перестройки» произвел взрыв, ментальную революцию в сознании советских людей и, таким образом, подготовил разрушение могучего государства, политическую революцию.

У истоков этой операции и одним из главных фигурантов был писатель и поэт Виталий Коротич, которого главный «прораб перестройки» А.Н. Яковлев специально для этой цели «вытащил» из Киева и поставил на пост главного редактора «Огонька». Коротич «лечил» общество, давая ему правду-чернуху в лошадиных дозах и довел его до полной потери моральной ориентации и утраты инстинкта самосохранения. Еженедельный журнал фантастическим тиражом в четыре с половиной миллиона экземпляров на протяжении нескольких лет (1986–1991) осуществлял ковровые бомбардировки «правдой истории» на всей территории СССР.

В оправдание Коротичу можно сказать, что в обществе был спрос на *такую* правду, обусловленный ее сокрытием в предшествующий период. Перекос выправлялся перекосом. Но в сознании людей эффект дополнительности не возникал и коррекция истории не осуществлялась, а происходила подмена одной «правды истории», официальной, утвержденной властями и зафиксированной в учебниках, на другую, донныне сокрытую, чтобы не смущать простых людей сложностью жизни и макиавеллистской природой политики. Другая правда также была санкционирована властью, которая решила «исправиться» и сбросить негатив своих предшественников. Тоже, кстати наивность: от злой кармы государства нельзя избавиться, совершив предательское отречение от своих отцов и учителей. Жалкая судьба Горбачева – тому свидетельство.

Огоньковская правда оказалась злорадной и ядовитой. Не зря журнал «Огонек» называли «министерством правды». Это очень символично звучит – как переключка с «министерством правды» из романа Дж. Оруэлла «1984». По сути дела Коротич и его команда занимались тем же самым, что и пропагандистская машина Океании: они запускали руку в прошлое и меняли его под тенденцию современной политики.

Правда-чернуха подавалась под соусом «истинная правда», «вся правда». На самом деле это была неполная, частичная, «идеологическая правда», а значит она была разновидностью изысканной лжи. В отличие от грубой лжи она увлекала своим правдоподобием и чувством справедливого возмездия. Но это была разновидность все той же человеческой правды. Наверное, именно ее имел в виду философ Л. Шестов, когда писал: «...может быть, откроется правда о человеке, а не опостылевшая и измучившая всех человеческая правда» [10]. Правда о человеке состоит, в частности, в том что правда не является безусловной добродетелью и может превратиться в зло.

Сам Коротич ныне утверждает: «У меня ощущение, что люди устали от активного правдолюбства – слушают попсу, смотрят футбол, дурацкие сериалы и радуются, что в супермаркетах все есть» [11].

Но ведь это результат и его деятельности. Это он отбил у людей вкус к правде. Правдолюбие и правдорубие – далеко не одно и то же.

По правде жить могут лишь немногие. Правда требует мужества ее высказывать и готовность за нее страдать. Того же Коротича отважным не назовешь, он всегда лавировал вдоль генеральной линии партии. Вовремя с нее спрыгнул и удалился со сцены. Когда страна распалась и погрузилась в хаос, наблюдал за событиями уже из-за океана. Вот почему у него заслуженная плохая репутация в глазах левых и правых, а патриоты и вовсе считают его виновником распада страны и ее морального одичания.

6

Проблема справедливости/несправедливости, рассмотренная в плоскости несправедливости как меры, носит общечеловеческий характер и не зависит от цивилизации. Восток и Запад одинаково ее ставили и решали в своей исторической и цивилизационной специфике. Разверну этот тезис на примере Древнего Китая. Его знаменитые школы социально-политической философии на протяжении веков вели между собой напряженный диалог по поводу роли справедливости/несправедливости в управлении государством.

Не было в китайской истории более важного учения, чем конфуцианство, учившее добру и справедливости. И не было в ней более резких отрицателей и критиков этико-политического учения Конфуция, чем легисты. В легистском каноне «Шан цзюнь шу» («Книга правителя области Шан») это отрицание нашло яркое выражение в парадоксальном утверждении, что добродетельность является матерью порока в государственной жизни. В трактате сказано:

«Если управлять людьми как добродетельными, то неизбежна смута и страна погибнет; если управлять людьми как порочными, то всегда утверждается образцовый порядок и страна достигает могущества» [12, с. 215].

Как это понимать? Неужели основатель школы Шан Ян, будучи в здравом уме, всерьез полагал, что воры, лжесвидетели, взяточники

и убийцы являются лучшим материалом для создания образцового государства? Нет, конечно. Речь идет об ином: об оценке природы человека. Конфуцианцы исходили из того, что человек по природе добр, поэтому надо эту его природу закрепить в поведенческих привычках путем соответствующего воспитания в семье, обществе и государстве. Легисты рассуждали прямо наоборот: человек от природы склонен преследовать свою пользу в ущерб семье, обществу и государству. Хань Фэй утверждал, что корыстные соображения преобладают даже в отношениях между родителями и детьми.

Таким образом, легисты считали, что правители и чиновники не окажутся в плену самообмана, если будут подозревать людей в склонности к несправедливости ради получения выгоды. Интересно отметить, что правители Китая в своей практической деятельности пошли по пути синтеза конфуцианских и легистских установок, не смущаясь их эклектичностью и внутренней антиномичностью.

На Востоке, пожалуй, только в даосизме в полной мере учтена и развита диалектика справедливости и несправедливости на базе отрицания их самостоятельных сущностей. В даосизме мы находим развитый принцип равной полезности для жизни справедливости и несправедливости, поскольку одна без другой не существуют. Их искусственное расщепление и попытка культивировать одну без другой есть, по мнению даосов, генеральный порок цивилизации, оторвавшей человека от природы и затемнивший истинную суть вещей: «Насколько же скрыт путь, если могли появиться истина и ложь, насколько же темны речи, если могли появиться правда и неправда!» [13, с. 21].

По мнению даосов, установка конфуцианцев на этику в государственном управлении была губительной для китайского социума. Играть в «человечность» и «справедливость» – значит не понимать, как устроена Вселенная. В трактате «Чжуанцзы» есть притча о том, как якобы встретились Конфуций и Лао-цзы. Конфуций заговорил о милосердии и справедливости. В ответ Лао-цзы сказал, что нет смуты большей, чем печаль о милосердии и справедливости, поскольку она

уводит Поднебесную от ее природных свойств. Ведь лебедь бел не оттого, что каждый день купается; а ворона черна не оттого, что каждый день чернится [13, с. 156].

Таким образом, даосизм утверждает, что умствования по поводу справедливости на самом деле есть попытка вмешаться в работу вечного Дао. То, что кажется осуществлением справедливости или несправедливости есть действие энергетики Дао безотносительно добра или зла в нашей оценке. По закону Дао мир устроен так, что справедливость и несправедливость взаимно гасят друг друга, создавая в сумме энергетический ноль. Тем самым создается великое равновесие, баланс сил. Если же это равновесие нарушается в пользу одной из сторон, то включается вселенский кармический закон, который работает на восстановление утраченного равновесия. Закон Дао – это постоянная компенсация; его действие всегда восстанавливает равновесие и сводит неравенство к нулю. Знать этот закон и уступать его силе – вот корень даосской мудрости.

Даосизм учит, чтобы продвинуться вперед в своем самовоспитании, надо забыть о милосердии и справедливости. Если мы забудем нашу доброжелательность и справедливость, то для людей это будет в сотни раз лучше, ибо они встанут на путь естественной жизни. Освободить свой дух от чувств, которые делает тебя зависимым от внешних обстоятельств, – это и есть обрести свободу на самом деле.

В заключении к этому сюжету добавлю, что в европейской традиции ближе всех к духу даосизма стоял Ф. Ницше. Он много писал об изменчивой, диалектической природе понятий добра и зла, справедливости и несправедливости. Собственно, приписываемый ему аморализм (или имморализм) рожден желанием показать неоднозначность и изменчивость добродетелей и пороков. Так, в работе «По ту сторону добра и зла» (1886) Ницше утверждал: «При всей ценности, какая может пододать истинному, правдивому, бескорыстному, все же возможно, что иллюзии, воле к обману, своекорыстию и вожделению должна быть приписана более высокая и более неоспоримая ценность для всей жизни. Возможно даже, что и сама ценность

этих хороших и почитаемых вещей заключается как раз в том, что они стоят в фатальном родстве с этими дурными, мнимо противоположными вещами, связаны, сплочены, может быть, даже тождественны с ними по существу» [14, с. 245].

Критикуя кантовское учение о добродетелях, Ницше проницательно замечает, что на земле никто не может знать, какая роль отведена злу. А вдруг зло входит в число необходимых условий, благодаря которым это мир управляется, функционирует как система, стремящаяся к гармонии? И если представить, что зло когда-нибудь будет истреблено, то не подорвет ли это мировое равновесие? При этом мыслитель отмечает субъективизм в восприятии зла. Как правило, жертвы его преувеличивают, а могущественные властители могут творить зло со спокойной совестью, не считая его таковым. Ведь не испытываем же мы угрызения совести, когда убиваем комара. Такова ницшевская теодицея.

7

Теперь рассмотрим феномен христианского оправдания несправедливости. Как рассуждают христиане. Многие святые страдали от откровенной несправедливости, терпели лишения, надругательства, ничем не оправданные. Их смирение и долготерпение и воспитали их души, стали прямым путем к святости. Страдание очень высоко ценится в религиозных доктринах.

«Каждый из нас, переступив порог Церкви, приняв Благоую весть о спасении, уже стал участником величайшей несправедливости. Смысл ее заключается в том, что «Христос умер за нас, когда мы были еще грешниками» (Рим. 5: 8). Спаситель дал нам возможность наследовать вечную жизнь только благодаря тому, что Его любовь по отношению к падшему и неблагодарному созданию преодолела справедливое осуждение. Мы – чада Любви, а не справедливости!», – заключает православный христианин [15].

По мнению этого христианина, верующий должен бороться за снисходительность и милосердие Творца, а не за справедливость.

«Поэтому, – заключает он, – требовать справедливости – значит, скорее лукавить, ошибаться, чем спасать устои мира» [там же]. Автор этих слов и озаглавил свой текст весьма симптоматично: «Справедливая несправедливость». Это все равно что сказать: доброе зло. Надо как-то с головой дружить. Впрочем, для христиан логика не главное.

По словам этого христианина получается, что справедливость не относится к устоям мира. Но так не считали древние египтяне, поклоняясь одной из главных богинь своего пантеона – богине справедливости и правосудия Маат, древние индийцы, чтившие Варуну, покровителя справедливости, нравственности и мудрости, древние вавилоняне, почитавшие Шамаша. В греческой мифологии богиней справедливости была Астрея, дочь Зевса и Фемиды, богини правосудия. Астрею часто отождествляли с Дике, богиней правды, понимаемой как единый закон мироустройства. На идее восстановления и поддержания справедливости в универсуме основывается Вселенский Закон Кармы. Таким образом, не только мы, но и все древние цивилизации относили справедливость к устоям мира.

Справедливость в религиозной мифологии древних идет рука об руку с правосудием, а последнее – это то, что оправдывает назначение государства. Нет правосудия, нет и справедливости, а значит нет и государства. Государство относится к устоям мира или не относится?

Что-то с христианами не так, раз они отказываются от собственной воли к добру и миру, перекладывая всю ответственность на плечи своего Бога. Так или иначе, для христиан, видимо, наличие несправедливости чрезвычайно важно, ибо спасает их религию. Кто бы обратился к Христу, если бы не страдал от ее последствий?

Впрочем, я должен умерить свой критический пыл. Христиане создали концепции христианского социализма, да и весь новый гуманизм основан на христианском мировоззрении. Обращенность современной православной церкви к социальной политике превосходит заботы отдельных христианских индивидов о спасении своих душ ценой презрения справедливости или даже похвалы несправедливости как Божьего испытания.

8

Один из титанов европейской мысли XX столетия Освальд Шпенглер (1880-1936) в своем выдающемся труде «Закат Европы» искусственно жестко разделил мир на мир фактов и мир идеалов, абстрактных идеологических истин. Он выдвинул тезис, что никакой справедливости в мире фактов, то есть в объективной реальности, нет. Если нет справедливости, то нет и несправедливости, ведь это две стороны одного и того же морального чувства.

С этим нельзя согласиться. Несправедливость – это ущемление «права», то есть рожденных в социуме представлений о неотъемлемой свободе индивида. Эти представления не является произволом, они есть результат исторической борьбы и рассматриваются обществом как достижения, *ценности*. Поскольку мир сложен и противоречив, постольку «идеологи» создают множество теорий и строят идеалы, обслуживающие разные социальные позиции. Оценка факта и сам факт находятся в определенной закономерной взаимосвязи. Если ее искусственно разорвать, то мы окажемся в мире, где факты и суждения о них никак не связаны друг с другом и существуют параллельно друг другу. Это и есть шпенглеровский мир душевнобольных людей. В этом мире можно существовать только под наблюдением врача.

Факт есть объективная реальность, тогда как мораль есть оценка, существующая только в сознании субъекта. Так рассуждал О. Шпенглер. Но если мораль воздействует на людей, мотивируя и побуждая их к конкретным действиям, то она тем самым объективируется, становится движущей силой в реальности. Как без цели начать движение? Как без возбуждающего мотива, без воления возможен поступок? А без поступка нет личности. Поступок обналичивает дух, приводит в целостность идеальный и материальный аспекты жизни. Так рассуждает Дж. Ролз, который употребляет термин «моральный факт».

«Тайна всех побед кроется в организации невидимого», – весьма опрометчиво утверждает Шпенглер [16, с. 473]. Но как можно организовать невидимое? Разве что у нас есть такое умозрение, которое проявляет невидимое. Но это уже переход из мира идей в мир фак-

тов, то есть то, что недопустимо с точки зрения теории Шпенглера. Он преклоняется перед всякой силой, кроме силы духа и идей, из него истекающих. Это едва ли не глупо, если только не иметь в виду, что он подпал под обаяние собственной теории, диктующей ему логику дальнейших умозаключений.

«В мире фактов истины – это лишь средства, поскольку они властвуют умами и тем самым определяют действия», – заявляет Шпенглер [16, с. 425]. Но властвовать над умами может только тот, кто обладает волей к власти, – ловим мы на слове Шпенглера, поскольку он сам утверждает, что движущей силой истории является воля к власти, а остальное, мол, самообман. Неужели великие культуры были созданы лишь для того, чтобы ловкие люди могли пробраться к власти и господствовать? Это – циничный взгляд на мир человека, живущего в эпоху декаданса. Ведь культура – это феномен материализации духа, и он находится целиком внутри ценностной картины мира. Справедливость/несправедливость также относится к сфере духа, ибо это оценка фактов, рожденных отношениями между людьми. Идея справедливости/несправедливости есть идея общественная. Следовательно, ее идеология порождена социальным порядком, который имеет материальную основу.

9

Концепция несправедливости как меры трактует несправедливость в качестве источника движения. Разность потенциалов, неравенство и т. д. необходимо, чтобы стало возможно само движение. Если справедливость – это найденный момент статического равновесия в социуме, то несправедливость – это проблема, которая рождает необходимость движения, борьбы. Благоразумие вынуждает нас спокойно признать нормальными факты несправедливости, чтобы поднять знамя борьбы с ними. Однако делать это надо без фанатизма, поскольку корни несправедливости вырастают из самой жизни. Стремление к свободе будет порождать встречный процесс ее ограничения, стремление к равенству будет все время наталкиваться на

разнообразные формы неравенства, порождаемые самой жизнью. И т. д. Мир, в котором мы живем, буквально соткан из недостатков и пороков. Поэтому будет правильно считать, что теория несправедливости лучше отвечает реальному миру, миру фактов, чем теория справедливости, которая переводит дискурс в разряд идеалов, с точки зрения которых якобы должно оценивать действительное положение вещей и выстраивать вектор человеческих устремлений.

Выше было показано, что несправедливость является нормой, пока соблюдена ее мера. Концепт несправедливости необходим, поскольку без него не работает, «зависает» идея справедливости. Несправедливость есть непознанная и потому нецененная необходимость. Необходимость в социально-политической сфере улавливается и выражается в законах. Исполнение закона делает государственную жизнь правильной, внося стабильность и порядок в жизнь социума. В этом и есть суть и высшее оправдание государства.

Что есть необходимость? Эта сторона противоречия. Другой ее стороной является свобода. Свобода есть добро. Необходимость ограничивает ее, следовательно, является злом. Свобода обретает смысл и содержание, если она преодолевает необходимость, необходимость ставит ее в рамки, находит ее меру, чтобы она не приобрела разрушительный характер как произвол, *дурная свобода*. Без необходимости, то есть без несправедливости, свобода не была бы даже осознана как таковая. Б. Кроче утверждает: «Ошибаются как те, кто ратует исключительно за силу власти, так и те, кто за согласие и свободу, ибо забывают, что исключенный им термин уже включен в другой выступ, ибо коррелятивны оба. Политик-практик заканчивает словами Жозе де Местре: необходимо наставлять народы в благотворности власти, а монархов – в пользе свободы» [8, с. 107].

Несправедливость возникает везде, где есть конфликт притязаний, конкуренция. Государство этот конфликт упорядочивает, позволяет ему разрешиться с максимальной пользой для общества. Таким образом, государство разрешает противоречие между свободой и необходимостью, а в понятие власти содержится как добро, так и зло,

мера справедливости и мера несправедливости. Важно подчеркнуть, что несправедливость как мера вполне согласуется со справедливостью как мерой общественного нравственного консенсуса. Поэтому она не вызывает революционного настроения опрокинуть существующий порядок.

Литература

1. Ролз Дж. Теория справедливости / Пер. с англ. и предисл. В. В. Целищева. Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. – 534 с.
2. Волошин М. Пророки и мстители. Предвестие великой революции // Волошин М. Лики творчества. Сб. / Сост.: В. А. Мануйлов, В. П. Купченко, А. В. Лавров ; ред.: В. А. Мануйлов, Б. Ф. Егоров ; авт. предисл. С. С. Наровчатов. Л. : Наука. Ленинградское отделение, 1988. – 848 с.
3. Агутагава Р. Слова пигмея. Рассказы. Воспоминания. Эссе. Письма/ Пер. с японского В. С. Гривнина. М.: Прогресс, 1992. 592 с. // URL: <http://lib.ru/%3E%3C/INOFANT/RUNOSKE/rigmej.txt> (дата обращения 11.03.2018).
4. Пушкин А. С. Моцарт и Сальери // Собр. соч. в 10-ти томах. Т. 4. М.: Правда, 1981. – 430 с.
5. Правила жизни Олдоса Хаксли // URL: <https://esquire.ru/rules/13492-huxley/> (дата обращения 08.04.2018).
6. О несправедливости: афоризмы // URL: <http://mydrost.com/o-nespravedlivosti/> (дата обращения 23.04.2018).
7. Сол Дж. Р. Ублюдки Вольтера. Диктатура разума на Западе / Пер. с англ. А.Н. Сайдашева. М.: АСТ: Астрель, 2007. – 895 с.
8. Кроче Б. Экономика и этика // Антология сочинений по философии / пер., сост., и коммент. С. Мальцевой. СПб.: Пневма, 1999. 480 с.

9. Аристотель. Политика // Соч. в 4-х томах. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 376-644.
10. Шестов Л. Драма Достоевского и Ницше (философия трагедии) // URL: https://royallib.com/book/shestov_lev/dostoevskiy_i_nitsshe.html (дата обращения 03.05.2018).
11. Виталий Коротич: «Один из основных уроков прожитых лет – не позволять, чтобы тебя унижали, и никого не унижать самому» // Бульвар Гордона, № 21 (577), 27 мая 2016 г.
12. Шан цзюнь шу // Древнекитайская философия. Собрание текстов в 2-х томах. Т. 2. М.: Мысль, 1973. – С. 210-223.
13. Чжуан-цзы. Путь полноты свойств. М.: Эксмо, 2005. – 432 с.
14. Ницше Ф. Сочинения. – В 2-х томах: Т. 2. – Пер. с нем, вступ. ст. сост. и примеч. К. А. Свасьяна. – М.: «РИПОЛ КЛАССИК», 1998. – 864 с.
15. Савчук Р. Справедливая несправедливость. Размышления в день памяти святителя Павла Константинопольского, исповедника. 19 ноября 2014 г. // URL: <http://pravoslavie.ru/75236.htm> (дата обращения 15.04.2018).
16. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. – М.: Мысль, 1998. – 606 с.

РОЗДІЛ 15

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА І ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ

С.О. Якубовський, М.Ю. Борисов

Столипінську аграрну реформу початку ХХ століття тривалий час радянські автори називали не інакше як невдалою, екстенсивною та провальною [1]. Це був ідеологічний підхід до вивчення реформи, що базувався на роботі В.І. Леніна «Столипін і революція», в якій вся діяльність Столипіна піддавалась критиці з точки зору інтересів окремої політичної партії [2]. Тим не менше, у 1980 році в Українському Історичному Журналі вийшла стаття професора Барабоє А.З. «Аграрний капіталізм у Росії і столипінська аграрна реформа», в якій робився акцент на економічних успіхах реформи [3]. Ситуація змінилася напередодні розвалу СРСР, коли почали з'являтися політично неупереджені економічні наукові праці про різні аспекти Столипінської реформи [4].

Сама реформа складалась з багатьох компонентів, а її економічні результати не обмежувались одним лише сільським господарством. Реформа, зокрема, передбачала:

- Створення і зміцнення сімейно-трудова господарств (хуторів);
- Розвиток сільськогосподарської кооперації;
- Доступні селянам кредити на придбання землі;
- Впровадження передових методів тваринництва і землеробства;
- Покращення системи сільськогосподарської і загальної освіти.

- Сприяння переселенню селян з європейської частини країни на вільні землі Сибіру і Далекого Сходу.

Але головним було те, заради чого реформа була розпочата – її мета. Сам П.А. Столипін про свою реформу в інтерв'ю одній з російських газет того часу казав: «На черзі головна наша задача – зміцнити низи. В них вся сила країни» [5, с. 85]. Можна сказати, що фактично головним завданням реформи він бачив зміцнення та розвиток в країні середнього класу, якого і по теперішній час бракує Україні.

Найважливішим моментом переходу від общинного до хуторського, а по суті – до фермерського землеробства, Столипін вважав необхідним ліквідацію не общини як такої, а ліквідацію системи «шнурового» землеробства (довгоземелля) та черезсмужжя. Наявність довгих вузьких смуг землі, що надавалися общиною в користування селянам, змушувала останніх застосовувати трипільну систему сівозміну без травосіяння та культур-попередників. Саме необхідністю удосконалення системи сівозміну був викликаний перехід до цілісних земельних ділянок – хуторів та відрубів, хоча Столипіна звинувачували саме в намаганні ліквідувати селянську общину як таку.

Указ від 9 листопада 1906 року надавав селянам «право вільного виходу з общини, з укріпленням у власність окремих домогосподарств, що переходять до особистого володіння, ділянок мирського наділу». За даними С.М. Дубровського, який присвятив понад 40 років свого життя дослідженню Столипінської реформи, на 1 січня 1916 року з общини вийшли 2,5 млн. домогосподарств або 25% общинних дворів, в розпорядженні яких знаходилося 15,9 десятин землі або 14% всіх общинних земель [6]. За іншими даними, за цей період з общини вийшли 2 млн. домогосподарств або 20% общинних дворів з 14,1 млн. десятин землі, що складало близько 13% общинних земель [4].

В будь-якому випадку, з урахуванням багатодітності селянських сімей того часу (7 і більше дітей), з общини в 170-мільйонній Росії [7] з 1906 по 1915 рік вийшло не менше, ніж 20 млн. людей, що, наприклад, можна порівняти з сучасним населенням найбільших

мегаполісів світу. Про цьому було утворено понад 1 млн. хуторів і відрубів, тобто самостійних селянських господарств [4, с. 68], які за загальною площею дорівнювали, наприклад, площі всіх фермерських господарств сучасної Російської Федерації [8, с. 266].

Все це свідчить про величезний масштаб, послідовність і успішність Столипінської реформи, яку не змогла перервати навіть загибель самого П.А. Столипіна в 1911 році.

Потрібно зазначити, що багатодітна селянська сім'я того часу являла собою стійке економічне явище. Так О.В. Чаянов в роботі «Організація селянського господарства», розглядаючи такі сім'ї, наводив практичні розрахунки. Наприклад, сьома дитина середньостатистично з'являється на двадцятому році існування сім'ї. А це, в свою чергу, означає, що в ній, крім батьків, вже є ще щонайменше кілька повноцінних працівників – старші діти, що подорослішали. Отже, така сім'я має достатньо низьке співвідношення кількості їдців до кількості працівників, що і свідчить про її економічну стійкість [9, с. 220].

За 5 років на чолі уряду на посаді Голови Раді Міністрів П.А. Столипін, якого звинувачували у примусовому насадженні капіталістичних стосунків в селі, не тільки не знищив, але й успішно реформував селянську общину і сільське господарство, про що свідчать економічні результати, яких за час реформи досягло сільське господарство і економіка країни в цілому.

В разі виходу селянина з общини бюрократична процедура оформлення землі у власність була максимально спрощена. Кожен селянин міг вийти з общини зажадати оформлення у власність землі, якою він користувався. Заява подавалася через сільського старосту, і в тому разі, якщо у селянина не було суперечок з общиною щодо цієї землі, то практично одразу можна було запросити землевпорядника і оформити документи на землю.

В тому разі, якщо у селянина були суперечки з общиною в питаннях землекористування, то давався один місяць на їх залагодження, після чого землевпорядник мав видати селянину документи на

землю. Важливо при цьому зазначити, що всі документи на землю оформлювалися селянам безкоштовно.

Для порівняння можна сказати, що в західноєвропейських країнах, які ставали на шлях капіталістичного розвитку, з селянською общиною боролися тривало і жорстоко. Наприклад, в Англії така боротьба йшла з XV по XIX століття у вигляді насильницького «обгородження», тобто фактичного обезземелення селянства і ліквідації общин. Ще у 1516 році Томас Мор в своїй книзі «Утопія» різко критикував політику обгородження, а його вислів «вівці з'їли людей» став крилатим [10]. Така політика землевласників, в свою чергу, породила низку селянських повстань протягом XV – XVI століть. Тоді англійських селян феодалі та королі спочатку зганяли з общинної землі, а потім, використовуючи закони, що отримали назву «кривавих», масово карали і страчували відірваних від землі людей за «бродяжництво і злочинство».

Століпінська ж реформа була спрямована не тільки, як зазначалось, на створення численного міцного середнього класу, але й на духовне відродження країни та фактичну побудову громадянського суспільства на основі розвитку трудової та споживчої кооперації. Бідність широких верств населення була істотною перешкодою на шляху побудови громадянського суспільства, і Століпін не раз казав, що бідність – це найгірше з рабств.

Одним з головних уроків Століпінської реформи можна вважати саме її духовно-моральну складову, в основі якої поряд з повагою до вільного працівника, було покладено дбайливе ставлення до землі, яка в сільському господарстві була і залишається головним об'єктом виробничих стосунків і основним засобом виробництва. Адже моральності і духовності бракує тим сучасним аграріям та агрохолдингам, які, замість покращення якості ґрунтів, безжально виснажують без належного сівозміну родючу землю, на якій живуть і працюють.

Поряд зі створенням сімейно-трудогих господарств в європейській частині країни і зокрема на території України в 1906 році, з урахуванням перенаселеності цієї частини країни, була розгорнута

державна програма переселення всіх бажаючих до Сибіру і Далекого Сходу, де було достатньо вільної землі, і куди потік переселенців самостійно тягнувся після скасування кріпосного права.

Треба зазначити, що значну частину перенаселених територій склали українські губернії і саме українським переселенцям в першу чергу мала завдячувати Російська імперія стрімкому розвитку зауральських територій на початку ХХ століття.

Згідно цієї програми на місцях переселення зводилося житло, створювалися виробництва, розвивалася інфраструктура. Почала видаватися серія книжок «Бібліотека переселенця», яку в 30-ті року минулого століття прирівнювали до антирадянської літератури, настільки ідеї вільного селянства не вписувалися в колгоспний лад, що примусово насаджувався в той час.

Представник родини, що бажала переселитися, за програмою переселення міг в якості ходка за казенний рахунок проїхати до місця ймовірного переселення, обрати місце, що підходить, закріпити землю, а потім, знов таки за казенний рахунок, перевезти родину. Для полегшення переселення в 1908 році було спроектовано і вже в 1910 році розпочато масовий випуск спеціальних залізничних вагонів, що отримали назву «столипінських». В цих вагонах зі спрощеним плануванням були як місця для пасажирів, так і місце для домашнього начиння та худоби.

Здійснювати такі перевезення дозволяла розгалужена мережа залізних доріг, що вже була створена завдяки зусиллям С.Ю. Вітте, під керівництвом якого наприкінці ХІХ століття в Російській імперії розпочалося безпрецедентне за масштабами залізничне будівництво [11, с. 515].

Один з критиків Столипінської реформи, С.Г. Кара-Мурза, стверджував без посилань на джерела, начебто за період з 1907 по 1914 рік з Сибіру та Далекого Сходу повернувся 1 млн. сімей переселенців – «обратників» [12, с. 79], що не відповідає і не могло відповідати дійсності, оскільки з урахуванням чисельності сімей це мало б скласти щонайменше 10 млн. людей, які разом з начинням та худо-

бою мали б за кілька років перетнути величезну країну зі сходу на захід і потім у зворотному напрямку – з заходу на схід.

Загальна кількість селян, які скористалися державною програмою переселення, склала до 1916 року 3 млн. людей, з яких 2,5 млн. залишилися на новому місці проживання, фактично подвоївши населення за Уралом. Причому безпосередньо за роки перебування П.А. Столипіна на чолі Уряду (1906–1911 рр.) переселилося 2 млн. 250 тис. людей [6, с. 390-392]. Варто при цьому зазначити, що значну частину добровільних переселенців складали жителі України, які зробили суттєвий внесок в освоєння Сибіру і Далекого сходу.

Не менш важливою частиною реформи було надання кредитів селянам для купівлі землі. Основне завдання з кредитування селян було покладено на Селянський поземельний банк, якому за Указом від 27 серпня 1906 року була передана для продажу на умовах пільгового кредитування частина державних земель. В ту пору багато поміщиків продавали свої землі Селянському банку, який їх скуповував і продавав селянам на таких самих умовах пільгового кредитування, як і державні землі. Столипін сам, будучи великим землевласником, продав Селянському банку один зі своїх маєтків, щоб надати приклад поміщикам.

Усього через Селянський банк з 1 січня 1907 року по 1 січня 1913 року було продано селянам 6 млн. 443 тис. десятин землі, основна частина якою раніше належала дворянам, на загальну суму 578 млн. 131 тис. крб., що майже в півтора рази за час Столипінської реформи збільшило особисте селянське землеволодіння у порівнянні з 1905 роком і стало запорукою інтенсивного розвитку економіки країни в цілому [6, с. 317]. При цьому банківський процент був вищим за той, що сплачували банку селяни. Різниця в платежах покривалася субсидіями з бюджету, які покривали до 25% селянських виплат банку.

Таким чином, держава не тільки не усунулася від вирішення питання вільного обігу сільськогосподарської землі, але й стала активним учасником цього процесу, тобто активним гравцем земельного

ринку, встановлюючи зрозумілі правила, прозорі процедури і забезпечуючи прийнятний для селян рівень цін на землю. В усіх губернських і просто великих містах відкривалися відділення Селянського земельного банку.

Але навіть такий великий банк не міг забезпечити кредитами все сільське господарство. Тому П.А. Столипін підтримав розвиток кредитних товариств, яким держава надавала безпайовий капітал на початкові займи, що поряд з майновою відповідальністю членів товариства, продуктивним характером позик і обмеженістю району дії забезпечувало дотримання головних економічних принципів діяльності таких товариств, які створювалися не фінансовими спекулянтами і шахраями, а людьми, що жили по сусідству і займалися спільною діяльністю.

Не зважаючи на те, що перші кредитно-позикові товариства Германа Шульце-Деліча і Фрідріха Райффайзена [13], так само, як і селянська кооперація другої половини ХІХ століття, розвивалася початково в Німеччині, Росія в 1913 році за кількістю кооперативів, числу їх учасників та темпам зростання селянських кооперативів значно випереджала Німеччину.

В самій Росії початком кооперативного руху вважається 1865 рік, коли було затверджено статут першого в країні позиково-ощадного товариства – Різдвяного в с. Дороватове Костромської губернії, що було створено за типом шульце-делічевської кооперації. Однак після перших успіхів кооперативний рух без підтримки з боку влади різко пішов на спад і фактично зазнав краху [14, с. 46].

Новий розвиток кооперативний рух отримав саме завдяки Столипінській реформі, коли сільськогосподарська кооперація здобула народногосподарське значення і потужну державну підтримку, чого не було на першому етапі її розвитку в ХІХ столітті. До 1917 року в Російській імперії налічувалося близько 27 тис. кооперативів, значна частина яких припадала на українські землі. 16 тис. з цих кооперативів були кредитними товариствами, в діяльності яких брали участь 50% селянських господарств [15, с. 104].

Крім того, швидкий розвиток кооперативних форм господарювання в українських губерніях сприяв тому, що в 1912 році було утворено центральний орган товариства українських кооператорів під назвою «Наша кооперація», а в 1913 році Всеросійський Кооперативний з'їзд відбувся у Києві, що в свою чергу стало одним із наочних свідчень успішного розвитку кооперативного руху на теренах України [11, с. 467].

Ще будучи очільником дворянства Ковенської губернії (1899–1902 рр.) П.А. Столипін ініціював створення в Ковно (теперішній Каунас) сільськогосподарської школи, яка згодом перетворилася на академію і існувала там до 1940 року. А у 1902 році, отримавши посаду губернатора Гродненської губернії, Столипін запропонував програму перебудови економіки губернії, на чільне місце поставивши розповсюдження сільськогосподарських знань та умінь, а також покращення і розвиток сільськогосподарських досліджень [16, с. 10-12].

На думку Столипіна, який приділяв велику увагу освіті в цілому, з жіночою освітою включно, система сільськогосподарської освіти повинна була стати триступеневою. Вона передбачала загальноосвітню початкову школу, сільськогосподарське училище і вищий агрономічний навчальний заклад [16, с. 14]. Крім того, до 1914 року в Росії діяло вже близько 4,5 тис. просвітницьких сільськогосподарських товариств, до функцій яких входило розповсюдження передових методів господарювання включаючи організацію курсів, лекцій, виставок, бібліотек [15, с. 104].

Можна стверджувати, що однією з важливих рис Столипінської аграрної реформи разом з її системністю був ненасильницький, не примусовий характер соціально-економічних перетворень, що здійснювалися. Навіть радянські критики реформи, які закидали П.А. Столипіну насильницьке знищення селянської общини, не могли навести жодного прикладу насильницьких дій Уряду Столипіна при впровадженні реформи. Ніхто не змушував селян виходити з общини, продавати чи купувати землю, ніхто не змушував брати кредити для купівлі землі або переселятися за Урал. Тим більше,

ніхто не змушував селян кооперуватися та створювати кооперативи, в основу яких покладено принцип добровільної участі.

Ще однією важливою рисою реформи була її прозорість. Центральна влада відкрито інформувала людей, в першу чергу селян, про можливості, які надає їм реформа. Селянський поземельний банк не приховував ціну, за яку землю можна було або купити, або продати. Поточна інформація о ході реформи швидко оброблялась і оприлюднювалась. Саме прозорість реформи і її успішне швидке просування вибивала підґрунтя з під ніг різноманітних «революціонерів», яким соціальні потрясіння були важливіше за економічні досягнення. Так вже в вересні 1908 року на партійному з'їзді в Лондоні соціалісти-революціонери (есери) зазначали, що: «Уряд ... взяв собі за мету розпилити селянство посиленням насадженням особистої приватної власності або хуторським господарством. Всілякий успіх Уряду в цьому напрямку наносить збиток справі революції» [17, с. 179].

Ще однією значущою рисою була також і спадкоємність реформи. Фактично, П.А. Столипін своєю аграрною реформою продовжив успішну фінансову та промислову реформу С.Ю. Вітте, розпочату ще наприкінці XIX століття, коли С.Ю. Вітте займав посаду міністра фінансів (1892–1903 рр.). Після загибелі П.А. Столипіна у 1911 році його справу продовжив Уряд В.В. Коковцова, про що свідчить подальший розвиток економіки країни та зростання її зовнішньої торгівлі з позитивним балансом, а також структура зовнішньої торгівлі, в якій поступово збільшувалася частка продуктів переробки, зокрема борошна.

Одним з прикладів економічного успіху Столипінської аграрної реформи і розвитку зовнішньої торгівлі може слугувати робота Одеського морського порту, який на той час був головним портом на Чорному морі і змагався за перше місце по вартості вантажообігу з портом Санкт-Петербургу [18, с. 22].

З перших років заснування Одеси порт відігравав важливу роль в житті міста, яке вслід за Херсоном і Миколаєвом створювалося для забезпечення експорту сільськогосподарської продукції. Статус вільної гавані (порто-франко) в першій половині XIX століття пози-

тивно сказався на розвитку міста і порту, який на той час фактично був центром економічного розвитку самого міста, і окремо від міста не розглядався.

Щорічні звіти Одеського комітету торгівлі і мануфактур свідчать, що за період з 1909 по 1913 рік середньорічний обсяг зовнішньоторговельного обігу Одеського порту перевищував 120 млн. крб., демонструючи динаміку зростання при позитивному сальдо зовнішньої торгівлі. Регулярні зовнішньоторговельні операції порту здійснювалися з 25-27 країнами світу, переважно з країнами Чорноморсько-Середземноморського басейну, охоплюючи при цьому практично всю континентальну Європу, а також Англію. Крім цього, експортно-імпорتنі операції Одеського порту здійснювалися з такими країнами як Персія (сучасний Іран), Індія, Цейлон, Китай, Японія [19-23].

За цей самий період на фоні Столипінської реформи зовнішня торгівля Російської імперії зросла майже на 33%, з 2038 млн. крб. до 2706 млн. крб. Одночасно з цим, обсяг зовнішньої торгівлі через Одеський порт зріс на 40%, з 98 млн. крб. до 138 млн. крб., що може слугувати непрямим доказом того, що в українських губерніях, які географічно тяготили до Одеського порту, реформа просувалася найбільш успішно, що в свою чергу може свідчити про прийняття і підтримку реформи серед широких верств населення.

Деяке зниження показників роботи порту в 1912 році на тлі загального зростання зовнішньої торгівлі країни можна частково пояснити наступними факторами. По-перше, низьким урожаєм зерна 1911 року в Росії, оскільки Одеса спеціалізувалася на переробці зернових вантажів, а, по-друге, активним включенням в зернові експортні операції не тільки традиційних конкурентів – Миколаєва, Херсона, Новоросійська, але і всіх інших портів Чорноморського і Азовського узбережжя Росії, включаючи навіть Євпаторію та Скадовськ, а також Ростова-на-Дону [24].

Крім того, в 1912 році різко зменшився привіз іноземного, перш за все англійської, вугілля, склавши всього 6 тис. т. Звіт Одеського комітету торгівлі та мануфактур вказував на прямий зв'язок даної

обставини із загальним становищем на кам'яновугільному ринку регіону, що включав такий важливий джерело як Донецький басейн. Там видобуток вугілля на початку ХХ століття неухильно росла, а зазначений Звіт за 1912 рік повідомляв, що: «Стан кам'яновугільного ринку знаходилося (за звітний період) у зв'язку з пожвавленням в металургійній та інших галузях промисловості» [22, с. 271].

По роботі Одеського порту можна чітко простежувати стрімкий розвиток економіки і, відповідно, зовнішньої торгівлі Росії того періоду. Так, вже в 1913 році ввезення вугілля збільшився більш ніж в 30 разів і склав 200 тис. т за рік. Звіт Одеського комітету торгівлі та мануфактур з даного приводу повідомляв, що: «Хоча видобуток вугілля в Донецькому басейні проти попереднім роком значно збільшився, але він не в змозі був задовольнити попит промисловості на тлі виняткового пожвавлення в металургійній та інших галузях промисловості» [23, с. 265].

Відомості про значний підйом в металургійній промисловості на тлі триваючого зростання видобутку вугілля зростання підтверджуються всеросійською статистикою. Дані, які наведені в фундаментальному дослідженні професора В.І. Бовикіна «Фінансовий капітал в Росії напередодні Першої світової війни» показують наступне. Виплавка чавуну становила в 1909 році 2871,4 тис. тонн, а в 1913 році 4635,0 тис. тонн, що означало зростання виплавки чавуну на 61,4%. Виплавка стали в 1909 році становила 3132,2 тис. тонн, а в 1913 році вже 4918,0 тис. тонн, тобто зростання на 57,0%. Виробництво прокату, як свідчення розвитку промислових технологій і потреб виробництва, в 1909 році складало 2667,9 тис. тонн, а в 1913 році – 4038,6 тис. тонн, що є зростанням на 51,4% [25, с. 70].

Слід зазначити, що вказана наукова праця професора В.І. Бовикіна заслуговує на особливу увагу дослідників цього періоду, оскільки її автор мав доступ до державних і банківських архівів Франції та Бельгії і тому міг безпосередньо працювати з унікальними документами і порівнювати інформацію з вітчизняних і європейських джерел, що значно підвищує наукову значущість цієї роботи.

Разом зі зростанням в металургії йшло зростання і в вуглевидобувній галузі. Так, видобуток кам'яного вугілля склав в 1909 році 23365,9 тис. тонн, а в 1913 році вже 31240,0 тис. тонн, давши зростання в 33,7% [25, с. 69]. Очевидно, що зростання видобутку вугілля в країні не встигало за прискореним зростанням промислового виробництва, перш за все металургійного, що і зумовило в 1913 році великий імпорт вугілля, якого потребувала не тільки промисловість, але і залізниця, яким дозволили ввозити вугілля безмитно.

Такий підхід до імпорту вугілля наочно свідчить про державницький підхід в ході реформи до економіки і чітко демонструє економічні пріоритети, а саме те, що уряд через збереження цін на вантажні залізничні перевезення був зацікавлений в розвитку всіх галузей виробництва, а не стільки в тому, щоб за будь-яку ціну наповнити надходженнями бюджет країни.

Цікавим представляється той факт, що якщо протягом перших років Столипінської реформи імпорт в країну вугілля, значна частина якого йшла через Одеський порт, неухильно скорочувався через стрімкий розвиток вуглевидобування в Донецькому басейні, то у 1913 році імпорт вугілля істотно збільшився через значне поживлення в металургійній та інших галузях промисловості, що фактично було додатковим підтвердженням економічної ефективності реформи [23, с. 265].

Якщо в 1910 році помітно збільшилося ввезення в Одеський порт землеробських машин, переважно зі США, а також з Німеччини, Великобританії та Франції, то вже в 1913 році ввезення цих машин настільки ж помітно зменшилося, що пояснювалося збільшенням виробництва сільськогосподарських знарядь в самій Росії [23, с. 267]. Це вперше дозволило Росії самій приступити до експорту сільгосптехніки в такі країни як Болгарія і Румунія.

Таким чином, п'яти років з моменту початку аграрної реформи виявилось достатньо для того, щоб не тільки збільшити виробництво всіх видів сільськогосподарської продукції за рахунок посилення

мотивації і підвищення рівня освіти сільських трудівників, але і забезпечити небувалий промисловий підйом в країні.

У «Пояснювальній записці до звіту державного контролю за виконанням державного розпису і фінансових кошторисів за 1913 г.» відзначалось, що: «Застосування поліпшених прийомів обробки землі, сільськогосподарських знарядь і машин, споживання мінеральних добрив, введення культури кормових трав, посиленій попит на плодовий посадковий матеріал, пробудження інтересу до поліпшення різних галузей тваринництва та інші подібні явища набувають вже в багатьох місцевостях Росії значного поширення» [26].

За 1909-1913 рр. виробництво плугів, сівалок і збиральних машин подвоїлося, а молотарок – виросло в 6 разів [25, с. 57]. Проте, ввезення в країну землеробських машин не припинялося, як не припинялося і ввезення двигунів, металу, металовиробів, різноманітних споживчих товарів, що обумовлювалося стрімко зростаючими потребами внутрішнього ринку [19-23].

У свою чергу, потреби внутрішнього ринку базувалися на зростанні сільськогосподарського виробництва, забезпеченого Столипінської реформою і супроводжувався збільшенням експорту сільгосппродукції і створював сприятливі умови для подальшого промислового підйому [25, с. 58].

Зокрема, зростання попиту на промислові вироби було пов'язано з будівництвом житлових і господарських будівель, що успішно розгорнулося в сільській місцевості, а також зі збільшенням споживчого майна сільського населення внаслідок підвищення загального рівня добробуту на селі, що також свідчило про зримий успіх Столипінської реформи.

Серед галузей виробництва, що в той період активно розвивалися, була і борошномельна промисловість, широко представлена ще з другої половини XIX століття в Одесі, яка займала провідне становище в країні з експорту пшеничного борошна. Так, за період 1909–1913 рр. на частку міста припадало в середньому 65% всього вивезення пшеничного борошна з Росії. У 1913 році через Одеський

порт було вивезено рекордну кількість борошна – 3 млн. 200 тис. пудів або 52,5 тис. тонн, що стало можливим завдяки укрупненню і модернізації млинів в самій Одесі, яких в 1901 році було 20, а в 1913 році – 15. Проте виробництво борошна в місті за цей час лише збільшилося, що є свідченням бурхливого розвитку цієї галузі виробництва, яка дозволяла вітчизняним виробникам створювати додану вартість замість експорту сировини.

Слід також зазначити, що, будучи одним з провідних, нарівні з США, експортерів хлібних товарів, Росія, проте, істотно відставала від Сполучених Штатів Америки з експорту борошна, що було пов'язано з багаторічною сировинною орієнтацією економіки країни аж до реформ С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна. У загальному обсязі експорту хлібних вантажів з США борошно становила 81,2%, тоді як у Росії – 2,1%, що свідчило про певний технологічний розрив між цими країнами, який потрібно було поступово долати [27, с. 275].

Борошно, виробництво якого стрімкими темпами нарощувалося в Одесі, вивозилося переважно до Туреччини (до 70%), зовнішньоекономічні зв'язки з якої становлять особливий інтерес. Частка Туреччини в зовнішньому обороті Одеського порту становила не менше 20%, тоді як у зовнішній торгівлі Росії вона не перевищувала 2%, що не є дивним, оскільки основним торговельним партнером країни в цілому була на той час і аж до Першої світової війни залишалась Німеччина, частка якої в роботі порту сягала 15%.

З Туреччини до Одеси ввозилися майже виключно сировинні товари, перш за все, такі як бавовна, вата, рис, цитрусові, маслини і горіхи. З Одеси до Туреччини, крім борошна, вивозилися цукор, сир, коров'яче масло, бараняче сало. Вивозилися коні, корови, вівці. Великими статтями експорту були мануфактура, ялинові дошки і спирт, до 90% якого з Одеси вивозилося саме до Туреччини. Притому Одеса забезпечувала 50% і більше експорту російського спирту.

Окремими рядками експорту до Туреччини значилися картопля, капуста і огірки, цибуля і часник, тобто, ті товари, які сто років по тому надходять виключно в зворотному напрямку. А це, в свою

чергу, свідчить про наявність серйозних проблем в сільському господарстві України і необхідності їх якнайшвидшого вирішення на основі власного історичного і передового світового досвіду.

Показовим, з точки зору успіхів аграрної реформи П.А. Столипіна, є і зовнішньоторговельний оборот Одеського порту з Голландією в 1909-1913 рр., Коли Голландія виступала в якості головного споживача російського зерна, що вивозиться через Одесу. Незважаючи на те, що дана країна займала близько 10% в загальному експорті Росії [28], в експортних операціях Одеського порту на частку Голландії доводилося до 30%.

У той же самий час голландський імпорт протягом ряду років в середньому становив всього лише близько 0,5% від вартості всіх товарів, що ввозяться в Одеський порт товарів (підраховано авторами). Це означало, що на початку ХХ століття, з урахуванням зростання попиту на продукцію добувної, металургійної, машинобудівної та інших галузей промисловості, включаючи товари широкого споживання, Голландія, по суті, нічого не могла запропонувати Росії. І це з урахуванням того, що Голландія вивозила з Одеси зерна більше, ніж Німеччина, що була на той момент головним зовнішньоторговельним партнером Росії.

Ще одним наочним прикладом успіхів Столипінської реформи може служити товарообіг Одеського порту з Німеччиною, що була, як вже зазначалося, напередодні Першої світової війни основним зовнішньоторговельним партнером Російської імперії.

Німеччина займала 2-е після Голландії місце по споживанню зерна, що вивозилося через Одеський порт. Причому основні німецькі закупівлі – до 75% припадали на ячмінь, тоді як в голландських закупівлі частка ячменю не перевищувала 50%. Але також, як і Голландія, Німеччина мало що могла запропонувати російському ринку, про що свідчить стабільно-низький обсяг імпорту товарів з Німеччини, який майже п'ятикратно відстав від обсягу експорту в цю країну.

Обсяг вивезення товарів з Одеського порту до Франції протягом ряду років неухильно зростав, але суттєво поступався обсягу ввезення з цієї країни, в якому суттєву частку становили предмети розкоші і делікатеси. Однак в 1913 році експорт товарів до Франції, з якою Росія гостро конкурувала на зовнішніх ринках по цукру і спирту, перевищив обсяг імпорту.

Все наведене свідчить про те, що в період Столипінської реформи успішна зовнішньоекономічна діяльність Одеського порту досить широко і повно відображала як сам хід реформи, так і зовнішню торгівлю всієї Росії. Цілком природно, що цій діяльності по ряду напрямків надавав специфіку весь південний регіон, що економічно тяжів до Одеси, яка на той час разом з усією країною вступила в новий період інтенсивного росту і розвитку, на перешкоді якому згодом стала Перша світова війна і Жовтнева революція з громадянською війною.

Підсумовуючи, можна зробити деякі висновки зі Столипінської аграрної реформи і взяти певні уроки для сучасної України. На початку ХХІ століття незалежна Україна в аграрному секторі зіткнулася з певними викликами, що схожі на виклики початку ХХ століття, а саме: низька продуктивність сільського господарства у порівнянні з іншими європейськими країнами, відсутність ринку землі сільськогосподарського призначення та сировинна спрямованість АПК країни [29].

Певною мірою це пов'язана з мораторієм на продаж землі через відсутність закону про обіг земель сільськогосподарського призначення [31]. Ситуація ускладнюється в умовах підвищеної макроекономічної нестабільності та імплементації економічної частини «Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» [29]. Одним з викликів можна вважати також малу чисельність фермерських господарств і низький рівень селянської кооперації через відсутність державної підтримки [30].

В сучасній Україні, де працює вже шістнадцятий за 25 років незалежності Уряд, подолання цих та інших викликів, а також планування та координація реформ здійснюється Урядом і неурядовими

організаціями. Провідна роль в цьому питанні належить Національній Раді Реформ [32], яку очолює Президент України і яка складається з 26 осіб, включно з Прем'єр-міністром та Головою Верховної Ради. Разом з тим, забезпечити одночасно 18 пріоритетних реформ в різних сферах державного життя, як це намагається зробити Національна Рада Реформ, дуже складно навіть такому представницькому органу.

Чимала частина неурядових організацій та експертних груп в сфері реформ об'єдналася в коаліцію «Реанімаційний пакет реформ» [33], яка намагається протягом останніх років консолідувати зусилля громадськості по розробці, просуванню та контролю за реалізацією різноманітних реформ, що далеко не завжди пов'язані між собою.

В той же час, досвід Столипінської реформи показує, що замість розпорошених реформ доцільно зосередитись на одному важливому напрямку реформування економіки і взяти не колективну, а персональну відповідальність за просування та успішність реформ, об'єктивним віддзеркаленням яких може слугувати зовнішня торгівля країни.

Література

1. Аврех А.Я. Столыпин и III Дума. / Я.А. Аврех – М.: Наука, 1968. – 520 с.
2. Ленин В.И. Столыпин и революция. / В.И. Ленин. – Полн. собр. соч. – Т. 20. – С. 324-333.
3. Барабой А.З. Аграрний капіталізм у Росії і столипінська аграрна реформа. / А.З. Барабой // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 87-96.
4. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги. / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63-74.

5. Столыпин А. П.А. Столыпин 1862-1911. Репринтное воспроизведение издания 1927 года. / А. Столыпин – М.: Планета, 1991. – 102 с.
6. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. / С.М. Дубровский – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – 600 с.
7. Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. Российская Академия Наук. Санкт-Петербург. 1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/166>
8. Глазьев С.Ю., Кара-Мурза С.Г., Батчиков С.А. Белая Книга. Экономические реформы в России 1991–2001 гг. / С.Ю. Глазьев, С.Г. Кара-Мурза, С.А. Батчиков – М.: Изд-во «Эксмо», 2003. – 368 с.
9. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства. Избранные труды. / А.В. Чаянов – М.: Экономика, 1989. – С. 194-442.
10. Мор Т. Утопия. / Т. Мор [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.krotov.info/acts/16/more/more_06.html
11. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / за ред. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної : НАН Країни : Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2010. – 760 с.
12. Кара-Мурза С. Ошибка Столыпина. Премьер, перевернувший Россию. / С. Кара-Мурза – М.: ЭКСМО, 2011. – 224 с.
13. Тотомианц В.Ф. Апостолы кооперации. Г. Шульце-Делич, Ф. Райффайзен. / В.Ф. Тотомианц – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 48 с.
14. Серова Е.В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР. / Е.В. Серова – М.: Агропромиздат, 1991. – 160 с.
15. Желтикова Л.В. История развития кооперации до революции 1917 г. / Л.В. Желтикова // Вопросы современной науки и практики. Мичуринский государственный аграрный университет им. В.И. Вернадского. – 2008. – № 1(11). – С. 101-105. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2008/01g/17g.pdf>

16. Лобанова Е.В. Петр Столыпин: эволюция экономических взглядов. / Е.В. Лобанова // Экономическая история. Реформы и реформаторы. – М.: РАН, 1995. – С. 8-31.
17. Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия... Полн. собр. речей в Государственной думе и в Государственном совете. 1906–1911 гг. / П.А. Столыпин – М.: Молодая гвардия, 1991. – 416 с.
18. Самойлов Ф.О. та інші. Одеса на зламі століть. – Одеса: Маяк, 1998. – 232 с.
19. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1909 год. – Одесса, 1910.
20. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1910 год. – Одесса, 1911.
21. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1911 год. – Одесса, 1912.
22. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1912 год. – Одесса, 1913.
23. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1913 год. – Одесса, 1914.
24. Кунцевич Ф.П. Экспорт хлеба за границу и его влияние на развитие зернового хозяйства в Таврической губернии в конце XIX – начале XX в. / Кунцевич Ф.П. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968 г. – Л.: Наука, 1972. – С. 263-274.
25. Бовыкин В.И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. / В.И. Бовыкин – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 320 с.
26. Общая характеристика сельского хозяйства // Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. Институт Российской истории РАН. Санкт-Петербург, 1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Stat/08.php
27. Китанина Т.М. О некоторых особенностях российской хлебной торговли накануне первой мировой войны. / Т.М. Китанина //

- Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968 г. – Л.: Наука, 1972. – С. 274-279.
28. Внешняя торговля России // Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. Институт Российской истории РАН. Санкт-Петербург, 1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Stat/23.php
 29. Щодо підвищення ефективності функціонування АПК України в умовах макроекономічної нестабільності та євроінтеграції. Аналітична записка. – Київ: Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011. – 18 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/funkcionuvanya_APK-3642f.pdf
 30. Кількість сільськогосподарських підприємств і площа сільськогосподарських угідь у їхньому користуванні станом на 1 листопада 2016 року за регіонами. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/sg/ksgp/ksgp_u/ksgp_11_u.htm
 31. Борисов М.Ю. Мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення в контексті Столипінської аграрної реформи. / М.Ю. Борисов // Добробут націй в умовах глобальної нестабільності. Збірник наукових праць Сьомої міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – 2017. – С. 70-71.
 32. Національна Рада Реформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/reformy>
 33. Реанімаційний Пакет Реформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rpr.org.ua/about-us/khto-my/>

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

Кузнєцов Е.А. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту та інновацій Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (передмова редактора, розділ 7; 13);

Горняк О.В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки та підприємництва Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 1);

Уперенко М.О. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету (розділ 2; 12);

Борщ В.І. – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та інновацій ОНУ імені І.І. Мечникова (розділ 3);

Андрейченко А.В. – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та інновацій Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 4; 6);

Завертаний Д.В. – аспірант кафедри менеджменту та інновацій Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 4);

Горбаченко С. А. – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри менеджменту та інновацій Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 5);

Павлович О.Р. – старший викладач кафедри менеджменту та інновацій Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 7);

Чуваков О.А. – доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права, кримінального процесу і криміналістики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 8);

Мінакова С.М – доктор економічних наук, член-кореспондент Транспортної академії України, доцент, старший науковий співробітник відділу ринку транспортних послуг Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України (розділ 9);

Лапінська А.А. – доктор економічних наук, старший науковий співробітник ведучий науковий співробітник відділу ринку транспортних послуг Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України (розділ 9);

Миколенко О.І. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного та господарського права Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 10);

Баламуш М.А. – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри адміністративного та господарського права Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 10);

Левенець А.В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та правосуддя Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 11);

Гребенник Г.П. – кандидат історичних наук, професор кафедри історії та світової політики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 14);

Якубовський С.О. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри світового господарства та міжнародних економічних відносин Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 15);

Борисов М.Ю. – старший викладач кафедри світового господарства та міжнародних економічних відносин Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (розділ 15).

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ЕКОНОМІКИ І МЕНЕДЖМЕНТУ:
ТЕОРІЯ, ІННОВАЦІЇ
ТА СУЧАСНА ПРАКТИКА

Монографія

КНИГА ШОСТА

Верстка – Ю.С. Семенченко

Підписано до друку 31.05.2018 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Цифровий друк.
Гарнітура Times New Roman. Умовн. друк. арк. 20,81.
Наклад 300. Замовлення № 1910м-77.

Видання та друк: ПП «ОЛДІ-ПЛЮС»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
e-mail: office@oldiplus.com
73033 м. Херсон, а/с № 15
Свід. сер. ХС № 2 від 16.08.2000 р.